

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTA DOLNOŚLĄSKIEGO NA LATA 2025-2028

Opracowanie

Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego

Departament Kultury i Dziedzictwa Kulturowego

Wydział Dziedzictwa Kulturowego

Tekst: Marta Kaluch – Tabisz

we współpracy z Instytutem Rozwoju Terytorialnego

na podstawie danych dostarczonych przez wydziały

Urzędu Marszałkowskiego Województwa Dolnośląskiego

oraz jednostki organizacyjne Województwa Dolnośląskiego

i Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Spis treści

Wstęp.....	4
1. Uwarunkowania prawne i standardy ochrony zabytków.....	7
1.1 Międzynarodowe uwarunkowania ochrony zabytków	7
1.2 Prawodawstwo krajowe	7
2. Dokumenty strategiczne i planistyczne a Program Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego.....	9
2.1. Strategie na poziomie Unii Europejskiej:.....	9
2.2. Dokumenty strategiczne i planistyczne na poziomie krajowym:.....	9
2.3. Dokumenty strategiczne i planistyczne na poziomie wojewódzkim:	9
2.4. Dokumenty strategiczne i planistyczne na poziomie lokalnym:	10
2.4.1.Dokumenty na poziomie powiatu:	10
2.4.2.Dokumenty na poziomie gminy:.....	10
3. Dziedzictwo kulturowe województwa dolnośląskiego - diagnoza prospektywna.....	11
3.1. Zasoby dziedzictwa kulturowego w ujęciu statystycznym.....	11
3.2 Wykazy zabytków o znaczeniu regionalnym i ponadregionalnym oraz zabytków zagrożonych ..	14
3.3 Pozytywne zjawiska dotyczące dolnośląskich zabytków - przykłady udanych (wzorcowych) rewitalizacji.....	15
3.3.1 Zabezpieczenie zabytków w formie trwałej ruiny: pałace w Żmigrodzie i Goszczu	17
3.3.2 Wieloletni proces rewitalizacji w obrębie Twierdzy Srebrna Góra i Twierdzy Kłodzko.....	18
3.4 Inicjatywy społeczne związane z ratowaniem zabytków	20
3.4.1 Kraina Domów Przysłupowych	22
3.4.2 Dolnośląscy ruinerzy.....	23
3.5 Zagospodarowanie zabytków techniki i zabudowań gospodarczo-przemysłowych.....	24
3.5.1 Odtwarzanie historycznych linii kolejowych i rewitalizacja zabytkowych dworców.....	26
3.5.2. Planowane rewitalizacje historycznych linii kolejowych:	27
4. Charakterystyka krajobrazu kulturowego	29
4.1 Krajobraz naturalny a architektura i regionalne budownictwo	29
4.2 Krajobraz dolnośląskich miast i wsi	30
4.3 Krajobrazy kulturowe dolnośląskich uzdrowisk.....	31
4.4 Podgórskie miejscowości: między presją inwestycyjną, a zachowaniem walorów krajobrazowych	32
4.5 Krajobrazy powiązane z miejscami kultu (sakralizacja krajobrazu)	34
4.6 Krajobraz poprzemysłowy i jego współczesne przekształcenia	36
4.7 Zabytki hydrotechniki: historyczne elektrownie wodne i system ochrony przeciwpowodziowej	36

4.8 Wpływ współczesnych form architektonicznych i wizualnych na krajobraz kulturowy Dolnego Śląska	37
5. Zabytki w krajobrazie kulturowym – w ujęciu historycznym.....	39
5.1 Zabytki archeologiczne od czasów prehistorycznych po wczesne średniowiecze	39
5.2 Okres średniowiecza: XI-XVI wiek.....	40
5.2.1 Architektura i sztuka gotycka.....	42
5.2.2 Zamki i warownie średniowieczne.....	44
5.2.3 Zespoły średniowiecznych murów obronnych w dolnośląskich miastach.....	44
5.3 Krótki czas renesansu i manieryzmu: XVI/XVII wiek.....	45
5.4 Barokowe rezydencje i klasztory	47
5.5 Wiek XIX – neogotyki i style historyczne	50
5.6. Secesja i modernizm.....	50
5.7 Odkrywanie architektury najnowszej	52
6. Zarządzanie.....	55
6.1 Finansowanie – podsumowanie działań z lat 2021-2024.....	60
6.2 Główne problemy i wyzwania związane z ochroną zabytków nieruchomych	62
6.3 Analiza SWOT.....	63
7. Struktura celów Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego.....	65
8. Ramy wdrażania.....	85
9. Monitoring.....	94
10. Zakończenie	100
11. Spis tabel i rysunków	101
12. Spis fotografii.....	102
13. Załączniki	103

Wstęp

Kontynuacja Programu z lat 2021-2024 i nowe wyzwania społeczne dotyczące zabytków

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2025-2028, stanowi kontynuację dokumentu, który obowiązywał od 2021 do 2024 roku. W wyniku analizy stopnia realizacji zadań postanowiono utrzymać cele programu oraz zasadnicze priorytety¹. Zmianie uległy głównie działania, czyli realnie podejmowane czynności. Część z nich wymagała konsolidacji. Z kolei inne, o kluczowym znaczeniu, podzielono na dodatkowe zadania.

Poprawa stanu zachowania zabytków jako cel strategiczny

Celem strategicznym Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2025-2028 jest: „**zachowanie i zrównoważone wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego dla wzmocnienia tożsamości Dolnego Śląska**”. Cel ten realizowany jest poprzez konkretne działania i finansowanie oparte na różnych źródłach, począwszy od budżetu województwa dolnośląskiego, poprzez budżety organów centralnych (ministerstwa), środki zagraniczne, w tym unijne. Zabytki wymagają stałego nadzoru i remontów o różnym stopniu skomplikowania, począwszy od bieżących napraw po kompleksowe rewitalizacje, czy adaptacje do innych funkcji. Troska o zabytki ma swoje źródła zarówno w prawodawstwie (kompetencje samorządu województwa określone w ustawie o samorządzie województwa), jak i wynika z prawa własności. Samorząd województwa jest właścicielem zabytków, prowadzi też politykę wspierającą pozostałe budowle historyczne objęte ochroną konserwatorską.

Dostosowanie zabytków do wymogów cywilizacyjnych

Jednym z głównych zagrożeń dla dolnośląskich zabytków jest brak ich dostosowania do norm cywilizacyjnych. Działania związane z lepszym użytkowaniem zabytków skupiają się nie tylko na remontach. Równie ważne są parametry budynków historycznych. Działanie nr 5 określone w Cel 1 Priorytet 2 dotyczy poprawy parametrów cieplnych. Jest to olbrzymie wyzwanie dla właścicieli i użytkowników zabytków. Większość historycznej zabudowy posiadała źródła ogrzewania starego typu. Termomodernizacja niosła ze sobą szanse, ale też zagrożenia związane z zachowaniem zabytkowych elementów. Innym problemem jest dostosowanie do potrzeb osób ze szczególnymi potrzebami². Są to zarówno osoby z niepełnosprawnościami, jak i seniorzy, kobiety ciężarne, z małymi dziećmi i wielu innych przedstawicieli grup społecznych. Specyficzne cechy budynków zabytkowych mogą stwarzać bariery w poruszaniu się i użytkowaniu tych obiektów, np. brak wind, brak odpowiedniej wysokości pomieszczeń, często wąskie klatki schodowe, brak zaplecza sanitarnego – głównie w kamienicach i innego typu budynkach mieszkalnych. Wymienione cechy sprawiają, że maleje liczba osób zainteresowanych kupnem mieszkań w zabytkowych budynkach. Tym samym rośnie liczba

¹ Program Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2021-2024 oraz sprawozdanie z jego realizacji zaprezentowane podczas XIII Sesji Sejmiku Województwa Dolnośląskiego dnia 27 marca 2025 roku (<https://umwd.dolnyslask.pl/kultura/dzial-dziedzictwa-kulturowego-ochrona-zabytkow/program-opieki-nad-zabytkami-wojewodztwa-dolnoslaskiego-na-lata-2021-2024/>)

² Zgodnie z zapisami Ustawy z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami

pustostanów zarówno pojedynczych lokali mieszkalnych (lub usługowych), jak również całych budynków.

Zwiększenie partycypacji społecznej w zakresie opieki nad zabytkami

W aktualnym Programie Opieki nad Zabytkami na lata 2025-2028 zachowano cele i priorytety z poprzedniej perspektywy, natomiast w obrębie działań położono większy nacisk na inkluzywność³. **Wzmocnienie zaangażowania społecznego w zakresie opieki nad zabytkami** to jeden z priorytetów Programu (Cel nr 2, Priorytet nr 2). Włączanie grup społecznych w problematykę opieki nad zabytkami jest niezbędne, jeśli chcemy zachować regionalne dziedzictwo dla przyszłych pokoleń. Partycypacja społeczna, czyli udział jak największych grup interesariuszy w ochronie lokalnego dziedzictwa kulturowego może sprawić, że zabytki stanowiąc będą nie przeszkodę, a pozytywny czynnik dodany do wspólnego rozwoju. Na Dolnym Śląsku, gdzie zabytki są namacalnym świadectwem ponad tysiącletniej historii, pojawia się coraz więcej organizacji pozarządowych działających w obszarze dziedzictwa kulturowego. Stawiają sobie za cel ochronę i popularyzację architektury, sztuki i krajobrazów kulturowych.

Potrzeba partycypacji społecznej w odniesieniu do zarządzania dziedzictwem kulturowym została podkreślona w dokumencie programowym Rady Europy, tzw. Strategii 21 (Strategia na rzecz dziedzictwa kulturowego na XXI wiek). ***Idea przewodnia Strategii 21 opiera się na dialogu między państwem, obywatelami a profesjonalistami na rzecz wzajemnego wzbogacania się, dzielenia się wiedzą i umiejętnościami.***⁴ Również w Krajowym programie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023–2026⁵ oraz w Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2030, znajdują się odwołania do społecznej funkcji zabytków.

Lepsza integracja zadań związanych z zarządzaniem dziedzictwem (w tym zabytkami)

Lepsza integracja zadań zapisanych w niniejszym Programie jest kluczowa dla realizacji celu strategicznego: „**zachowanie i zrównoważone wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego**”. W społecznej świadomości zabytki funkcjonują wciąż jako relikty przeszłości, a opieka nad nimi uzależniona jest od finansów publicznych. W tym zakresie pojawia się najwięcej wyzwań – pokazanie poprzez promocję dobrych praktyk i skutecznych działań sektora NGO, że można poprawić stan zachowania zabytków, łącząc źródła publiczne i pozabudżetowe⁶. Opieka nad zabytkami winna przebiegać wielotorowo i na pewno nie należy traktować aspektów finansowych jako jedynych czynników kształtujących dziedzictwo. Równie ważne jest tworzenie społeczności wokół zabytków jak np. oddolne inicjatywy społeczne tzw. ruinersów, czy właścicieli domów przysłupowych. Rewitalizacja zabytków to zadanie na lata, a czasem na dekady, stąd tak ważne kształtowanie świadomości społecznej odnośnie do lokalnego dziedzictwa.

³ Cel. 2. Priorytet 2: Wzmocnienie zaangażowania społecznego w zakresie opieki nad zabytkami.

⁴ <https://samorząd.nid.pl/publikacje/strategia-na-rzecz-dziedzictwa-kulturowego-na-xxi-wiek/>, Strategia-21_tekst-zrodlowy-Rekomendacje-Rady-Europy-1.pdf

⁵ Uchwała Ne 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 r. w sprawie „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023–2026”

⁶ Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026, Zadanie nr 2.3.2 Alternatywny sposób finansowania opieki nad zabytkami - crowdfunding

Usuwanie skutków powodzi A.D. 2024

Do nowych wyzwań należy usuwanie skutków powodzi w obszarze zabytków i ich otoczenia. Wskutek powodzi gwałtownych opadów z września 2024 r., ucierpiały liczne zabytki z terenów Kotliny Kłodzkiej, Kotliny Jeleniogórskiej i innych obszarów Dolnego Śląska.

Kalkulacje sporządzone przez przedstawicieli administracji publicznej oraz samych właścicieli zabytków pokazują, iż niwelacja strat to zadanie na kolejne lata i prawdopodobnie wykraczać będzie poza ramy czasowe niniejszego Programu.⁷ *Raport z przeglądu i aktualizacji wstępnej oceny ryzyka powodziowego w 3 cyklu planistycznym*, opracowany w styczniu 2025 r. przez Państwowe Gospodarstwo Wodne Wody Polskie, wskazuje, że na Dolnym Śląsku ucierpiało 240 zabytków wpisanych do rejestru oraz 2120 zabytków wpisanych do Gminnych Ewidencji Zabytków⁸.

Adresaci programu

Większość zadań realizują wydziały Urzędu Marszałkowskiego i jednostki organizacyjne Województwa Dolnośląskiego. Zaangażowanie to wynika bezpośrednio z zapisów *ustawy o samorządzie województwa*. Troska o zabytki, ich stan zachowania oraz dbałość o zrównoważone wykorzystanie dziedzictwa kulturowego, to jedno z zadań samorządu województwa. Wydziały Urzędu Marszałkowskiego i jednostki organizacyjne Województwa Dolnośląskiego realizują zadania związane w różnym stopniu z zabytkami. Przykładem jest promocja regionu w oparciu o zasoby zabytkowe (cel 2 priorytet 3 działanie 1: **Promocja i marketing regionalnego dziedzictwa kulturowego**) lub wykorzystanie zabytków jako czynnika wspierającego rozwój turystyki (Cel priorytet działanie)⁹.

Samorząd Województwa jest także właścicielem licznych zabytków oraz organizatorem dla Instytucji Kultury zaangażowanych w ochronę i rozwój dziedzictwa kulturowego regionu. Dlatego też w niniejszym Programie wydzielono działanie obejmujące (Cel 1 priorytet 2 Działanie 1: Poprawa stanu zachowania obiektów zabytkowych stanowiących mienie województwa). Lista obiektów zarządzanych przez Samorząd i podległe mu instytucje znajduje się w tab. nr 5 (zabytki wpisane do rejestru) i tab. nr 6 (zabytki w ewidencji gminnej lub wojewódzkiej).

Uczestnikami Programu są także jednostki samorządu terytorialnego: gminy i powiaty, które również posiadają ustawowy obowiązek sporządzenia i realizowania programów opieki nad zabytkami na 4 kolejne lata. Wreszcie część zadań adresowanych jest do strony społecznej: właścicieli i zarządców zabytków, organizacji pozarządowych i wszelkiego rodzaju instytucji stawiających sobie za cel poprawę stanu zachowania zabytków.

⁷ [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://powodz.gov.pl/www/powodz/aWORP/3W-12_Zal7_Raport_Powodz_we_wrzesniu_2024_20250124_v1.00.pdf](https://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://powodz.gov.pl/www/powodz/aWORP/3W-12_Zal7_Raport_Powodz_we_wrzesniu_2024_20250124_v1.00.pdf)

⁸ *Raport z przeglądu i aktualizacji wstępnej oceny ryzyka powodziowego w 3 cyklu planistycznym*, oprac.: Państwowe Gospodarstwo Wodne Wody Polskie, 24.01.2025, wersja 1.00

⁹ Program Rozwoju Turystyki dla województwa Dolnośląskiego na lata 2023-2030

1. Uwarunkowania prawne i standardy ochrony zabytków

- Poziom międzynarodowy, w tym unijny - implementacja przepisów na gruncie krajowym
- Poziom krajowy
- Poziom regionalny – wojewódzki
- Poziom lokalny: powiaty i gminy

1.1 Międzynarodowe uwarunkowania ochrony zabytków

Akty wyznaczające standardy ochrony dziedzictwa kulturowego znajdują się w ratyfikowanych przez Polskę umowach międzynarodowych i konwencjach:

- Karta Ateńska – Postanowienia konferencji w Atenach w 1931 r.
- Karta Wenecka – Postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964 r.
- Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, Haga 1954 r.
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, Paryż 1972 r.
- Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy, Grenada 1985 r.
- Europejska Konwencja Krajobrazowa – Florencja 2000 r. (ratyfikowana przez Polskę w 2004 r.)
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego, Paryż 2005 r.
- Konwencja ramowa Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, Faro 2005 r.

Inne porozumienia i zalecenia wyznaczające kierunki ochrony zabytków i postępowania z dziedzictwem kulturowym Międzynarodowe akty o charakterze zaleceń, w tym rekomendacje UNESCO mające wpływ na określenie celów i kierunków działań w obszarze ochrony zabytków:

- Ku wysokiej jakości Baukultur dla Europy - Deklaracja z Davos z 2018 r.
- Inicjatywa Komisji Europejskiej z 2020 r.: Nowy Europejski Bauhaus

1.2 Prawodawstwo krajowe

- Art. 5, art. 6 i art. 73 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. a także jej preambuła.
- Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 roku o samorządzie województwa
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych

Inne ustawy wprowadzające regulacje powiązane z ochroną zabytków:

- Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej

- Ustawa z dnia 7 lipca 1994 - Prawo budowlane,
- Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach,
- Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami,
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym,
- Ustawa z dnia 29 sierpnia 2014 r. o charakterystyce energetycznej budynków,
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu.

2. Dokumenty strategiczne i planistyczne a Program Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego

2.1. Strategie na poziomie Unii Europejskiej:

- Strategia na rzecz dziedzictwa kulturowego na XXI wiek (przywołana we wstępie do niniejszego Programu)
- Inicjatywa Komisji Europejskiej: Nowy Europejski Bauhaus¹⁰
- Nowa Strategia UE w zakresie przystosowania się do zmian klimatu (istotna w kontekście dostosowania zabytkowej zabudowy)¹¹

2.2. Dokumenty strategiczne i planistyczne na poziomie krajowym:

- Koncepcja rozwoju kraju
- Średniookresowa strategia rozwoju kraju
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego
- Inne strategie, np. Strategia rozwoju kapitału społecznego, Długoterminowa Strategia Renowacji Budynków (DSRB)¹²
- Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026

2.3. Dokumenty strategiczne i planistyczne na poziomie wojewódzkim:

- Strategia Rozwoju Województwa Dolnośląskiego 2030: Dokument został przyjęty uchwałą nr L/1790/18 Sejmiku Województwa Dolnośląskiego z dnia 20 września 2018 r.¹³

CELE DOTYCZĄCE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO,

OKREŚLONE W STRATEGII ROZWOJU WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO 2030

OCHRONA OBIEKTÓW I TERENÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

Wsparcie przedsięwzięć służących rozwojowi kultury i dziedzictwa kulturowego w regionie.

Wspieranie i udostępnianie zintegrowanych działań służących ochronie dziedzictwa kulturowego i jego promocji.

Wsparcie zagospodarowania i udostępnienia na cele turystyki lub kultury najważniejszych obiektów zabytkowych oraz miejsc historycznych o znaczeniu ponadregionalnym.

- Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Dolnośląskiego
- Inne strategie i programy rozwojowe Województwa Dolnośląskiego
- Program Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego 2025-2028

¹⁰ <https://www.gov.pl/web/kultura/nowy-europejski-bauhaus>

¹¹ Komisja Europejska 24.02.2021 r., przyjęła Nową Strategię Unii Europejskiej w zakresie przystosowania się do zmian klimatu (dokument uwzględnia zagrożenia dla historycznych budowli i sposoby przeciwdziałania)

¹² Długoterminowa Strategia Renowacji Budynków (DSRB) to dokument określający działania na rzecz poprawy efektywności energetycznej i niskoemisyjności sektora budowlanego w Polsce do 2050 roku. DSRB przedstawia diagnozę wyzwań i ścieżkę renowacji zasobów budowlanych w podziale na lata 2030, 2040 i 2050. DSRB została przyjęta przez Radę Ministrów w dniu 9 lutego 2022 r.

¹³ https://www.irt.wroc.pl/epublikacja-37-strategia_rozwoju_wojewodztwa.html,
<https://umwd.dolnyslask.pl/rozwoj/strategia-rozwoju-wojewodztwa-dolnoslaskiego-2030/aktualnosci/>

2.4. Dokumenty strategiczne i planistyczne na poziomie lokalnym:

Lokalne strategie rozwoju w ramach instrumentów finansowych wsparcia dla obszarów wiejskich:

Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023-2027 (PS WPR 2023-2027), realizowany przez inicjatywę LEADER/Rozwój Lokalny Kierowany przez Społeczność (RLKS).

Za tworzenie i realizację Strategii Rozwoju Lokalnego odpowiedzialne są lokalne grupy działania (LGD)¹⁴

To oddolne inicjatywy zrzeszające przedstawicieli organizacji z sektora publicznego, prywatnego i pozarządowego oraz mieszkańców działających na rzecz lokalnej społeczności. Lokalne grupy działają na zasadzie partnerstwa terytorialnego i zrzeszają interesariuszy z różnych sąsiadujących ze sobą gmin i powiatów.

2.4.1. Dokumenty na poziomie powiatu:

- Powiatowe Programy Opieki nad Zabytkami

Do kompetencji Starostów należy oznaczenie nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków przy pomocy tzw. błękitnej tarczy¹⁵.

Art. 12 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami: *Starosta, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, może umieszczać na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek ten podlega ochronie.*

- Powiatowy plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych

2.4.2. Dokumenty na poziomie gminy:

- Strategia Rozwoju Gminy
- Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego – dokument funkcjonować będzie do momentu przyjęcia planu ogólnego gminy (Zmiana *Ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* wprowadziła obowiązek opracowania planu ogólnego gminy do 1 stycznia 2026 r.)
- Miejskowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego
- Gminny Program Rewitalizacji
- Gminna Ewidencja Zabytków (stanowi podstawę dla opracowania Programu Opieki nad Zabytkami)
- Gminny Program Opieki nad Zabytkami

¹⁴ <https://www.dodr.pl/lokalne-strategie-rozwoju-lgd-z-dolnego-slaska>, <https://dolnoslaskie.ksow.pl/baza-lgd-1>

¹⁵ Wzór znaku został określony w Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków,

3. Dziedzictwo kulturowe województwa dolnośląskiego- diagnoza prospektywna

3.1. Zasoby dziedzictwa kulturowego w ujęciu statystycznym

1. Liczba obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków w województwie dolnośląskim wg danych DWKZ (stan na kwiecień 2025 r.) wynosi 47 599, w tym zabytki nieruchome w ilości 8 277 obiektów, stanowiska archeologiczne – 1 492 oraz zabytki ruchome – 37 830 . Województwo zajmuje pierwszą pozycję w Polsce pod względem liczby zabytków nieruchomych i archeologicznych znajdujących się w rejestrze zabytków.

2. W zasobie zabytków nieruchomych figurujących w rejestrze zabytków, który obejmuje 8 277 obiektów, zasadnicze grupy stanowią obiekty mieszkalne, mieszkalno-gospodarcze i użyteczności publicznej (2 837), sakralne wraz z towarzyszącą zabudową (1 854) oraz pałace, dwory i zamki z zabudowaniami (1679). Pozostałe to założenia przestrzenne - urbanistyczne i ruralistyczne (137), obiekty architektury przemysłowej i gospodarczej (593) oraz układy zabytkowej zieleni, w tym parki pałacowe (837) i cmentarze (340). Pełny zasób zabytków nieruchomych uzupełniają obiekty figurujące w wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków, która obejmuje 17 977 zabytków architektury i budownictwa, założeń przestrzennych oraz układów zabytkowej zieleni (głównie parki i cmentarze).

3. O wysokim potencjale materialnego dziedzictwa kulturowego województwa świadczy liczba obiektów i zespołów zabytkowych o wybitnych wartościach artystycznych i historycznych, objętych ochroną. Należą do nich obiekty na liście światowego dziedzictwa UNESCO, zespoły zabytkowe uznane za pomniki historii oraz parki kulturowe.

Na liście światowego dziedzictwa UNESCO znajdują się:

- Kościoły Pokoju w Jaworze i Świdnicy – największe w Europie drewniane budowle sakralne, wzniesione w konstrukcji szkieletowej z XVII wieku;
- Hala Stulecia we Wrocławiu - wzniesiona w latach 1911–1913 wg projektu Maxa Berga, pierwszy w świecie obiekt użyteczności publicznej o monumentalnej skali zrealizowany w konstrukcji żelbetowej, uznawany za jedno z najważniejszych dzieł światowej architektury XX wieku.

Status pomnika historii posiadają następujące zespoły zabytkowe:

- zespół historycznego centrum Wrocławia,
- Hala Stulecia we Wrocławiu,
- zespół dawnego opactwa cystersów w Krzeszowie,
- pobenedyktyński zespół klasztorny w Legnickim Polu,
- twierdza w Srebrnej Górze,
- młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju,
- pałace i parki krajobrazowe Kotliny Jeleniogórskiej (tj. zespoły pałacowo-parkowe w Bukowcu, „Paulinum” w Jeleniej Górze, Schaffgotschów w Jeleniej Górze-Cieplicach, w Karpnikach - zamek i willa „Dębowy Dwór”, w Kowarach-Ciszycy, Łomnicy, Mysłakowicach, Stanisławowie Górnym oraz sztuczne ruiny na szczycie góry Grodnej tzw. Zamek Henryka, Wojanowie i Wojanowie-Bobrowie),
- kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Strzegomiu,
- zespół dawnego opactwa cysterek w Trzebnicy,

- kościół ewangelicko-augsburski pw. Ducha Świętego zwany Kościołem Pokoju w Jaworze,
- zespół kościoła ewangelicko-augsburskiego pw. Trójcy Świętej zwany Kościołem Pokoju w Świdnicy,
- katedra pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika i św. Wacława Męczennika w Świdnicy,
- kościół pw. Trójcy Świętej wraz z dziełem budownictwa obronnego w Żórawinie,
- zespół architektoniczno-krajobrazowy w Kamieńcu Ząbkowickim,
- kościół parafialny pw. św. Jerzego w Ziębicach
- Zespół zamkowo-parkowy Książ w Wałbrzychu.

Poniższa tabela obrazuje zasób dolnośląskich, najcenniejszych zabytków – pomników historii na tle innych województw

Tabela 1 Liczba wpisów na Listę Pomników Historii Prezydenta RP. Stan na sierpień 2025

Źródło: opracowanie Wydział Dziedzictwa Kulturowego na podstawie danych NID

Na terenie województwa dolnośląskiego znajdują się następujące parki kulturowe:

- Forteczny Park Kulturowy w Srebrnej Górze (utworzony 2002 r.),
- Forteczny Park Kulturowy Twierdza Kłodzka (utworzony 2005 r.),
- Wrocławski Park Kulturowy (utworzony 2014 r.),
- Park Kulturowy Wzgórze Zamkowe, Dolina Budzówki i Nysy Kłodzkiej w Kamieńcu Ząbkowickim (utworzony 2014 r.),
- Park Kulturowy Opactwa Cystersów w Henrykowie (utworzony 2020 r.).

4. W województwie występują stanowiska archeologiczne w liczbie 1 492, które są wpisane do rejestru zabytków. Część z nich stanowią obiekty o wyeksponowanych formach krajobrazowych w ilości 323, są to m.in. grodziska, kurhany, megality, kopalnie oraz jaskinie. Zasób ten uzupełniają zabytki ujęte w ewidencji zabytków, która obejmuje 31 962 stanowisk archeologicznych. Jest to największy zasób regionalny tego typu w skali kraju. Stanowiska archeologiczne zostały zewidencjonowane w ramach ogólnopolskiego programu Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP), którym objęto ponad 95% obszaru województwa, a znacznie wcześniej były wpisywane do rejestru zabytków.

5. Zabytki ruchome to dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, które w większości stanowią wyposażenie oraz wystrój obiektów sakralnych. Ogólna liczba zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków wynosi 37 830, co sytuuje region na czołowym miejscu w skali kraju. Cały zasób zabytków ruchomych wynosi 115 691 obiektów, w tym znajduje się 77 861 obiektów ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

6. Stan zachowania zabytków znajdujących się na terenie województwa dolnośląskiego jest bardzo zróżnicowany. Dolnośląski Wojewódzki Konserwator Zabytków prowadzi kontrole głównie obiektów wpisanych do rejestru. Brak pełnych danych dotyczących stanu zachowania całości zasobu zabytków na terenie województwa. Precyzyjnych danych dostarcza raport Wód Polskich sporządzony w kontekście powodzi z 2024 r. Wynika z niego, iż na terenie woj. dolnośląskiego ucierpiało 240 zabytków wpisanych do rejestru oraz 2120 figurujących w Gminnych Ewidencjach Zabytków. Choć zabytki niewpisane do rejestru nie podlegają czynnościom kontrolnym ze strony służb konserwatorskich, to jednak utrzymujący się zły stan może prowadzić do nieodwracalnych szkód np. poprzez zniszczenie krajobrazu kulturowego.

Dane dostarczone przez Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w postaci tabeli (Tab. nr 8), wykazu zabytków zagrożonych pokazują, iż zabytki wymagające interwencji znajdują się w 125 na 169 gmin. Oznacza to, że 74 % dolnośląskich gmin posiada na swoim terenie zabytki zagrożone. Najwięcej zabytków wymagających remontu lub zabezpieczenia, znajduje się na terenie gmin: Kłodzko gmina wiejska (34), Bogatynia (13), Zagrodno (12), Zgorzelec gmina wiejska i Lwówek Śląski (po 11), Góra, Polkowice, Warta Bolesławiecka (po 10). Porównanie wykazu obiektów zagrożonych zamieszonego w Programie Opieki nad zabytkami na lata 2021-2024 oraz obecnym, pokazuje, że nieznacznie maleje liczba obiektów zagrożonych. Mają miejsce także wykreślenia z rejestru zabytków, spowodowane utratą wartości przez dany obiekt. Dzieje się tak w skrajnych przypadkach, gdy po latach degradacji, zabytek jest już na tyle zniszczony, iż wszelkie prace remontowe, a nawet częściowa rekonstrukcja stają się niemożliwe.

Rewitalizacja obiektów zdegradowanych, znajdujących się w stanie zagrożenia lub ruiny, to zdecydowanie największe wyzwanie dla właścicieli tych obiektów a także lokalnych samorządów. Kompleksowy remont to proces wieloletni, a czasem rozłożony na dekady. Zagrożenia obiektów gospodarczych dotyczą przede wszystkim tych zlokalizowanych na obszarach wiejskich, a obiektów przemysłowych – na terenie miast.

7. Zauważa się postępującą powoli poprawę stanu zabytków na terenie województwa. W grupie pałaców, dworów i zamków znacznie zwiększyła się grupa obiektów wyremontowanych i tych, w których remonty są prowadzone.

3.2 Wykazy zabytków o znaczeniu regionalnym i ponadregionalnym oraz zabytków zagrożonych

Listę zabytków o znaczeniu regionalnym i ponadregionalnym (tabela nr 7) opracował Dolnośląski Wojewódzki Konserwator Zabytków na potrzeby Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2021-2024. Lista załączona do niniejszego Programu na lata 2025-2028 stanowi aktualizację wcześniejszego wykazu zabytków.

Tabela nr 7 obejmuje najcenniejsze, dolnośląskie zabytki pogrupowane według poniższej hierarchii:

- zabytki figurujące na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO
- obiekty kandydujące na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO
- posiadające wartości dla światowego dziedzictwa
- uznane za pomnik historii zgodnie z rozporządzeniem Prezydenta RP
- kandydujące do miana pomnika historii
- posiadające wartości pomnika historii
- zabytki o znaczeniu ponadregionalnym
- zabytki o znaczeniu regionalnym

Tabela nr 8 zawiera wykaz zabytków zagrożonych, o różnym stopniu zachowania. Na liście opracowanej i zaktualizowanej przez Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków znajdują się:

- obiekty w stanie ruiny
- trwałej ruiny
- częściowo zabezpieczone
- nieużytkowane

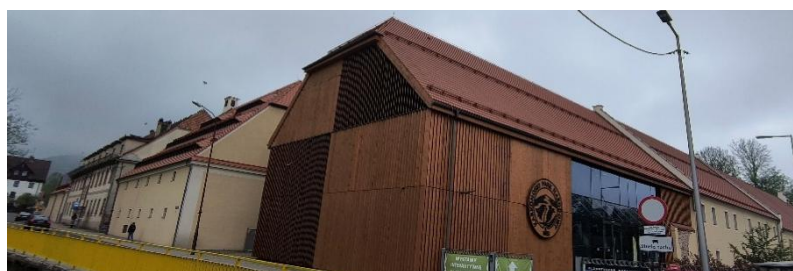
Pod względem typologicznym, wśród zabytków zagrożonych wyróżnić można:

- pałace, dwory, rezydencje wraz z otoczeniem
- zabudowania gospodarcze, folwarki, młyny, wiatraki
- parki pałacowe i inne tereny zielone
- cmentarze różnych wyznań: katolickie, ewangelickie, żydowskie; mauzolea
- domy mieszkalne i kamienice

Dane dostarczone przez Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na potrzeby opracowania Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2025-2028 pokazują, iż zabytki wymagające interwencji znajdują się w 125 na 169 gmin. Oznacza to, że 74 % dolnośląskich gmin posiada na swoim terenie zabytki zagrożone. Jedynie część tych obiektów stanowi własność lokalnych samorządów.

3.3 Pozytywne zjawiska dotyczące dolnośląskich zabytków- przykłady udanych (wzorcowych) rewitalizacji

Do większych inwestycji publicznych zaliczyć należy kompleksową rewitalizację zespołu pałacowo – parkowego z folwarkiem w Sobieszowie (dzielnica Jeleniej Góry). Zarządcą zespołu jest Karkonoski Park Narodowy. W 2023 roku udostępniono dla zwiedzających Centrum Przyrodniczo-Edukacyjne. Największą atrakcją stanowią dwie wystawy stałe: „Klimatyczne Karkonosze” oraz „Pałac Sobieszów”¹⁶.

Fot. 1-3. Jelenia Góra – Sobieszów. Zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem. Fot. M. Kaluch – Tabisz

Barokowy pałac w Sobieszowie, po kompleksowym remoncie, wraz z kreatywnie zaaranżowaną przestrzenią – ekologiczny plac zabaw z elementami edukacyjnymi nawiązującymi do oznaczenia górskich szlaków w Karkonoszach. Po prawej u góry: nowa zabudowa zamykająca skrzydło zabudowy folwarku – imitująca stodołę w regionalnym stylu. Po prawej u dołu: fragment wewnętrznego dziedzińca i tradycyjna zabudowa folwarku pałacowego – efekt po rewitalizacji. Obecnie zespół pełni zróżnicowane funkcje publiczne.

Gmina Miejska Bolesławiec w 2022 roku rozpoczęła przebudowę zabytkowego pałacu miejskiego należącego do hrabiego Pücklera¹⁷. Miasto wykupiło historyczną budowlę od powiatu, a następnie dzięki funduszom norweskim odrestaurowało i przystosowało do celów muzealnych. Dziś to połączenie wnętrza zaaranżowanych w nowoczesny sposób oraz historycznej architektury. Pałac Pücklera przy ul. Zgorzeleckiej w Bolesławcu oferuje więcej miejsca na prezentację zbiorów niż poprzednie siedziby Centrum Ceramiki.

Gmina Miejska Kamienna Góra podjęła się zadania rewitalizacji zabudowań administracyjnych z 1905 roku znajdujących się w zespole dawnej szwalni. W 2021 r. oddano do użytku reprezentacyjny budynek administracyjny, który obecnie funkcjonuje jako Centrum Kultury. Wewnątrz zachowano i wyeksponowano historyczne dekoracje, natomiast kamienna fasada odzyskała pierwotny charakter¹⁸.

¹⁶ <https://kpn.gov.pl/cpe>

¹⁷ <https://muzeum.boleslawiec.pl/projekty/projekty-trwajace/polska-i-norwegia-na-europejskim-szlaku-ceramiki/>

¹⁸ <https://ziemiakamiennogorska.pl/centrum-kultury/>

Zespół pałacowo – parkowy w Bukowcu, gm. Mysłakowice, należy do zabytków wpisanych na listę Pomników Historii (wpis zbiorczy pod nazwą: Pałace i parki krajobrazowe Kotliny Jeleniogórskiej). Na terenie Bukowca odrestaurowano większość obiektów związanych z parkiem i folwarkiem pałacowym. Natomiast barokowo-klasycystyczny pałac, obecnie zarządzany przez Związek Gmin Karkonoskich pozostawał bez remontu jako ostatni element historycznego założenia przestrzennego wsi Bukowiec. Dzięki dofinansowaniu pozyskanemu przez obecnych właścicieli (Kwota dofinansowania z Rządowego Funduszu Polski Ład: Program Inwestycji Strategicznych – 22 497 561 zł brutto, udział własny Związku Gmin Karkonoskich: 2 499 729 zł brutto), pałac w Bukowcu przeszedł gruntowną rewitalizację. Zabytek został laureatem w konkursie: RenOwacja2025 na modelowe renowacje energetyczne budynków. Przykład pałacu w Bukowcu pokazuje, w jaki sposób można połączyć termomodernizację z poszanowaniem niezwykle delikatnej tkanki zabytkowej¹⁹.

Fot. 4. Bukowiec, pałac. Pierwotnie renesansowy dwór, przebudowany w XIX w. w stylu klasycystycznym.
Fot. M. Kaluch – Tabisz

Roboty trwały półtora roku. W tym czasie odkryto i poddano renowacji malowidła ściennie datowane na ok. 1600 rok²⁰. Remont pałacu w Bukowcu zakończył trwającą ponad 20 lat rewitalizację zespołu pałacowo-parkowego w tej miejscowości. Początkowo prace rozpoczęto przy zabudowie folwarku pałacowego oraz przy elementach małej architektury i założeniu parkowym.

Inna, ważna rewitalizacja związana jest z pałacem Marianny Orańskiej w Kamieńcu Żąbkowickim. To także inwestycja obliczona na dekady. Od 2012 r. zarządzany jest przez gminę. Równolegle z niezbędnymi pracami remontowo- konserwatorskimi, trwają prace związane z rewitalizacją całego zespołu. Pałac otoczony jest parkiem krajobrazowym. Efektem inwestycji przy pałacu Marianny Orańskiej jest np. przywrócenie funkcjonowania fontann pałacowych, rekonstrukcja ogrodów, mauzoleum, utworzenie nowych funkcji w wyremontowanych pomieszczeniach²¹.

¹⁹ <https://falarenowacji.pl/projekt/konkurs-na-modelowa-renowacje-budynku-2/>

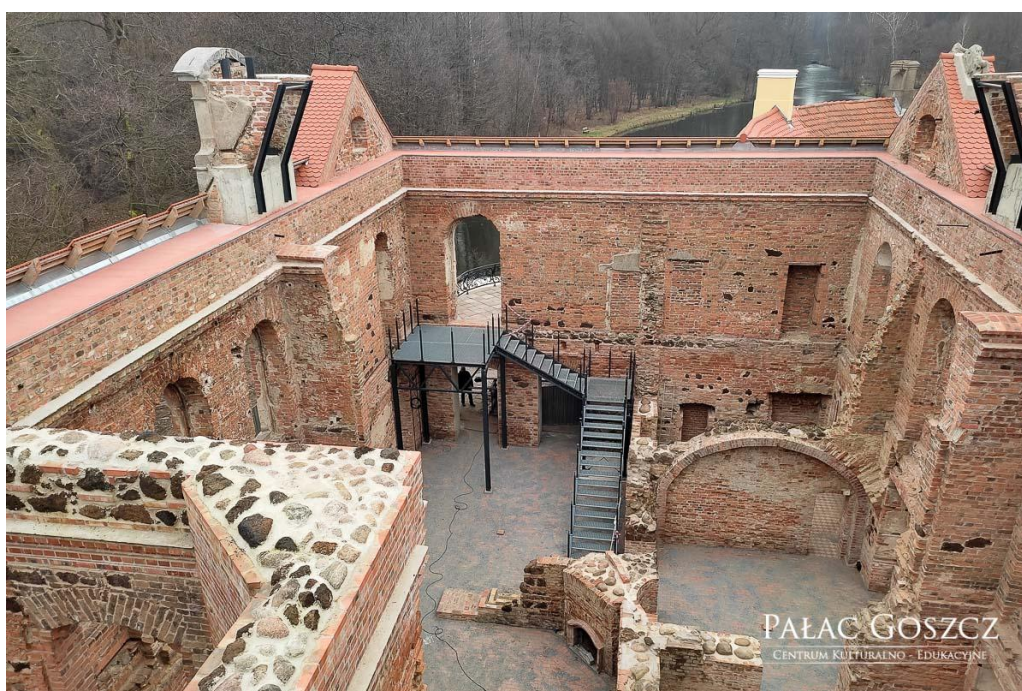
²⁰ <https://dzieje.pl/wiadomosci/zakonczyl-sie-remont-xvi-wiecznego-palacu-w-bukowcu>

²¹ <https://mapadotacji.gov.pl/projekty/753515/>

3.3.1 Zabezpieczenie zabytków w formie trwałej ruiny: pałace w Żmigrodzie i Goszczu

Coraz częściej na Dolnym Śląsku pojawiają się przykłady zagospodarowania zabytków w formie trwałej ruiny. Zamiast odbudowy, zachowane zostają autentyczne elementy konstrukcyjne, a następnie są one wyeksponowane i udostępnione dla zwiedzających. Ten trend w rewitalizacji obrazują zespoły pałacowo – parkowe w Żmigrodzie i Goszczu. W Żmigrodzie, dzięki funduszom unijnym udało się zabezpieczyć elementy architektoniczne barokowego pałacu Hatzfeldów (budowa 1706-08).²² Ze względu na zły stan zachowania obiektu, zamiast odbudowy, która zatarłaby oryginalne cechy budowli i dodatkowo pochłonięłaby nieproporcjonalnie duże środki, postanowiono pozostawić historyczne elementy w postaci tzw. trwałej ruiny²³. Z kolei w Goszczu barokowy pałac (bud. 1749-1755) połączony jest z dawnymi zabudowaniami administracyjno-mieszkalnymi. W 2021 r. rozpoczęto wzmacnianie murów, a w 2022 r. udostępniono obiekt dla zwiedzających. Specjalne, metalowe platformy usytuowane we wnętrzach umożliwiają turystom poruszanie się po budowli²⁴. Obecnie oba pałace są modelowym przykładem zabezpieczenia i udostępnienia zabytków, które z różnych względów nie powinny być poddane odbudowie.

Działania związane z wyeksponowaniem murów w formie trwałej ruiny mają wiele plusów. Pomagają zahamować proces postępującej destrukcji, nie zacierają historycznych elementów. Koszt takich działań jest nieporównywalnie mniejszy niż kompleksowej odbudowy.

Fot. 5. Goszcz, pałac. Źródło: <https://palacgoszcz.twardogora.pl/index.php/galeria/>

Barokowy pałac w Goszczu, gm. Twardogóra. Udostępniony dla zwiedzających w formie trwałej ruiny. Kompleksowe prace konserwatorskie miały na celu zachowanie ścian bez rekonstrukcji dachów. Jednocześnie wciąż trwają prace związane z rewitalizacją pozostałych budynków w zespole pałacowym.

²² <https://mapadotacji.gov.pl/projekty/547667/>

²³ file:///C:/Users/mkaluch/Downloads/ChlebowskaD_TrwalaRuina.pdf

²⁴ <https://palacgoszcz.twardogora.pl/index.php/etapy-prac/>

3.3.2 Wieloletni proces rewitalizacji w obrębie Twierdzy Srebrna Góra i Twierdzy Kłodzko

Obie twierdze powstały w czasie Wojen Śląskich. Proces ich wznoszenia obejmował dekady. Obecnie zaobserwować można efekty ich wieloletniej rewitalizacji.

Proces odnowy Twierdzy Kłodzkiej obejmuje zarówno niezbędne prace przy zabytku, jak i dostosowanie do potrzeb turystyki. Zmodernizowano ścieżki dla zwiedzających, wykonano nowe ekspozycje. Część historycznych Koszar na Górze Owczej poddano rewitalizacji, a następnie, w 2024 r. udostępniono na potrzeby działalności gospodarczej w ramach inkubatora przedsiębiorczości.²⁵ Inwestycje trwające od kilkunastu lat mają być kontynuowane. Z jednej strony Gmina Miejska Kłodzko, właściciel Twierdzy dba o zabytek, a z drugiej czyni starania związane z lepszą dostępnością dla mieszkańców i turystów. Wśród planowanych zadań znajduje się dalsza rewitalizacja Fortu Owcza Góra. Twierdza Kłodzka ubiega się o wpis na listę Pomników Historii.

Twierdza Srebrna Góra zarządzana jest przez spółkę o tej samej nazwie. Obecnie trwają starania o wpis na Listę UNESCO. To jedna z topowych atrakcji turystycznych województwa dolnośląskiego i jednocześnie przykład wzorcowej rewitalizacji zabytku. Wciąż realizowane są prace konserwatorskie przy kamiennie-ceglanych obwarowaniach. Dzięki środkom unijnym zaadaptowano część nieczynnych pomieszczeń na miejsca noclegowe, ekspozycje muzealne i sale konferencyjne²⁶.

Fot. 6. Twierdza Srebrna Góra. Charakterystyczny widok z lotu ptaka – w tle panorama Gór, widoczne zarysy historycznych umocnień wpisane w górski krajobraz. Fot. G. Basiński

²⁵ Projekt pn. „Utworzenie infrastruktury przeznaczonej dla przedsiębiorców w Kłodzku, Ziębicach i Ząbkowicach Śląskich”, który współfinansowany jest ze środków Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Dolnośląskiego 2014-2020, Osi priorytetowej 1 „Przedsiębiorstwa i innowacje”, Działanie 1.3 Rozwój przedsiębiorczości, Poddziałanie 1.3.1 Rozwój przedsiębiorczości – konkursy horyzontalne, schemat: 1.3 B Wsparcie infrastruktury przeznaczonej dla przedsiębiorców.

²⁶ Tytuł projektu: „**Rewaloryzacja dla potrzeb ruchu turystycznego oraz funkcji kulturalnych, zdegradowanych i niedostępnych części Pomnika Historii – Twierdzy Srebrna Góra, wraz z niezbędną infrastrukturą techniczną**”, w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Dolnośląskiego 2014-2020, współfinansowany ze środków Unii Europejskiej, Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego ,Oś priorytetowa 4. Środowisko i zasoby, Działanie 4.3 Dziedzictwo kulturowe, Poddziałanie 4.3.1 Dziedzictwo kulturowe – konkurs horyzontalny.

W 2021 roku Krajobraz Kulturowy Kolei Sowiogórskiej został wpisany jako obszar do rejestru zabytków, z myślą o kompleksowej rewitalizacji. Szlak o długości 62 km prowadzi przez Góry Bardzkie i Sowie. Krajobraz obejmuje nasypy ziemne, obszary wykute w skale i przewyższenia, do których pokonania wymagana była konstrukcja kolei zębatej.

W 1978 r. rozpoczął się demontaż elementów infrastruktury kolejowej na trasie między Srebrną Górą a Bielawą. Władze samorządowe województwa dolnośląskiego przejęły teren z intencją odbudowy trasy. To pokazuje, że troska o walory krajobrazowe w połączeniu z dbaniem o zabytki jest działaniem wykraczającym poza granice jednej lub dwóch gmin.

Rewitalizacja krajobrazu kulturowego szlaku kolei sowiogórskiej, ma szansę zostać wzorcową realizacją, która pokaże, jak ważne są zintegrowane działania dla dziedzictwa. Linia kolejowa Srebrna Góra – Nowa Ruda Słupiec, w przeszłości obsługiwana z wykorzystaniem szyny zębatej, planowana jest jako część trasy: **Wrocław – Bielawa – Srebrna Góra – Ścinawka Średnia – Tłumaczów / Otovice – Broumov**. Inwestycja powierzchniowa różni się od klasycznej konserwacji skupionej na jednym obiekcie architektury, czy wyposażenia wnętrz. W przypadku projektu związanego z odtworzeniem historycznej linii kolejowej, ma miejsce nawiązanie współpracy pomiędzy różnymi sektorami usług publicznych, a wśród nich tylko niektóre zainteresowane są zabytkiem. Tymczasem to właśnie dziedzictwo staje się czynnikiem spajającym i stanowi impuls inwestycyjny dla:

- zróżnicowanego transportu kolejowego i wypełnienie luki komunikacyjnej na danym terenie,
- utworzenia połączenia międzynarodowego, obejmującego obszar przygraniczny między Polską i Czechami, co dodatkowo wzmocni współpracę zagraniczną,
- ochrony terenów zielonych poprzez zastosowanie transportu kolejowego – przyjaznego dla środowiska, zwiedzanie zero - lub niskoemisyjne,
- odtworzenia historycznych szlaków komunikacyjnych,
- poszerzenie oferty usług turystycznych poprzez stworzenie dodatkowej atrakcji,
- rewitalizacja krajobrazu kulturowego i otoczenia zabytków – miejscowości Srebrna Góra, Twierdzy Srebrnogórskiej, miejscowości położonych na trasie kolei Sowiogórskiej,
- zapobieganie tzw. presji turystycznej (overtourism, nadmierna turystyka skumulowana w jednym miejscu) dzięki rozciągnięciu ruchu zwiedzających na dużym terenie.

Odtworzenie szlaku kolei sowiogórskiej wpłynie pozytywnie na zdegradowane obszary przemysłowe związane z górnictwem w okręgu wałbrzyskim i włókiennictwem (Bielawa, Dzierżoniów). Poszerzy także dostęp do wydarzeń kulturalnych, gdyż miejscowości Ścinawka (dwór Sarny) oraz Broumov po stronie czeskiej to prężnie rozwijające się miejsca związane z działalnością kulturalną.

3.4 Inicjatywy społeczne związane z ratowaniem zabytków

Liczne dolnośląskie zabytki są własnością organizacji pozarządowych lub korzystają ze wsparcia fundacji i stowarzyszeń. Dzięki zaangażowaniu sektora NGO wzrasta świadomość społeczna związana z ratowaniem zabytków i odkrywaniem lokalnej historii.

Tabela 2 Wybrane organizacje pozarządowe działające na Dolnym Śląsku i wspierające zabytki:

Organizacja Pożytku Publicznego	Wspierany zabytek
Fundacja Twoje Dziedzictwo	- Kościół poewangelicki w Żeliszowie - Klasztor Magdalenek w Nowogrodźcu
Fundacja Pałac Struga	- Zespół pałacowo – parkowy w Strudze
Fundacja Dolnośląska Perła Manieryzmu w Żórawinie	- Kościół poewangelicki Trójcy Św. w Żórawinie
Stowarzyszenie Dom Kołodzieja	- Dom przysłupowy: Zagroda Kołodzieja w Zgorzelcu - domy przysłupowe pogranicza śląsko-górnośląskiego
Fundacja Doliny Pałaców i Ogrodów Kotliny Jeleniogórskiej	- Zespół pałacowo – parkowy w Bukowcu - zespoły pałacowo – parkowe Kotliny Jeleniogórskiej
Fundacja Krzyżowa dla Porozumienia Europejskiego	- zespół pałacowo – parkowy w Krzyżowej - dziedzictwo kulturowe oraz historia
Fundacja dla Ratowania Klasztoru Św. Jadwigi Śląskiej „By służyć”	- Klasztor pocysterski w Trzebnicy
Fundacja OP ENHEIM z siedzibą we Wrocławiu	- Kamienica Plac Solny we Wrocławiu (siedziba Fundacji) - liczne zabytki z terenu Dolnego Śląska, - liczne inicjatywy społeczno-artystyczne
Fundacja Sztuki Współczesnej In Situ	- Zabytki z terenu Sokołowska, Sanatorium „Grunwald”, kreowanie miejsc związanych z prezentacją sztuki współczesnej
FUNDACJA MARYSIENKA	- Zespół pałacowo-parkowy w Targoszynie
Fundacja Odbudowy Dworu Sarny	- Zespół pałacowo-parkowy Ścinawka Górna - Sarny
Fundacja Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego Śląska	- Muzeum Kolejnictwa na Śląsku w Jaworzynie Śląskiej - Młyn Hilberta w Dzierżoniowie - Muzeum Techniki Rolniczej w Piotrowicach Świdnickich
Fundacja na Rzecz Rodziny i Rewitalizacji Polskiej Wsi	- zespół pałacowo – parkowy w Dalkowie
Fundacja Lubiąż	- zespół pocysterski w Lubiążu
Fundacja Księżnej Daisy von Pless	- dziedzictwo Hochbergów z Książa
Stowarzyszenie Wieża Książęca w Siedlęcinie	- wieża w Siedlęcinie, dziedzictwo kulturowe: książęce rezydencje Doliny Bobru
Fundacja „Freski Ciechanowickie”	- pałac w Ciechanowicach
Fundacja Zamek Roztoka – Ocalić od zapomnienia	- zespół pałacowo – parkowy w Roztoce
Stowarzyszenie Przyjaciół Henrykowa	- zespół pocysterski w Henrykowie, miejscowość Henryków
Fundacja "Wieża widokowa w Dobromierzu. Aby przeszłość miała przyszłość"	- wieża widokowa w Dobromierzu, historyczne miejsce Bitwy pod Dobromierzem w 1745 r.

Organizacje pozarządowe działające na rzecz zabytków podejmują zróżnicowane działania związane z regionalnym dziedzictwem kulturowym:

- pozyskiwanie środków na remonty, niezbędne prace ratunkowe,
- organizacja wydarzeń kulturalnych powiązanych z zabytkiem, np. koncerty, festiwale, sztuki teatralne,
- inicjatywy społeczne związane z zabytkiem, aktywizacja społeczności lokalnych,
- popularyzacja historii, np. inscenizacje, rekonstrukcje historyczne, konferencje,
- działalność wspierająca turystykę związaną z zabytkami: oprowadzanie, wycieczki i wydarzenia tematyczne, publikacje, informatory, przewodniki turystyczne,
- promocja zabytku w mediach tradycyjnych i cyfrowych, duże zaangażowanie w promocję w mediach społecznościowych,
- działalność edukacyjna, w tym wydawnictwa naukowe i popularnonaukowe.

Przykłady kreatywnej działalności Fundacji Twoje Dziedzictwo: ratowanie kościoła w Żeliszowie.

Fot. 7-8. Żeliszów, wnętrze kościoła wykorzystywane jako sala koncertowa, plener artystyczno-fotograficzny, miejsce udzielania ślubów i szeroko zakrojonej działalności kulturalnej. Fotografia po prawej stronie przedstawia drewniane skarbonki-cegiełki z charakterystycznym logo Fundacji. Jest to przykład kreatywnego fundraisingu (gromadzenia środków na bieżącą działalność Fundacji i prace remontowe przy zabytku)²⁷. Fot. M. Kaluch – Tabisz

²⁷ <https://twojedziedzictwo.pl/index.php/portfolio/perla/>

Fot. 9-11. Kowary, pawilon parkowy (herbaciarnia), został zbudowany ok. 1780 r. w stylu rokoka. Przez lata nieużytkowany, popadał w ruinę. Obecnie trwają prace remontowe związane z adaptacją na cele gastronomiczne. Po wymianie pokrycia dachowego, z historycznych, kamiennych dachówek (łupek) wykonano artystyczną biżuterię. Środki ze sprzedaży są przeznaczane na wsparcie procesu rewitalizacji.

Źródło: <https://www.facebook.com/p/Herbaciarnia-w-Kowarach-100057090324210/>

3.4.1 Kraina Domów Przysługowych

Działania w ramach tzw. Krainy Domów Przysługowych połączyły właścicieli tych obiektów, a promocja budownictwa przysługowego spowodowała wzrost zainteresowania, a nawet „modę” na ich zagospodarowanie. Widoczne są obecnie pozytywne zmiany w zagospodarowaniu i nabywaniu kolejnych obiektów architektury drewnianej.

Inicjatywa społeczna skupiona wokół tzw. *domów przysługowych* obejmuje region nazywany Trójziemiem. Są to obszary położone na styku Dolnego Śląska, Saksonii i Czech. Cechą charakterystyczną lokalnego budownictwa były właśnie domy przysługowe – chałupy o specyficznej, mieszanej konstrukcji. Część mieszkalna wznoszona była z surowego, słabo obrobionego kamienia, a nadbudowa piętra w konstrukcji szkieletowej (tradycyjnie szkielet z belek drewnianych, a puste przestrzenie wypełnione słomą i gliną). Do części mieszkalnej przylegała często stodoła wykonana z drewna. Wsie z dominującym typem zabudowy przysługowej po 1945 r. zaczęły się wyludniać, a co za tym idzie liczne zabudowania popadły w ruinę. Pojawiły się pomysły translokacji, czyli przeniesienia konstrukcji chałup i ponownego złożenia w innym miejscu. Taka realizacja miała miejsce w przypadku Domu Kołodzieja, przeniesionego na obrzeża Zgorzelca, gdzie do dziś pełni funkcję hotelową.

Najwięcej tego typu domów znajduje się w powiatach: zgorzeleckim (liczne zabudowania w Bogatyni), lubańskim, lwóweckim, karkonoskim. Ważne skupiska domów przysłupowych znajdują się w Szklarskiej Porębie, w dawnym uzdrowisku Opolno Zdrój, w Wigancicach Żytawskich. Większość domów pełni nadal funkcje mieszkalne, jednak wiele z nich doczekało się adaptacji np. na obiekty związane z kulturą (dom przeniesiony do Muzeum Karkonoskiego w Jeleniej Górze) oraz Dom Carla i Gerharda Hauptmannów mieszczący Muzeum Sportu i Turystyki w Karpaczu.

Od 2006 roku organizowane są Dni Otwarte Domów Przysłupowych. To impreza o wymiarze międzynarodowym, obejmuje zarówno część Dolnego Śląska, obszar Łużyc (Saksonię) oraz tereny Czech graniczący z Dolnym Śląskiem. Co roku właściciele domów udostępniają ich wnętrza dla zwiedzających. To okazja do zapoznania się z regionalnym budownictwem oraz efektami prac konserwatorskich.

3.4.2 Dolnośląscy ruinersi

Zjawisko „ruinersów”, czyli aktywność pasjonatów odnawiających historyczne budowle, jest dobrze widoczne w różnych regionach Polski, również na Dolnym Śląsku. Dotyczy głównie terenów „poniemieckich”, „ziem odzyskanych”, na których istnieją skupiska zaniedbanych domów, młynów, wiatraków, budynków gospodarczych. Osoby prywatne, a także przedsiębiorcy, remontują zabytki z przeznaczeniem na cele mieszkalne bądź tworzą gospodarstwa agroturystyczne lub izby tradycji²⁸.

Przywrócenie funkcji użytkowych takim budowlom związane jest nierzadko z remontem kapitalnym rozpoczynającym się od wzmocnienia fundamentów, stabilizacji gruntu, po wymianę elementów konstrukcyjnych ścian i więźby dachowej. Do odbudowy wykorzystywane są tradycyjne technologie z użyciem naturalnych, ręcznie wyrabianych materiałów, np. ściany wypełnione gliną, kamieniem, ręcznie wyrabianą cegłówką, dachy pokryte gontem drewnianym lub łupkiem. Takie działania z wykorzystaniem tradycyjnych, rzemieślniczych metod, wpływają pozytywnie na zachowanie ginących zawodów, które także należą do elementów dziedzictwa kulturowego regionu.

Fot.12-13. Prezentacja tradycyjnego rzemiosła podczas II Zlotu Ruinersów w Bukowcu, 2025 r. Grupy rzemieślników i pasjonatów historycznych budowli odtwarzają tradycyjne techniki budowlane. Przykładem jest

²⁸ Przykłady działań podejmowanych przez tzw. „ruinersów” <https://www.dwiebrzozy.pl/o-nas>, <https://noizz.pl/design/ruinersi-odnawiaja-dom-na-dolnym-slasku-ratujemy-kawalek-historii/qe88fzv>, cykl artykułów o adaptacjach opuszczonych zabudowań: <https://noizz.pl/ruinersi>

ręczny wyrób dachówek a łupka (kamień naturalny pozyskiwany na Dolnym Śląsku – fotografia po lewej). Na fotografii po prawej stronie widoczne jest przykładowe wypełnienie konstrukcji ścian opartych na szkielecie drewnianym (wełna i drewno, glina, trzcina, słoma). Tego typu konstrukcje do dziś można spotkać w domach przysłupowych i szkieletowych. Fot. M. Kaluch - Tabisz

Wzorcowym działaniem wpisującym się w trend *ruinersów* jest np. remont młyna w Wojciechowie k. Lubomierza (fot. 14). Budowla datowana na połowę XVII w., wykonana z użyciem tradycyjnych technik, remontowana jest metodą rzemieślniczą z dbałością o każdy szczegół.

Fot. 14. Młyn Dolny w Wojciechowie k. Lubomierza. Fot. M. Kaluch - Tabisz

3.5 Zagospodarowanie zabytków techniki i zabudowań gospodarczo-przemysłowych

Coraz częściej obserwuje się kompleksowe remonty budynków gospodarczych i zespołów poprzemysłowych. Są to zarówno obiekty wpisane do rejestru, jak i figurujące w ewidencji zabytków. Na Dolnym Śląsku wciąż jest wiele niezagospodarowanych folwarków, zabudowań mieszkalno-gospodarczych czy obiektów związanych z różnymi gałęziami przemysłu. To często relikty przypominające o intensywnym rozwoju gospodarczym regionu, który przypadał na XIX w.

Wraz z wygaszaniem wydobywania węgla w latach 90-tych XX w., pojawił się problem zagospodarowania dużych kompleksów pokopalnianych. Wzorcową realizacją była wieloetapowa adaptacja Kopalni Węgla Kamiennego „Julia” w Wałbrzychu. Najpierw, w 1999 r. powstało Muzeum Przemysłu i Techniki, a następnie w 2014 **Centrum Nauki, Kultury i Sztuki Stara Kopalnia w Wałbrzychu**. W 2015 roku chodniki podziemne i część nadziemna zostały wpisane na listę Europejskiego Szlaku Dziedzictwa

Przemysłowego (ERIH)²⁹. Lista obejmuje krajobrazy postindustrialne, nieczynne kompleksy przemysłowe czy pojedyncze zakłady.

W 1994 r. powstało Muzeum Górnictwa, a w 1996 r. Podziemna Trasa Turystyczna „Kopalnia Węgla Kamiennego w Nowej Rudzie”. W 2014 r. na Centrum Kulturalno – Kongresowe z lokalną Izbą Tradycji, zostały zaadaptowane zabytkowe obiekty szybu „Witold” w Boguszowie Gorcach. Projekt współfinansowany był ze środków Unii Europejskich³⁰.

Fot. 15-16. Złoty Stok, Kopalnia Złota. Wejście do Sztolni Książęcej zostało wykute w skalistym zboczu. Wewnątrz mieści się wąski chodnik z okresu średniowiecza. W 2024 r. został wyremontowany dzięki wsparciu finansowemu z Budżetu Województwa Dolnośląskiego. Fot. M. Kaluch - Tabisz

²⁹ <https://nid.pl/2024/04/16/europejski-szlak-dziedzictwa-przemyslowego/>. Wałbrzyska *Stara Kopalnia* to jedyny dolnośląski obiekt na tym prestiżowym szlaku. Inne polskie obiekty: Kopalnia Srebra w Tarnowskich Górach (wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO), Explozeum w Bydgoszczy, Muzeum Tyskich Browarów Książęcych w Tychach, Muzeum Browaru Żywiec w Żywcu, Zabytkowa Kopalnia Węgla Kamiennego Guido w Zabrze, Manufaktura w Łodzi

³⁰ <https://mapadotacji.gov.pl/projekty/681745/>

Fot.17. Stanica, gm. Przeworno. Budynek zabytkowej gorzelni, przez długi okres nieużytkowany, popadał w ruinę. W latach 2020-22 odrestaurowany i ponownie zagospodarowany jako destylarnia. Przykład lokalnej zabudowy, gdzie udało się przywrócić pierwotną, historyczną funkcję. Fot. M. Kaluch – Tabisz

Na Dolnym Śląsku wciąż kultywowane są tradycje browarnictwa i gorzelnictwa. Przy wielu zespołach pałacowo – parkowych, a także przy klasztorach, istniały niewielkie browary lub gorzelnie. Jedną z nich, w miejscowości Stanica, gm. Przeworno, została przywrócona do użytkowania. Browary nieodłącznie towarzyszyły miejscowościom górniczym. Obecnie tradycje browarnictwa przywraca się w Miedziance³¹. Z kolei dwa wrocławskie kompleksy browarów zaadaptowano do innych funkcji. Zabudowania przemysłowe przy ul. Jedności Narodowej po 2016 r. poddano rewitalizacji, przeznaczając na lokale mieszkalne. Natomiast zespół Browaru Mieszczańskiego przy ul. Hubskiej we Wrocławiu służy jako przestrzeń dla wydarzeń kulturalno-społecznych.

3.5.1 Odtwarzanie historycznych linii kolejowych i rewitalizacja zabytkowych dworców

Rozwój gospodarczy Dolnego Śląska w czasach industrializacji (XIX w.) był możliwy dzięki budowie gęstej sieci kolei. Od lat wyzwaniem dla samorządu województwa są nieczynne linie kolejowe oraz historyczna, zabytkowa infrastruktura w postaci dworców, mostów, tuneli, urządzeń technicznych i samych tras kolejowych. Dzięki środkom unijnym i krajowym przywrócono ruch kolejowy na wielu strategicznych odcinkach.

W 2023 r. oddana została do użytku dawna linia kolejowa o długości 17 km łącząca Gryfów Śląski, Mirsk i jedno z ważniejszych miast uzdrowiskowych: Świeradów-Zdrój. Była to tzw. Kolej Gór Izerskich, oddana do użytku w 1909 r., działająca do 1998 r., gdy zawieszono połączenia. Nieczynny i zrujnowany dworzec przejęło miasto, przeznaczając go na lokalną instytucję kultury: Miejskie Centrum Kultury, Aktywności i Promocji Gminy „Stacja Kultury” w Świeradowie-Zdroju³².

³¹ <https://proszewyciecki.wordpress.com/2023/01/19/miedzianka-browar/>

³² <https://stacjakultury.swieradowzdroj.pl/>

W 2024 r. Koleje Dolnośląskie wznowiły przewozy na linii D67 w relacji Wrocław – Wałbrzych – Meziměstí – Adršpach. To trasa o dużym znaczeniu dla turystyki, gdyż łączy pogranicze polsko-czeskie.

Także w 2024 r. wznowiono połączenia Dzierżoniów – Bielawa Zachodnia z myślą o kontynuacji inwestycji na dalszych odcinkach obejmujących trasę kolei sowiogórskiej.

Przedsiębiorstwo Koleje Państwowe S.A. w ramach Programu Inwestycji Dworcowych (finansowanie w ramach środków unijnych na infrastrukturę i środowisko)³³, przeprowadziło przebudowę i modernizację 16 zabytkowych dworców dolnośląskich. Budynek dworca w Węglińcu, w kategorii wzorcowa rewitalizacja obiektu techniki, zdobył w 2023 r. wyróżnienie w konkursie Zabytek Zadbany³⁴.

Inne, dolnośląskie dworce poddane rewitalizacji w ramach powyższej inicjatywy: rewitalizacja dworca w Bolesławcu (2018-2022), w Chojnowie (2016-2019), w Malczycach (2018-2020), w Jaworze (2017-2018), w Wałbrzychu Głównym (2018-2021), Boguszów – Gorce – Zachód (2018-2021), w Strzelinie (2016-2018), Żarowie (2016-2018), w Kątach Wrocławskich (2019-2021), w Smolcu (2018-2021), w Szklarskiej Porębie Górnej (2018-2021), Zgorzelec – Ujazd (2016-2019), Żerniki Wrocławskie – Smardzów (2016-2018), Święta Katarzyna (2016-2018), Siechnice (2016-2018)

Fot. 18-19. Dworce kolejowe. Od lewej: Wałbrzych Szczawienko i Siechnice. Oba obiekty po rewitalizacji w ramach ogólnopolskiego programu inwestycji dworcowych. Fot. M. Kaluch - Tabisz

3.5.2. Planowane rewitalizacje historycznych linii kolejowych:

- Rewitalizacja linii kolejowej nr 303, od Chocianowa do stacji Przemków Odlewnia (ok. 18 km), wraz z kompleksowym remontem budynku stacji Przemków Odlewnia. Planowana realizacja 2025-2027.

- Rewitalizacja linii kolejowej nr 340 i 308 na odcinku Jelenia Góra-Karpacz wraz z remontem zabytkowego peronu w Mysłakowicach. Trasa ta przebiega w terenie górskim i obejmuje zabytkowe kamienne tunele oraz inne elementy historycznej infrastruktury. W ramach projektu zmodernizowana zostanie linia kolejowa nr 308 na odcinku od Mysłakowic do Kamiennej Góry (w tym odcinek od Mysłakowic do Kowar) wraz z obiektami inżynierskimi, budowlami, obiektami obsługi podróżnych, przejazdami kolejowo drogowymi i odwodnieniem. Przywrócenie ruchu kolejowego na trasie Jelenia

³³ <https://zmieniamydworce.pkp.pl/>

³⁴ <https://www.whitemad.pl/dworzec-w-weglincu-jednym-z-najladniejszych-w-polsce/>

Góra-Kowary-Kamienna Góra przyczyni się do lepszej dostępności zabytków położonych w tym regionie. To także impuls, który pomoże odciążyć górskie kurorty oraz przekierować ruch turystyczny z Karpacza i Szklarskiej Poręby do innych sudeckich miejscowości.

- Linia 310 Kobierzyce-Piława Górna. Rewitalizacja odcinka od Łagiewnik do Piławy, co pozwoli na uruchomienie połączeń pociągowych z Wrocławia przez Kobierzyce do Piławy Górnej, przewidywane na koniec 2025 roku.

4. Charakterystyka krajobrazu kulturowego

Krajobraz kulturowy województwa dolnośląskiego jest niezwykle zróżnicowany, zarówno pod względem uwarunkowań przyrodniczych, jak i historyczno-społecznych. Ukształtowanie terenu nie jest jednorodne. Na południu województwa dominuje strefa górska, zaś na północy krajobraz nizinny przecinany rzekami i ich dopływami. Taki układ determinował przez wieki rozwój architektury i budownictwa. Na terenach podgórskich wykształciły się regionalne formy, jak domy przystupowe (to zjawisko dotyczy pogranicza Polski, Czech i Saksonii), zamki i warownie osadzone na litej skale. Liczne założenia rezydencjonalne wykorzystywały naturalne walory krajobrazowe, np. pałace Kotliny Jeleniogórskiej, Pałac Marianny Orańskiej w Kamieńcu Ząbkowickim.

4.1 Krajobraz naturalny a architektura i regionalne budownictwo

Cechą charakterystyczną dolnośląskiego krajobrazu kulturowego jest przenikanie się form naturalnych oraz dzieł architektury i budownictwa. Do takich elementów przyrody nieożywionej należą liczne wzniesienia: wygasłe wulkany, strome zbocza górskie, wąwozy. W połączeniu z zabudową tworzą wyjątkowo malownicze i oryginalne zespoły kształtowanego krajobrazu.

Unikatowy obszar Krajobrazu stanowi Kraina Wygasłych Wulkanów, wpisana jako Geopark na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. To teren pomiędzy Legnicą, Jelenią Górą i Strzegomiem, gdzie cechą charakterystyczną jest występowanie skał pochodzenia wulkanicznego.

Fot. 20. Zamek Grodziec powstał jako rezydencja Piastów Legnickich. Wznoszony od roku 1473 w miejscu wcześniejszego grodu i kasztelanii. Zamek położony jest na bazaltowym wzgórzu o pochodzeniu wulkanicznym. To jedna z ważniejszych atrakcji turystycznych na terenie Geoparku Kraina Wygasłych Wulkanów. Fot. M. Kaluch - Tabisz

Na terenie Geoparku znajdują się następujące obiekty architektury: zamki w Bolkowie, Świnach, zamek we Wleniu (Wzgórze Lenno), Zamek Niesytno w Płoninie, ruiny zamków w Lipie i Rokitnicy. W pobliżu Wąwozu Myśliborskiego, koło Doliny Jawornika zachowały się wały ziemne i fragmenty grodzisk powiązanych z plemionami Trzebowian, a także kurhany i cmentarzysko kultury łużyckiej. Grodziska istniały także w Rokitnicy i Rzymówce. Malowniczo położone miejscowości na terenie Geoparku to mn.: Pogwizdów, Podgórk, Wojciechów, Zagrodno, Proboszczów, a także miasta: Bolków, Wleń, Złotoryja, Świerzawa, Jawor.

Naturalne formy ukształtowania terenu miały wpływ na rozwój architektury i specyficznych form budownictwa. Przykładem są zamki piastowskie z czasów średniowiecza, lokowane na szczytach wzgórz oraz wyniesionych, trudno dostępnych terenach. Zamki są jednym z bardziej charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego Dolnego Śląska. Są zarazem świadectwem bogatej, złożonej historii regionu, jak i czynnikiem wpływającym na rozwój turystyki. Największe i najbardziej rozpoznawalne założenia zamkowe to Książ z zespołem parkowym, Zamek Czocho, Zamek w Bolkowie. Do tej listy warto dopisać obiekty znajdujące się w stanie „trwałej ruiny”, czyli od wieków opuszczone warownie, które celowo nie są poddawane odbudowie. Trwałe ruiny często znajdują się na terenach zalesionych wzniesieniach. Stanowią atrakcję turystyczną i są świadectwem złożonych, dolnośląskich dziejów.

Najpopularniejsze trwałe ruiny to:

- zamek Bolczów w Rudawach Janowickich, zniszczony podczas wojny trzydziestoletniej, od 1645 r. opuszczony,
- zamek Cisy między Wałbrzychem a Świebodzicami, spalony przez Szwedów i opuszczony od 1634 r.,
- zamek Stary Książ zniszczony podczas wojen husyckich i opuszczony od XVI w.
- zamek we Wleniu zniszczony podczas trzydziestoletniej w 1646 r.

Na wzgórzach lokowano nie tylko zamki, ale też Twierdze. Najbardziej znane są twierdze z czasów Fryderyka II, które obejmowały znaczne arealy, jak Twierdza Srebrna Góra, czy Twierdza Kłodzka. Twierdza Srebrna Góra została zlokalizowana na

4.2 Krajobraz dolnośląskich miast i wsi

W krajobrazie kulturowym Dolnego Śląska duże znaczenie odegrały ośrodki miejskie kształtowane na wzór niemiecki (wśród historycznych miast przeważają te, które lokowane były na prawie niemieckim). Do dziś większość ośrodków miejskich zachowała pierwotną strukturę sięgającą czasów średniowiecza, tj. rynek na planie kwadratu z położonym centralnie ratuszem, pobliską farą miejską oraz regularną siatką ulic rozchodzących się od centralnego placu. Z czasem miasta rozrastały się, a w ich granice włączane były sąsiednie wsie, które dziś stanowią dzielnice.

Dolnośląska wieś jedynie częściowo zachowała swój pierwotny charakter. W większości układów ruralistycznych występował typ „ulicówki”, gdzie przez środek miejscowości przebiegała szosa, a po bokach ulokowane były zabudowania mieszkalno-gospodarcze (działki siedliskowe). Wraz z intensywnym rozwojem budownictwa w Polsce, notowanym od końca lat 90-tych XX w., działalność deweloperów zaczęła obejmować już nie tylko miasta, ale też tereny tradycyjnych, dolnośląskich wsi. Zaczęły powstawać nowe osiedla okalające historyczną tkankę ruralistyczną. Wsie o kształcie ulicówki coraz bardziej zaczynają przypominać willowe przedmieścia miast.

Obecnie obserwuje się zacieranie granic między terenami zurbanizowanymi, a tradycyjnie rolniczymi. Zwłaszcza na obrzeżach dynamicznie rozwijających się ośrodków (Wrocław i aglomeracja wrocławska,

Głogów, Lubin), występują zjawiska faktycznego łączenia tkanek miejskich poprzez rozciągnięcie terenów objętych zabudową mieszkalną aż do granic administracyjnych jednostek samorządu terytorialnego. Dalszy rozwój procesu zacierania granic między miastem, a wsią wydaje się być nieunikniony. Sprzyja temu zjawisku wzrost zamożności społeczeństwa Dolnego Śląska, chęć posiadania własnego domu, a wobec braku miejsca w miastach, naturalnym wyborem dla inwestorów budowlanych stają się tereny użytkowane jeszcze niedawno jako rolnicze.

Fot. 21 Młyn wodny w miejscowości Sarby, gm. Przeworno. Budynek prezentuje charakterystyczny typ budownictwa spotykany na Dolnym Śląsku do początków XIX w. Kamienna lub ceglana, otynkowana podmurówka i piętro w drewnianej konstrukcji szkieletowej. Przestrzenie między drewnianymi belkami wypełniane były słomą, gliną, cegłami lub lokalnie zebranymi kamieniami polnymi. Charakterystyczny, wysoki dach naczółkowy z oknami powiekowymi, dodatkowo deskowanie na ścianie szczytowej. Fot. M. Kaluch – Tabisz

4.3 Krajobrazy kulturowe dolnośląskich uzdrowisk

Dolny Śląsk jest regionem bogatym w złoża wód mineralnych. Obecnie na terenie województwa zarejestrowanych jest 11 uzdrowisk, co daje regionowi pierwsze miejsce w Polsce. Są to miejscowości o długiej historii, sięgającej czasów nowożytnych (XVI-XVII wiek). Zabudowa uzdrowska, która przetrwała do dziś, pochodzi głównie z XIX i początków XX wieku. Choć w krajobrazie dolnośląskich uzdrowisk występują budowle prezentujące różne style architektoniczne (klasycyzm, secesja, style regionalne i ludowe), są ze sobą harmonijnie powiązane. Dodatkowo budowle uzdrowskie wkomponowane są w założenia parkowe. Drewniane hale spacerowe zachowały się w Szczawnie-Zdroju (połączona z murowanym pawilonem pijalni wód), Świeradowie-Zdroju, Długopolu-Zdroju, Łądku-Zdroju.

Większe skupiska uzdrowisk znajdują się na terenach podgórskich (Kotlina Kłodzka, Kotlina Jeleniogórska oraz Góry Wałbrzyskie), dlatego też architektura domów zdrojowych, pensjonatów i willi

dla kuracjuszy, nawiązywała do otaczającego krajobrazu naturalnego. W zabudowie pensjonatów i willi pojawiały się dekoracyjne elementy drewniane, ganki, tarasy, werandy. W parkach zdrojowych stawiano altany, muszle koncertowe, kawiarnie i restauracje. Historyczna infrastruktura uzdrowiskowa jest do dziś wartością dodaną do rozwijających się kurortów.

Najstarszym dolnośląskim, a także europejskim uzdrowiskiem jest Łądek-Zdrój. Prozdrowotne właściwości wód znane były już w XIII w., a pierwszy zakład leczniczy powstał w roku 1459³⁵. Inne historyczne założenia uzdrowiskowe znajdują się w Szczawnie-Zdroju, który rozwinął się mn. dzięki działalności Hochbergów z Książa. To z ich inicjatywy wzniesiono secesyjno-neobarokowy Dom Zdrojowy (1908-11), na którym wzorowali się architekci sopockiego Grand Hotelu (1924–27). Z kolei uzdrowisko w Cieplicach (dzielnica Jeleniej Góry), znajdowało się w dobrach Schaffgotschów.

Charakterystyczny krajobraz zachowały też mniej znane ośrodki, pozbawione obecnie statusu uzdrowiska. Wśród nich jest Sokołowsko, które od lat poddawane jest rewitalizacji, np. za sprawą działań Fundacji Sztuki Współczesnej In Situ. Dawne uzdrowisko przekształca się w lokalny ośrodek kultury i sztuki, gdzie organizowane są plenery artystyczne i festiwale filmowe. Opolno-Zdrój to zapomniane uzdrowisko o wciąż zachowanych walorach architektoniczno - krajobrazowych. Swoją funkcję utraciło ze względu na lokalizację w pobliżu kopalni odkrywkowej w Turowie. Częściowo zachowane są elementy kompozycji przestrzennej uzdrowisk w Jarzmanowie-Zdroju, Trzebnicy, czy w jednej z dzielnic Wałbrzycha: Stary-Zdrój³⁶.

4.4 Podgórskie miejscowości: między presją inwestycyjną, a zachowaniem walorów krajobrazowych

Podgórskie miejscowości przyciągają turystów połączeniem naturalnych krajobrazów oraz regionalną architekturą. Jednak walory, które przyczyniły się do popularności podgórskich kurortów są obecnie zagrożone przez:

- nasilony ruch turystyczny,
- presję inwestycyjną związaną z budową dużych obiektów hotelowych, niepowiązanych stylowo z krajobrazem kulturowym,
- jednocześnie zanikają tradycyjne formy kulturowe, jak górskie pensjonaty, hotele i mniejsze ośrodki o walorach zabytkowych, architektonicznych, wpisujących się w krajobraz,
- tworzenie nowej infrastruktury turystyczno-hotelowej zamiast przyczynić się do wyeksponowania walorów terenów, wpływają negatywnie na krajobraz kulturowy i zacierają historyczno-społeczne funkcje podgórskich miejscowości.

Z całoroczną presją turystyczną i inwestycyjną zmagają się: Karpacz, Szklarska Poręba, Świeradów Zdrój oraz miejscowości w okolicach Jeleniej Góry. Przeludnienie, nadmierne zatłoczenie przy górskich szlakach (overtourism) jest zagrożeniem zarówno dla lokalnego, niezwykle cennego krajobrazu kulturowego, jak i dla całego środowiska naturalnego.³⁷ Obok zabytkowych willi i pensjonatów powstają nowoczesne obiekty hotelowe o architekturze pozbawionej cech regionalnych. Pojawia się rozdzwięk

³⁵ <https://dolnyslask.travel/aktywnosci/uzdrowiska>

³⁶ Revival – o ochronie wartości kulturowych związanych z uzdrowiskami

³⁷ https://irt.wroc.pl/aktualnosc-685-stanowisko_instytutu_rozwoju.html, <https://kpn.gov.pl/dobre-praktyki-planowania-przestrzennego>

między tradycyjną i współczesną formą. W dłuższej perspektywie zjawiska te wpłyną negatywnie na krajobraz kulturowy regionu.

Pozytywnym zjawiskiem na tym tle jest formowanie się nowych ośrodków turystyki. Od lat zaobserwować można zjawisko rewitalizacji historycznych krajobrazów kulturowych. Przykładem jest Srebrna Góra, miejscowość objęta planem rewitalizacji. W 2002 r. w Srebrnej Górze utworzono Forteczny Park Kulturowy, czyli miejscową formę ochrony krajobrazu kulturowego złożonego z twierdzy, szlaku górskiej kolei zębatej oraz kopalni srebra³⁸. Samorząd województwa podejmuje również starania na rzecz rewitalizacji wartościowych krajobrazów, np. poprzez przywracanie historycznych połączeń kolejowych³⁹. Kolej Sowiogórska zachowana obecnie w formie nasypów, monumentalnych mostów, planowana jest do odtworzenia, co pozwoli przywrócić dawne połączenie i jednocześnie wzbogacić ofertę turystyki kulturowej w regionie.

Liczne działania sprzyjające rozwojowi turystyki kulturowej podejmowane są w regionie wałbrzyskim (Góry Wałbrzyskie, Góry Sowie). Tu również nastąpiła rewitalizacja linii kolejowych, np. połączenie Wałbrzych – Kłodzko z wykorzystaniem zabytkowych wiaduktów. Tworzenie nowych wież widokowych (Trójarb, Dzikowiec, Wałbrzych) i rewitalizacja tych historycznych (Chełmiec).

Fot. 22. Karpacz, kościół Wang z widokiem na Śnieżkę i panoramą Karkonoszy. Zespół kościoła Wang w Karpaczu stanowi przykład zabudowy wpisującej się w górski krajobraz, lecz zaimportowanej z zupełnie innego kręgu kulturowego. Dokonano historycznej translokacji - przeniesienia zabytku jeszcze w XIX w. Staraniem właścicielki dóbr w Bukowcu, Hrabiny von Redern, zrekonstruowano norweską świątynię, dodając liczne elementy kojarzone z kulturą Wikingów. Kościół miał służyć mieszkańcom Karpacza wyznania ewangelickiego. Jednocześnie ze względu na lokalizację przy szlaku prowadzącym na Śnieżkę, stał się atrakcją turystyczną i miejscem postoju przed dalszą wędrówką. Fot. M. Kaluch – Tabisz

³⁸ <http://stoszowice.pl/news-936->

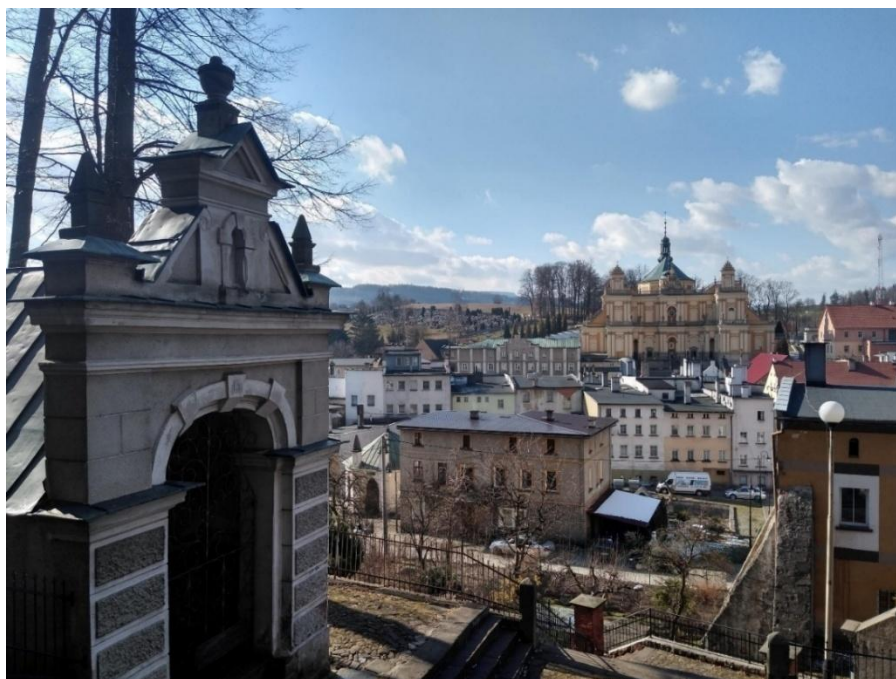
[Tak_sie_zmieniala_Twierdza__15_lat_od_utworzenia_Fortecznego_Parku_Kulturowego_!.html](#)

³⁹ https://www.irt.wroc.pl/strona-1213-kolej_sowiogorska.html

4.5 Krajobrazy powiązane z miejscami kultu (sakralizacja krajobrazu)

Sakralizacja krajobrazu to pojęcie, które najlepiej charakteryzuje duże obszary Dolnego Śląska powiązane z miejscami kultu⁴⁰. Dla kształtowania panoramy regionu istotne znaczenie miały kalwarie i osady pielgrzymkowe. Są to zarówno miasta jak i wsie. Wokół nich powstawały ścieżki i szlaki pątnicze. Przy domach stawiano krzyże i kapliczki z oznaczeniem fundatorów. Na placach przykościelnych i na mostach stawiano figury św. Jana Nepomucena, a na rynkach kolumny maryjne.

Jednym z najstojniejszych dolnośląskich założeń pielgrzymkowych są Wambierzyce. Miejscowość nazywana jest śląską Jerozolimą i objęta jest wpisem do rejestru zabytków. Do dziś zachował się oryginalny układ przestrzenny kształtowany od momentu fundacji w 1681 r.. Na wzniesieniach zachowały się oryginalne elementy: bazylika, ścieżki kalwarii wraz z kaplicami, bramami, sadzawką. Przez środek miejscowości przepływa potok Cedron (oryginalnie strumień w Jerozolimie, który płynie doliną między Wzgórzem Świątynnym a Górą Oliwną). Zabudowa mieszkalna zlokalizowana wzdłuż głównej ulicy, jest ściśle podporządkowana funkcji pielgrzymkowej. W Wambierzycach dzieła architektury doskonale wpisują się w górski krajobraz tworząc unikatową panoramę⁴¹.

Fot. 23. Wambierzyce. Panorama osady pielgrzymkowej z kalwarią i bazyliką. Fot. M. Kaluch – Tabisz

Z kolei zakon cystersów ukształtował nie tylko przestrzeń urbanistyczną i ruralistyczną wielu dolnośląskich miejscowości. Przy klasztorach powstawały szkoły, pracownie artystyczne, skryptoria, w których przepisywano i zdobiono ręcznie księgi (słynna Księga Henrykowska). Dzieje klasztorów cysterskich na Dolnym Śląsku są nierozdzielnie związane z historią regionu. Książę Bolesław Wysoki sprowadził ich z Pforty (Niemcy) do Lubięża w 1163 r.

⁴⁰ G. Grajewski, *Sakralizacja krajobrazu na przykładzie opactwa krzeszowskiego*, referat wygłoszony podczas konferencji „Krzeszów Domem łaski”, Krzeszów, czerwiec 2022 r. Link do <https://www.youtube.com/watch?v=0rTh5YLQ9pk>

⁴¹ <https://zabytek.pl/pl/obiekty/historyczny-uklad-przest-919434>

Do dziś zachował się krajobraz kulturowy wsi cysterskiej Henryków. Jest przykładem zespolenia architektury sakralnej, świeckiej oraz elementów przyrodniczych przekształconych przez człowieka.

Liczne, dolnośląskie kalwarie powstawały z inicjatywy cystersów. W Lubiążu utworzona została Kalwaria Jadwiżańska w tzw. Lesie św. Jadwigi. Miała upamiętniać wizyty księżnej w miejscowym opactwie. Do cystersów z Lubiąża należał Górzec (wzgórze na Pogórze Kaczawskim). Na zboczach góry w 1740 r. założono kalwarię, a w miejscu dawnego, średniowiecznego zamku książęcego zbudowano kaplicę. Wytyczono też trasę pielgrzymkową prowadzącą do Męcinki. Obecnie kalwaria leży na terenie utworzonego w 1992 r. Parku Krajobrazowego "Chełmy", a od 1994 r. organizowane są tzw. ekologiczne pielgrzymki biegnące historycznym szlakiem pątniczym (współorganizatorem jest Dolnośląski Zespół Parków Krajobrazowych).

Cystersi z Krzeszowa założyli aż cztery kalwarie:

- słynną kalwarię w Krzeszowie, wpisaną wraz z opactwem na Listę Pomników Historii (początek budowy pierwszych kaplic datuje się na 1672 r.; łącznie powstały 33 kaplice)⁴²,
- kalwarię dedykowaną św. Annie prowadzącą do górskiej kaplicy św. Anny w Krzeszowie,
- kalwarię na wzgórzu w Chełmsku Śląskim prowadzącą do kaplicy św. Anny.
- kalwaria na Świętej Górze w Lubawce, obecnie zapomniana, nie jest wykorzystywana do celów religijnych. Obejmuje sześć kaplic, większość z nich znajduje się w stanie ruiny.

Cystersi z Henrykowa założyli w 1707 r. kalwarię na wzgórzu w Lesie Muszkowickim (gm. Ciepłowodny). Cystersi z Kamieńca opiekowali się klasztorem w Bardzie oraz kalwarią na zboczach Bardzkiej Góry. Kapliczki z fundacji kamienieckich opatów powstawały od 1714 r. W Lesie Bukowym w Trzebnicy istniała pustelnia oraz miejsce pielgrzymek. Budowę 14 kaplic i wytyczenie drogi krzyżowej zleciła w 1734 r. przełożona cysterek Zofia Korycińska.

Wpływ cystersów na sztukę widoczny jest zwłaszcza w okresie baroku (XVII i XVIII wiek). Warsztat lubiąski oddziaływał niemalże na cały Dolny Śląsk w obszarach rzeźby, sztukaterii i malarstwa. Pracownia Michaela Leopolda Willmanna stała się centralnym punktem życia artystycznego na Śląsku w dobie baroku. Jego uczniowie (pasierb Jan Krzysztof Liszka i wnuk Georg Wilhelm Neunhertz) kontynuowali działalność malarską w Pradze. Dzieła z warsztatu Willmanna znajdują się obecnie w licznych dolnośląskich klasztorach, kościołach oraz muzeach. Obrazy stworzone w Lubiążu zostały po 1945 r. przekazane do warszawskich świątyń, gdzie znajdują się do dziś⁴³.

Ślady działalności artystów powiązanych z zakonem cystersów znajdziemy zarówno w kościołach, jak również w pałacach. Przykładem są artyści i rzemieślnicy z Krzeszowa, którzy uczestniczyli w barokowej przebudowie zamku Książ. W realizacji słynnej Sali Maksymiliana brali udział: budowniczy cystersów Hammerschmidt, zaś autorem fresku na sklepieniu (1732 r.) był Felix Anton Scheffler.

Krajobraz kulturowy Dolnego Śląska cechuje duża różnorodność wyznaniowa. Choć w panoramie regionu dominantą są obszary przekształcone w związku z działalnością kościoła katolickiego i zakonów, to specyficznym elementem są osiedla innych wyznań.

⁴² <https://opactwo.eu/pomnik-historii/odkrywaj/obiekty/kalwaria-krzeszowska/>

⁴³ Kozieł A., Losy wyposażenia i wystroju kościoła klasztorowego Wniebowzięcia NMP w Lubiążu po 1943 r., [w:] A. Kozieł (red.), Kościół klasztorny Wniebowzięcia NMP w Lubiążu. Historia, stan zachowania, koncepcja rewitalizacji, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010, s. 129–148.

Do dziś zachowało się osiedle braci morawskich w Kruszyńcu pod Bolesławcem (założone w 1743 r.) oraz w Piławie Górnej (założone w 1744 r.). Oba wzorowane na górnołużyckim Herrnhut (Saksonia).

Innym, specyficznym zjawiskiem o podłożu wyznaniowym, było powstanie kolonii domów tyrolskich w Mysłakowicach i Sosnowcu. W latach 1838-39 w okolicach Jeleniej Góry osiedlili się protestanci z Tyrolu. Do dziś zachowały się domy o charakterystycznej, wydłużonej bryle, zdobione snycerskimi dekoracjami, z długimi, drewnianymi balkonami. Nie tylko doskonale wpisywały się w krajobraz sudecki, ale też stały się inspiracją do tworzenia lokalnych form architektonicznych.

4.6 Krajobraz przemysłowy i jego współczesne przekształcenia

Przez cały XIX wiek przebiegały dwa uzupełniające się procesy: industrializacji i urbanizacji. Powstawanie obiektów przemysłowych warunkowało intensywne przemiany i jednocześnie zmiany krajobrazu. Liczne obiekty przemysłowe powstawały we Wrocławiu, lecz w ostatnich dekadach można było obserwować kontrowersyjne wyburzenia i zastępowanie zabudową współczesną, np. kompleks zabudowy Nowej Rzeźni Miejskiej, wyburzony w 2000 r.

Obok Wrocławia, do miast najbardziej uprzemysłowionych zaliczyć można było Wałbrzych i region wałbrzyski. Do dziś zachowały się liczne kopalnie, które udostępnione są do zwiedzania. Cenne zabytki i jednocześnie ważne atrakcje turystyczne to Stara Kopalnia w Wałbrzychu, utworzona na terenie kopalni Julia. Inne zachowane elementy infrastruktury kopalń: Szyb Witold w Górcach (dzielnica Boguszowa - Góra), kopalnia węgla kamiennego w Nowej Rudzie.

Ważną rolę odegrał także przemysł tkacki. Słynne tkalnie, dziś objęte ochroną konserwatorską znajdują się w Mysłakowicach, Walimiu, Kamiennej Górze, gdzie w jednej z kamienic przyrynkowych znajduje się Muzeum Tkactwa.

Obecnie wciąż trwają procesy przemian krajobrazów przemysłowych. W dawnych ośrodkach gospodarczych nadal istnieją liczne zabudowania oczekujące na zagospodarowanie i nadanie nowych funkcji. Pomimo rewitalizacji wybranych obiektów przemysłowych, wciąż w stanie zagrożenia znajdują się następujące zespoły dawnych fabryk i kopalń (zabytki zagrożone ujęte w tabeli nr 8):

- Bielawa, zespół Zakładów Bawełnianych BIELBAW, ul. Hempla, założony w 1805 r.
- Nowogrodziec, zespół dawnej Klinkiarni Ołdrzychów, założony w 1864 r.
- Mysłakowice, przędzalnia, zespół dawnych zakładów Inniarskich, ul. Daszyńskiego 16
- Szklarska Poręba, budynek fabryczny nr 1 Huty Julia, ul. Szosa Czeska

Wałbrzych:

- hala wentylatorów i hala wentylatorów II, zespół szybu Matylda, ul. Bethovena
- budynek wieży nadszybowej, zespół szybu Siostrzane, ul. 1 Maja 81 b
- wieża szybu, zespół szybu Tytus, ul. Kopalniana.

4.7 Zabytki hydrotechniki: historyczne elektrownie wodne i system ochrony przeciwpowodziowej

Dolny Śląsk ze względu na specyficzne ukształtowanie terenu stale narażony był na powodzie. Po gwałtownych opadach górskie rzeki napędlano się wodą, która spływała w dolne partie terenu, by dotrzeć do obszarów nizinnych w okolicach Wrocławia, Oławy, Legnicy. Stałe zagrożenie powodzią dotyczyło miejscowości, przez które przepływały rzeki i ich dopływy, takich jak Kłodzko, Jelenia Góra. Obiekty hydrotechniki, które istnieją do dziś, powstawały w dobie industrializacji. Z jednej strony

impulsem do budowy zbiorników retencyjnych, tam i systemów przeciwpowodziowych, były właśnie klęski żywiołowe, z drugiej okres przemian gospodarczych, jakie zachodziły w całej Europie w XIX wieku sprzyjał elektryfikacji. Część obiektów to były elektrownie wodne. Powódź, jaka nawiedziła Dolny Śląsk w 1897 r. niszcząc głównie tereny podgórskie, była jednym z impulsów do utworzenia systemu tam i zbiorników wodnych⁴⁴.

W Dolinie Bobru powstał zespół tam i powiązanych z nimi elektrowni wodnych. W Pilchowicach powstała kamienna zaporą o wysokości 64 m (budowa 1902-12 r.), natomiast towarzysząca jej elektrownia wznoszona do 1921 r., osiągnęła moc 7585 kW. Do dziś użytkowana jest elektrownia w Lubachowie (pocz. XX w.) zasilana wodą z Jeziora Bystrzyckiego w Zagórzu Śląskim. Tam też powstała zaporą tamująca przepływ wód z Bystrzycy. Jest elementem historycznego systemu przeciwpowodziowego w okolicach Wałbrzycha i Świdnicy, ma wysokość 44 m i została zbudowana w latach 1912-17. Zaporą w Leśnej nad Jeziorem Leśniańskim, na rzece Kwisie wzniesiona została w latach 1901-1905. Jej wysokość to 45 m. U podnóża tamy znajduje się budynek elektrowni wodnej z 1906 r. Do dziś zachowało się oryginalne wyposażenie maszynowni, podobnie jak unikalne rozwiązania hydrotechniczne i urządzenia zrzutowe na tamie. Zaporą na rzece Łomnica w Karpaczu powstała w latach 1910-15, natomiast na górskim potoku Wilczka w Międzygórzu w latach 1905-1908.

4.8 Wpływ współczesnych form architektonicznych i wizualnych na krajobraz kulturowy Dolnego Śląska

Od ponad dwóch dekad wyzwaniem staje się zachowanie krajobrazu kulturowego wobec intensywnego rozwoju inwestycji budowlanych, w tym deweloperskich. Równie ważne jest kształtowanie przestrzeni poprzez odpowiednie dostosowanie do otoczenia treści wizualnych (reklam wielkoformatowych, szyldów, kampanii informacyjnych).

Wraz z intensywnym rozwojem gospodarczym od końca lat 90-tych XX w., zaczęły pojawiać się liczne, bezstylowe zabudowania oraz reklamy o różnych formatach i treściach wizualnych. Inwestycje deweloperskie zdominowały krajobraz osiedli miejskich i podmiejskich w obrębie aglomeracji wrocławskiej. W regionach górskich i podgórskich posiadających cenne krajobrazy, nowe formy zaczęły zmieniać wizerunek regionu. Miejscowości, które jeszcze do niedawna posiadały rolniczy charakter, poddane zostały niekontrolowanej presji budowlanej⁴⁵. Zaczął powstawać rozdźwięk między naturalnie i historycznie kształtowanym krajobrazem kulturowym, a budownictwem współczesnym.

Odpowiedzią na ten ogólnopolski trend jest nowelizacja ustawy o planowaniu przestrzennym⁴⁶. Ma ona na celu uporządkowanie kwestii związanych z lokalizacją oraz parametrami nowej zabudowy.

Coraz większa liczba negatywnych zjawisk pojawiła się również w miejscowościach o charakterze turystycznym (Karpacz, Szklarska Poręba). Tu obok budownictwa deweloperskiego (głównie nowoczesne hotele o formach architektonicznych niewpisujących się w lokalny krajobraz), pojawiały się liczne reklamy kolidujące z krajobrazem, obiekty handlowe i inne, niepowiązane z tradycyjną zabudową. By ograniczyć oddziaływanie negatywnych trendów związanych z niekontrolowanym

⁴⁴ <https://e-dolnyslask.info/powodz-z-1897-roku-katastrofalna-powodz-w-sudetach/>

⁴⁵ Przykładem są podwrocławskie gminy, które przeszły transformację od obszarów rolniczych do miejscowości z dominującą funkcją usługowo-przemysłową. Najlepiej tą sytuację ilustruje zmiana, jak zaszła w Gminie Święta Katarzyna. W 1997 r. nadano prawa miejskie Siechnicom, a od 2010 r. zaczęła funkcjonować Gmina Siechnice, co dało dodatkowy impuls do rozwoju nowoczesnego ośrodka miejskiego pod Wrocławiem.

⁴⁶ Ustawa z dnia 7 lipca 2023 r. o zmianie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz niektórych innych ustaw

umieszczaniem reklam, samorządy mogą korzystać z narzędzi ustawowych, np. podejmować uchwały krajobrazowe⁴⁷. Takie uchwały chroniące lokalny krajobraz podjęły dotychczas:

- **w 2017 r.** Lubin (zastąpiona nową w 2020 r.),
- **w 2018 r.** Janowice Wielkie i Szczawno-Zdrój,
- **w 2019 r.** Mysłakowice,
- **w 2020 r.** Karpacz, Lubin (zastępująca uchwałę z 2017 r.)
- **w 2021 r.** Szklarska Poręba, Kamienna Góra
- **w 2022 r.** Oborniki Śląskie, Wałbrzych.

Fot. 24. Pławna Górna nr 79, gm. Lubomierz. Dom mieszkalno-gospodarczy z XVIII w. o tradycyjnej konstrukcji. Obecnie Muzeum Przesiedleńców i Wypędzonych. Przykład zachowania lokalnego budownictwa w podgórskiej miejscowości. Fot. M. Kaluch – Tabisz

⁴⁷ Uchwała rady gminy (uchwała krajobrazowa), o której mowa w art. 37a ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, jest obszarowym narzędziem ochrony nie tylko krajobrazu kulturowego, ale także naturalnego. Uchwała krajobrazowa umożliwia regulowanie zasad umieszczania reklam, obiektów małej architektury oraz ogrodzeń na całym obszarze gminy. Przyjęcie przez gminę uchwały krajobrazowej umożliwia w dalszej kolejności podjęcie uchwały dającej podstawę do pobierania przez gminę opłat z tytułu umieszczania reklam.

5. Zabytki w krajobrazie kulturowym – w ujęciu historycznym

5.1 Zabytki archeologiczne od czasów prehistorycznych po wczesne średniowiecze ⁴⁸

Na terenie Dolnego Śląska znajdują się liczne stanowiska, objęte ochroną konserwatorską z tytułu wpisu do rejestru lub ewidencji zabytków archeologicznych. Dla krajobrazu kulturowego znaczenie mają formy przestrzenne, kształtowane przez wieki, np. grodziska i kurhany. Grody i miasta średniowieczne lokowane były często w miejscach wcześniejszych osad. Naturalne wzniesienia są także miejscem ważnych odkryć archeologicznych, wskazujących na długą historię osadnictwa różnych kultur na Dolnym Śląsku.

W okolicach Masywu Ślęży powstawały osady plemienne, o czym świadczą liczne odkrycia archeologiczne. U podnóża Ślęży znajduje się rezerwat archeologiczny w Będkowicach (utworzony w 1986 r.). Z nim związane jest dwuczłonowe grodzisko otoczone wałem suchą fosą, z VIII-IX w. Za grodziskiem, w odległości kilkuset metrów duże cmentarzysko kurhanowe z okresu lateńskiego (VIII -IX w.), obejmujące ok. 50 stanowisk oznaczonych kopcami z głazów i ziemi.

W okolicach Jordanowa Śląskiego wydobywano nefryt służący do wyrobu narzędzi. Zaawansowany stopień organizacji społeczności sprawił, że badacze wyodrębnili kulturę jordanowską datowaną na 2 poł. IV tysiąclecia p.n.e. W epoce brązu funkcjonowały osady w Sobótce i Świątnikach. Do dziś jednym z symboli regionu są rzeźby kultowe z masywu Ślęży.⁴⁹ Jednak większość zabytków ruchomych związanych z kulturami prehistorycznymi, znajduje się w licznych, dolnośląskich muzeach: w Muzeum Archeologicznym i Muzeum Narodowym we Wrocławiu, Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Głogowie, Muzeum Regionalnym w Chojnowie.

Wrocław jest kolejnym ważnym miejscem związanym z osadnictwem prehistorycznym oraz wczesnośredniowiecznym. Pierwsze ośrodki władzy książęcej znajdowały się na Ostrowie Tumskim. Była to mała strażnica strzegąca przeprawy przez rzekę. Założona przez księcia wielkomorawskiego Wratislava, z czasem rozbudowuje się do dużego grodu z siedzibą Pana (pl. Św. Marcina) i podgrodziem (ul. Katedralna). Wraz z rozwojem ośrodka administracji biskupiej zmieniała się lokalizacja zamku książęcego. We wrocławskim Lesie Sołtysowickim istniało wczesnośredniowieczne grodzisko otoczone z trzech stron wodami Widawy. Obecnie w tym miejscu funkcjonuje skansen (koniec lat 70. XX wieku).

Również Zamek Piastów Śląskich w Legnicy wzniesiono w miejscu wcześniejszego grodu obronnego. Liczne grodziska znajdują się na terenie Geoparku Kraina Wygasłych Wulkanów, na Pogórzu Kaczawskim. Zamek Lenno (Łupki pod Wleniem) powstał w miejscu drewniano-ziemnego grodu. Inne osady mieszkalno – obronne znajdowały się w Starym Książu na obrzeżach Wałbrzycha, czy w Gilowie w gminie Niemcza. W VIII-V w. p.n.e. na górze Gromnik pod Strzelinem, znajdował się gród kultury łużyckiej. Do dziś w okolicznych lasach zachowały się nasypy ziemne umocnione kamieniem.

Na Dolnym Śląsku znajdują się także skupiska kurhanów. Jednym z większych obszarów występowania tych form przestrzennych, choć mało znanym jest Muszkowicki Las Bukowy (rezerwat przyrody) w

⁴⁸ D. Wierczyński, „Świadkowie przeszłości” – krajobraz archeologiczny Dolnego Śląska, w. Studia krajobrazowe, t. IVA, s. 137-149, Wrocław 2014

⁴⁹ Największe kolekcje związane z dolnośląską prehistorią znajdują się w Muzeum Archeologicznym Miasta Wrocławia, zbiorach Muzeum Narodowego We Wrocławiu, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Głogowie, Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu (woj. opolskie)

gminie Ciepłowody. Obejmuje kurhany i miejsca pochówków od neolitu, poprzez epokę brązu po wczesne średniowiecze.

5.2 Okres średniowiecza: XI-XVI wiek

Architektura romańska kształtowała się początkowo w ośrodkach władzy książęcej (Wrocław, Legnica, Głogów, grody obronne jak Lenno/Wleń), a następnie wraz z rozwojem sieci klasztorów i parafii do ok. poł. XIII w. Obecnie najczęściej zachowanych budowli z okresu wczesnego średniowiecza, to kościoły wiejskie, które z biegiem czasu zostały w różnym stopniu przekształcone. Ważnym momentem w dziejach dolnośląskiej architektury były fundacje z czasów Henryków Śląskich: począwszy od działalności Henryka Wysokiego (klasztor w Lubiążu, zamek w Legnicy), Henryka Brodatego i Jadwigi Bawarskiej (klasztory w Trzebnicy, Henrykowie, zamek Lenno we Wleniu).

Budowle romańskie powstawały z wykorzystaniem lokalnych złóż, głównie piaskowca i granitu. Piaskowiec występuje na Śląsku w okolicach Bolesławca (kościół w Gościszowie z 2 ćw. XIII w.), Kłodzka, dorzecza Kaczawy. Dlatego liczne kościoły z tej epoki odnajdujemy we Lwówku Śląskim (kościół budowany od 1209 r. z fundacji Henryka Brodatego, również z bloków piaskowca, obecnych także w późniejszej, gotyckiej fazie budowli) i okolicach (kościół w Płóczkach Górnych wzniesiony z kamienia łamanego, detale architektoniczne z piaskowca), Świerzawy (kościół św. Katarzyny zbudowany z kamienia łamanego, wzmocniony w narożach piaskowcem), czy Złotoryi.

Pokłady granitu z okolic Strzegomia i Strzelina służyły do budowy świątyń np. w Białym Kościele (wzniesiony ok. poł. XIII w., zachowane fundamenty z granitu strzelińskiego). Z ciosów granitowych powstał w 1 ćw. XIII w. kościół św. Jakuba w Sobótce oraz konsekrowana w 1256 r. kaplica przy klasztorze kanoników regularnych w Sobótce Górcie (w XIX w. po sekularyzacji klasztor przekształcono na prywatny zamek, rezydencję). Z kolei bliżej ośrodków z rozwiniętym systemem gospodarczym, również we wczesnym średniowieczu zaczyna dominować cegła (kościoły i klasztory we Wrocławiu, Trzebnicy, Środzie Śląskiej, Świątej Katarzynie).

Liczne prace archeologiczne na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, wskazywały na istnienie grodu datowanego nawet na VII-VIII w. Przedromańska budowla została zastąpiona katedrą z ok. 1000 r. (powstanie biskupstwa wrocławskiego). Kształt wrocławskiej katedry ewoluował w okresie romańskim, a następnie w gotyku. W obrębie grodu książęcego istniał pałac (palatium) i kaplica z czasów Bolesława Wysokiego (koniec XII w.). Obecnie najlepiej zachowaną i jednocześnie naj młodszą budowlą z tego okresu jest kościół św. Idziego, wzniesiony w latach ok 1219-35.

Obok świątyń z Ostrowa Tumskiego, zaczęły rozwijać się klasztory. Jedną z większych inwestycji, to klasztor benedyktynów na wrocławskim Ołbinie, fundowany przez Piotra Włostowica przed 1139 r. Choć sam klasztor został rozebrany w XVI w., zachował się monumentalny, kamienny portal z bogatą dekoracją romańską. Został wtórnie wmurowany w fasadę kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu, gdzie znajduje się do dziś. Portal z Ołbina wskazuje na wpływy włoskich mistrzów i jest jednym z nielicznych przykładów tak bogatej rzeźby romańskiej zachowanych w Polsce. Równie dobrym przykładem rzeźby romańskiej jest biblijne przedstawienie na portalu bazyliki trzebnickiej (scena Dawida grającego na harfie). Większość zachowanych motywów rzeźby romańskiej to znacznie skromniejsze detale architektoniczne, ograniczone do wątków roślinnych zdobiących bazy i kapitele kolumn (np. relikty z Henrykowa, Lubiąża, elementy wystroju kościoła w Starym Zamku) oraz portale kościołów.

Drugim ważnym ośrodkiem była Legnica. W obrębie wcześniejszego grodu plemiennego, wzniesiono dwukondygnacyjne palatium z cegły oraz wyjątkową jak na tamte czasy kaplicę, również dwupoziomową, na planie centralnym. Została rozebrana w okresie reformacji, lecz zachowały się

liczne elementy rzeźbione (detale architektoniczne), a fundamenty udostępnione są do zwiedzania jako część ekspozycji archeologiczno - historycznej Muzeum Miedzi w Legnicy. Zachowała się także romańska wieża św. Piotra, cylindryczna, z okresu panowania Henryka I Brodatego. Do dziś zachowały się romańskie elementy Zamku Książąt Głogowskich fundacji Konrada I głogowskiego z 2 poł. XIII w.

Z patronatem Piastów Śląskich łączą się nierozdzielnie fundacje opactw cysterskich. Lubiąż szykowano jako miejsce pochówku dla książąt z dynastii Piastów. Cystersów sprowadził tu Bolesław Wysoki w 1163 r. i jako pierwszy piastowski książę został pochowany w kościele klasztorным w 1201 r.

Bazylika trzebnicka budowana była jako romański kościół trójnawowy (fundacja 1203 konsekracja 1219). Zaledwie pół wieku później w latach 1268–1269 powstała kaplica św. Jadwigi (jako miejsce pochówku księżnej), już w stylu gotyckim.

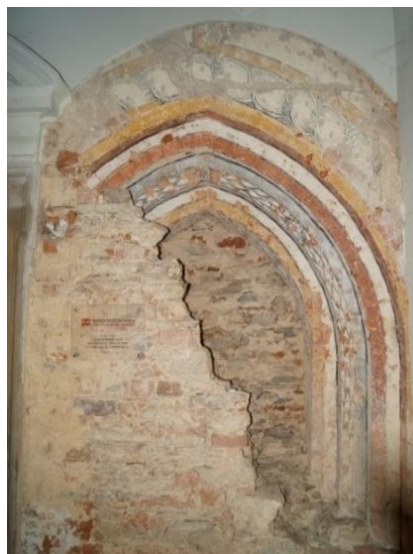
Relikty romańskich budowli zachowały się np. w obrębie Kolegiaty NMP w Głogowie (budowa w 1 poł. XIII w. z łamanego kamienia polnego), w Świebodzicach (ruiny kościoła św. Anny), zamek w Rokietnicy (zachowane fragmenty kamiennych ścian, fundacja Henryka Brodatego).

Liczne świątynie romańskie zostały w późniejszych okresach przebudowywane i wzbogacane o nowe elementy wyposażenia wnętrz. Tak było w przypadku rotundy św. Gotarda w Strzelinie, która w okresie reformacji służyła polskojęzycznym protestantom, stąd nazywana do dziś „kościółem polskim”. Również kościół w Stolcu zyskał gotyckie wyposażenie w postaci drewnianego tryptyku i gotyckich malowideł.

Fot. 25. Sobótka Górká. Klasztor augustianów, od XIX w. pałac z kaplicą. Fot. M. Kaluch - Tabisz

Wpływ architektury romańskiej zauważyć można do początków XIII w. Powstały liczne kościoły kamienne, jak w Starym Zamku gm. Sobótka, klasztor augustianów, prawdopodobnie wczesnośredniowieczne palatium Sobótka – Górká. W przypadku budowli o wczesnośredniowiecznej, romańskiej metryce, trudność z wyróżnieniem faz budowy wynika z późniejszych nawarstwień. W przypadku Sobótki Górká, najpierw istniało palatium, czyli siedziba możnowładcy, następnie dostosowano wnętrze do potrzeb kultu – przekształcenie na klasztor, a po 1810 r. nastąpiła kasata i ponowna sekularyzacja z przeznaczeniem na zamek. Neogotycka rozbudowa z widoczną wieżą.

Fot. 26-27. Portale romańskie. Po lewej: kamienny portal z opactwa na Ołbinie we Wrocławiu, wtórnie wmurowany w fasadę kościoła Marii Panny we Wrocławiu. Po prawej: polichromia zdobiąca wejście na terenie wirydarza w klasztorze cystersów w Henrykowie. Późnoromańskie portale pokryte polichromią, odsłonięte zostały podczas prac konserwatorskich z lat 2003-2008⁵⁰. Fot. M. Kaluch – Tabisz

5.2.1 Architektura i sztuka gotycka

Do dziś budowle gotyckie są jednym z ważniejszych elementów krajobrazu kulturowego Dolnego Śląska. W XIII i XIV wieku nastąpił intensywny rozwój miast. Cezurę między sztuką romańską a gotycką na Dolnym Śląsku mogłaby stanowić Bitwa pod Legnicą i najazd tatarski z 1241 roku. Po tym czasie w wielu miejscach nastąpiła odbudowa. Nowe obiekty wznoszono już w innym stylu, z dominacją cegły, która zastępowała kamień. Łuki pełne i wąskie okna szczelinowe ustąpiły miejsca wysokim, witrażowym oknom zakończonym ostrołukowo.

Średniowieczne miasta kształtowane były w oparciu o prawo niemieckie (magdeburskie), lecz na Dolnym Śląsku wykształciła się odmiana tego prawa zwana średzkiem. Miasta średniowieczne w większości powtarzały prosty schemat z centralnie położonym ratuszem, otoczonym kamienicami mieszkalnymi. Otoczone były murami wzbogaconymi bramami, basztami, wieżami. Przyziemia kamienic przeznaczone były na cele usługowe: zajmowali je kupcy i rzemieślnicy. Charakterystyczne, do dziś zachowane kamienice podcieniowe nie pochodzą ze średniowiecza, lecz z okresu renesansu i baroku, choć należy podkreślić, że stanowią kontynuację wcześniejszych rozwiązań.

Dobrze zachowane układy przestrzenne, wywodzące się ze średniowiecza, odnajdujemy w Złotorii (otrzymała prawa miejskie najwcześniej, w 1211 r.), Lwówku Śląskim, Lubomierzu, Bystrzycy Kłodzkiej. Większość dolnośląskich miast, choć ma genezę w XIII lub XIV wieku, uległo intensywnym przemianom, tracąc częściowo pierwotny charakter.

Symbolem wielowiekowej tradycji są gotyckie ratusze. Wrocławski ratusz powstawał etapami od ok. 1299 r. (udokumentowana opłata za budowę), do czasów renesansu (w 1559 r. podwyższono wieżę nakrywając ją renesansowym hełmem). Ratusz w Środzie Śląskiej wznoszono również etapami. Początkowo były to budynki skupione przy gotyckiej wieży. Szereg dekoracji z epoki posiada ceglana fasada zwieńczona dwukondygnacyjnym szczytem.

⁵⁰ https://www.ziebice.pl/asp/pl_start.asp?typ=13&sub=0&menu=1&artykul=2976&akcja=artykul

Ze schyłkowej fazy gotyku pochodzą wnętrza ratusza w Lwówku Śląskim (odbudowa po pożarze w latach 1522-24 pod kierunkiem budowniczego Wendela Roskopfa) oraz przebudowa ratusza w Bolesławcu (1525-35). Ten sam budowniczy, kształcony w Pradze, zastosował w bolesławieckim ratuszu rozwiązanie znane z zamku praskiego. Sala ślubów przeklepią bogato dekorowanym sklepieniem cyrklowym jest uproszczoną wersją Sali Władysławowskiej na Hradczanach.

Gotyckie świątynie to zarówno strzeliste budowle wznoszone przez całe dziesięciolecie w miastach, jak i wiejskie kościoły o prostej, zwartej bryle. Budowa gotyckich kościołów powiązana była z działalnością zakonów – były to kościoły przy klasztorach. Obok nich równie ważną rolę odgrywały fary miejskie, zlokalizowane zwykle przy rynkach. We Wrocławiu w pobliżu rynku wzniesiono dwie fary miejskie: kościół św. Elżbiety i św. Marii Magdaleny. Świątynie były jednocześnie miejscem pochówku bogatszych mieszczan i patrycjatu. W ich wnętrzach i na elewacjach do dziś zachowały się liczne epitafia i tablice datowane od średniowiecza po barok. Podobną funkcję pełnił kościół św. Marcina w Jaworze, kościół św. Piotra i Pawła w Legnicy, kościół św. Stanisława i Wacława w Świdnicy, kościół Wniebowzięcia NMP w Kłodzku, czy kościół św. Jerzego w Ziębicach.

Rzeźba i malarstwo gotyckie powiązane były najczęściej z budowlami sakralnymi i to właśnie w nich przetrwało najwięcej świadectw z tego okresu. Świeckie wnętrza zdobione polichromiami zachowały się w znacznie mniejszym stopniu i najczęściej są to rezydencje książęce lub bogatsze kamienice mieszczańskie. Wyjątkowy cykl polichromii, ilustrujący legendę o Sir Lancelocie, powstał ok. roku 1346 we wnętrzach wieży książęcej w Siedlęcinie. Z kolei na Zamku Piastowskim w Legnicy, w wieży św. Jadwigi, powstały freski (w latach 1509-1510) o motywach roślinnych i moralizatorskich.

Cykle malowideł ściennych są stopniowo odkrywane i odsłaniane spod późniejszych nawarstwień. W kościele św. Franciszka w Pełchnicy (obecnie Świebodzice), zachował się wizerunek św. Krzysztofa z XIV w. oraz cykl późniejszych, późnogotyckich przedstawień. Polichromia gotycka została odsłonięta w kościele św. Bartłomieja w Modliszowie, w kościele św. Barbary w Małej Kamienicy oraz w latach 2014/15 stopniowo odsłonięto malowidła późnogotyckie w kościele w Niedźwiedniku.

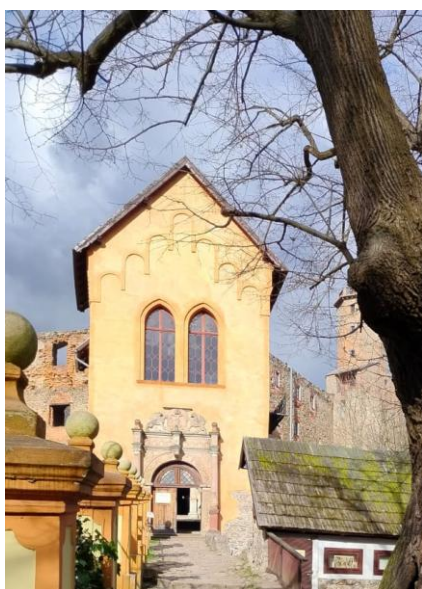
Fot. 28. Lubiąż, wnętrze gotyckiego kościoła klasztornego Wniebowzięcia NMP. W prezbiterium zachowały się unikatowe średniowieczne płyty nagrobne z metalowymi aplikacjami. Upamiętniają Konrada II Garbatego (ur. 1260-1265 - zm. 11.10.1304) księcia ścinawskiego i żagańskiego z dynastii Piastów oraz płyta księcia Bolesława I Wysokiego, fundatora klasztoru, zm. 1201. Fot. M. Kaluch – Tabisz

5.2.2 Zamki i warownie średniowieczne

Zamki budowane w okresie średniowiecza do dziś stanowią wizytówkę i symbol Dolnego Śląska.

Zachowane są w różnym stanie. Część z nich to tzw. „trwała ruina”. Ten stan dotyczy takich atrakcji turystycznych, jak zamek Bolczów w Janowicach wielkich, zamek w Bolkowie – część nowożytna jako dom, zamek na wzgórzu Chojnik⁵¹

Część obecnych zamków wywodzi się właśnie z czasów średniowiecza. Przykładami złożonych budowli architektonicznych o różnych fazach stylowych są zamki w Książu (zamek piastowski, później rycerski, przebudowany w okresie renesansu, baroku, w XIX i XX w.), gmach Uniwersytetu Wrocławskiego, pierwotnie zamek piastowski, przebudowany w czasach baroku na kolegium jezuickie. Inny przykład to Zamek Piastowski w Legnicy, założony na miejscu starszego grodu plemiennego, rozbudowany w okresie renesansu oraz w XIX w. Częściowo odbudowany po pożarze w XX w.

Zamek w Zagórzcu Śląskim.

Zamek Chojnik osadzony na skale.

Fot. 29-30. M. Kaluch – Tabisz.

5.2.3 Zespoły średniowiecznych murów obronnych w dolnośląskich miastach

Średniowieczne obwarowania przetrwały w większości dolnośląskich miast jedynie fragmentarycznie. Wielokrotnie przebudowywane, a także niszczone wskutek działań wojennych (np. wojna 30-letnia w XVII w., zniszczenia z 1945 r.). W Oleśnicy, mury połączone z basztami, zostały częściowo zrekonstruowane po 1945 r. Bolesławiec otoczony był dwoma pierścieniami murów, z których starszy i wyższy pochodził z XIV wieku. Obejmował do dziś zachowane baszty, z kolei młodszy i niżej położony pierścień wzniesiony został w XV w. W obrębie murów miejskich znajdował się zamek, który w XVIII w. został przebudowany na kościół ewangelicki.

Dobrze zachowały się obwarowania z kamienia w Bystrzycy Kłodzkiej. Ich budowę rozpoczęto przed 1319 rokiem, a do dziś zachowały się także brama Wodna, baszta Kłodzka i baszta Rycerska. Również w Niemczycy zachował się zarys gotyckich, kamiennych murów, lecz znacznie obniżonych. W Dzierżoniowie

⁵¹ <https://zamki.pwr.edu.pl/katalog/>

kamienne mury, również niższe niż pierwotnie, zachowały specyficzny kształt z wysuniętymi przed lico basztami. Ziębice w okresie średniowiecza otaczał pierścień murów z basztami. Były niszczone podczas wojen, a następnie przebudowywane. Przetrwała reprezentacyjna brama Paczkowska z końca XIII w. Znaczny odcinek gotyckich, kamiennych murów przetrwał w Świebodzicach (70-80% pierwotnego obwodu murów), a w 2020 r. zakończyła się kompleksowa rewitalizacja zabytkowych odcinków. Lubiąń poszczycić się może dobrze zachowanymi, kamiennymi murami, basztami oraz wieżą Bracką.

W wielu dolnośląskich miastach zachowały się jedynie reliktury murów, natomiast świadectwem obwarowań są bramy, wieże lub baszty. W Legnicy zachowała się Brama Głogowska i Chojnowska, w Jaworze baszta Strzegomska i basteja Anioła, w Chojnowie baszta Tkaczy, w Głogowie zarówno fragmenty murów, jak i baszty zostały zrekonstruowane (stare miasto zostało mocno zniszczone w 1945 r.), w Jeleniej Górze przetrwała wieża bramy Wojanowskiej, wieża zamkowa oraz baszta Grodzka. Mury w Ząbkowicach Śląskich datowane są podobnie jak zamek książęcy, na przełom średniowiecza i renesansu (XVI w.). Wcześniejszy pierścień, gotyckich obwarowań został rozebrany, a jego pozostałością jest Krzywa Wieża pełniąca również funkcję dzwonnicy kościelnej.

5.3 Krótki czas renesansu i manieryzmu: XVI/XVII wiek

Renesans i manieryzm to krótkotrwałe okresy w dziejach dolnośląskiej architektury i sztuki. Oba style przenikały się i uzupełniały. Tradycje gotyckiej architektury obecne były jeszcze do połowy XVI wieku, natomiast czas manieryzmu zakończył się wraz z wybuchem wojny 30-letniej (1618-48). Dlatego sztuka renesansu i manieryzmu widoczna jest głównie w poszczególnych fazach budowy lub przebudowy dzieł architektury. Do typowych elementów późnośredniowiecznych, przejętych przez renesans i manieryzm, należą charakterystyczne szczyty i zwieńczenia budowli. Renesansowe i manierystyczne detale architektoniczne zaczerpnięte z włoskich i niderlandzkich wzorników, splatają się z późnogotycką bryłą budowli.

Fot. 31. Wojnowice, zamek otoczony fosą. Źródło: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego

Zamek w Wojanowie, wznoszony w latach 1513-70, to jeden z lepiej zachowanych przykładów budowl z przełomu epok. Czerwona, gotycka cegła zostaje zestawiona z renesansowymi detalami architektonicznymi. Obrazowania okienne i portale zostały wykonane z jasnego piaskowca. Budowla ma charakter obronny, natomiast zamek funkcjonował jako podmiejska rezydencja. W okresie renesansu i manieryzmu wiele siedzib wrocławskich patrycjuszy wyglądało podobnie. Choć typ architektoniczny zamku na wodzie popularny był na Dolnym Śląsku

oraz w innych krajach Europy środkowo-wschodniej, do dziś zachowały się nieliczne założenia z fosą wypełnioną wodą.

Przykład manierystycznego założenia z początku XVII stulecia, znany jest z Żórawiny, gdzie na wyspie otoczonej fosą znajdował się dwór oraz kościół. Przetrwał jedynie kościół manierystyczny. Inne analogiczne przykłady pałaców i dworów z relikdami fosy, czyli z pozostawionym rowem bez dopływu wody: pałac w Chobieni, w Bielanach Wrocławskich dwór z XVI w. częściowo konstrukcji szkieletowej.

Wśród budowli, które zachowały charakterystyczne cechy renesansu należy wymienić przede wszystkim zamek w Oleśnicy (gruntowna przebudowa w stylu renesansowym od 1542 r. do początków XVII w.), zamek w Goli Dzierżoniowskiej (ok. 1580 r.) i Ząbkowicach Śląskich (obecnie trwała ruina), Prochowicach, Nawojowie Łużyckim. Elewacje zamków pokrywały często sgraffita naśladujące kamienne boniowania. W okresie renesansu przebudowano częściowo zamek w Legnicy, a do dziś zachował się bogato zdobiony portal z 1532 r. Renesansowe zamki uległy późniejszym przekształceniom, dlatego trudno obecnie odróżnić poszczególne fazy stylowe. Pałac w Strudze jest właśnie przykładem budowli o licznych nawarstwieniach stylowych.

Z kolei w miastach częściowo zachowały się kamienice z renesansowym lub manierystycznym detalem architektonicznym, np. we Wrocławiu kamienica pod Gryfami (po gruntownej konserwacji przed 1945 r.). Kamienice najczęściej miały metrykę średniowieczną, a w XVI i XVII wieku przechodziły modernizację. Efektem dostosowania panującej mody, było np. zdobienie elewacji w technice sgraffito. Sgraffitowa dekoracja zdobi legnicką kamienicę „Pod Przepiórczym Koszem” (Legnica, Rynek 38). Przedstawia popularne w czasach renesansu nawiązania do literatury antycznej. W tym przypadku ilustracje bajek Ezopa, tzw. świat na opak, gdzie zwierzęta wcielają się w role myśliwych.

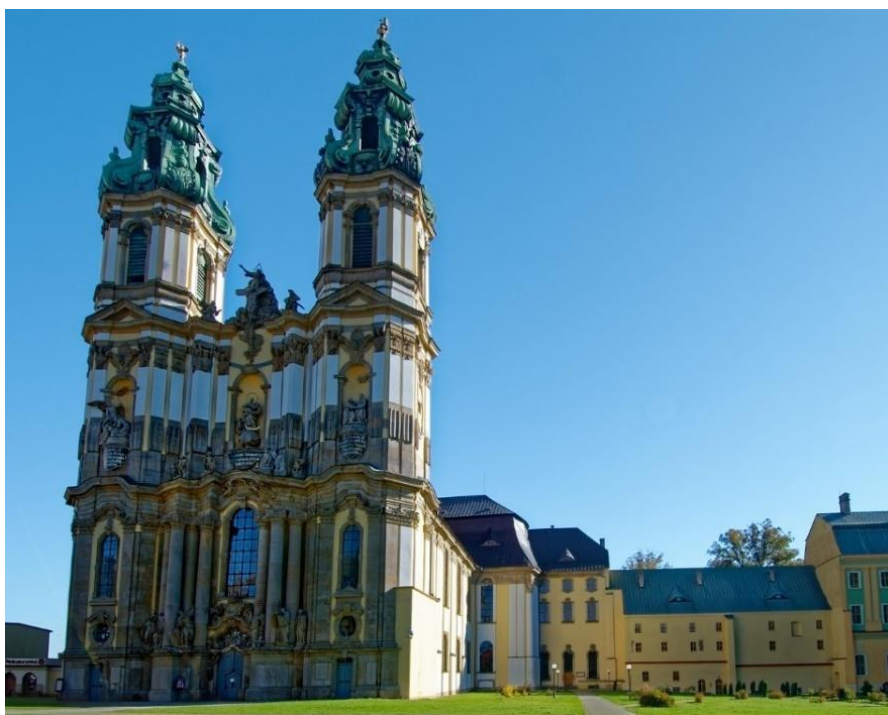

Fot. 32. Zamek piastowski w Prochowicach to założenie rezydencjonalno-obronne, otoczone fosą (bez wody). Z pierwotnego zamku zachowała się wieża gotycka, której elewację w czasach renesansowej przebudowy pokryto dekoracją sgraffitową. Część mieszkalna poddana została modernizacji w duchu renesansu i manieryzmu na początku XVII w. Fot. M. Kaluch – Tabisz

Jedną z większych realizacji przełomu renesansu i baroku było założenie rezydencjonalne w Gorzanowie. Prace rozpoczęto ok. 1653 r. z wykorzystaniem renesansowych murów. Architekci z Włoch nadali wczesnobarokowy charakter. Renesansowe rezydencje często zakładane były jako zamki na wodzie. Do takich należą Bukowiec, Chobienia, Łażany, Piotrowice.

5.4 Barokowe rezydencje i klasztory

Czas liczony od schyłku wojny 30-letniej (Pokój Westfalski z 1648 r.) do początku XIX wieku to wyjątkowy okres dla dolnośląskiej architektury. Powstały wówczas światowej klasy dzieła architektury i sztuki. Należą do nich Kościoły Pokoju w Świdnicy i w Jaworze (zachowane do dziś dzieła architektury drewnianej, wpisane na Listę UNESCO). W okresie baroku powstawały też cenne krajobrazy kulturowe związane z rezydencjami szlachty i magnaterii.

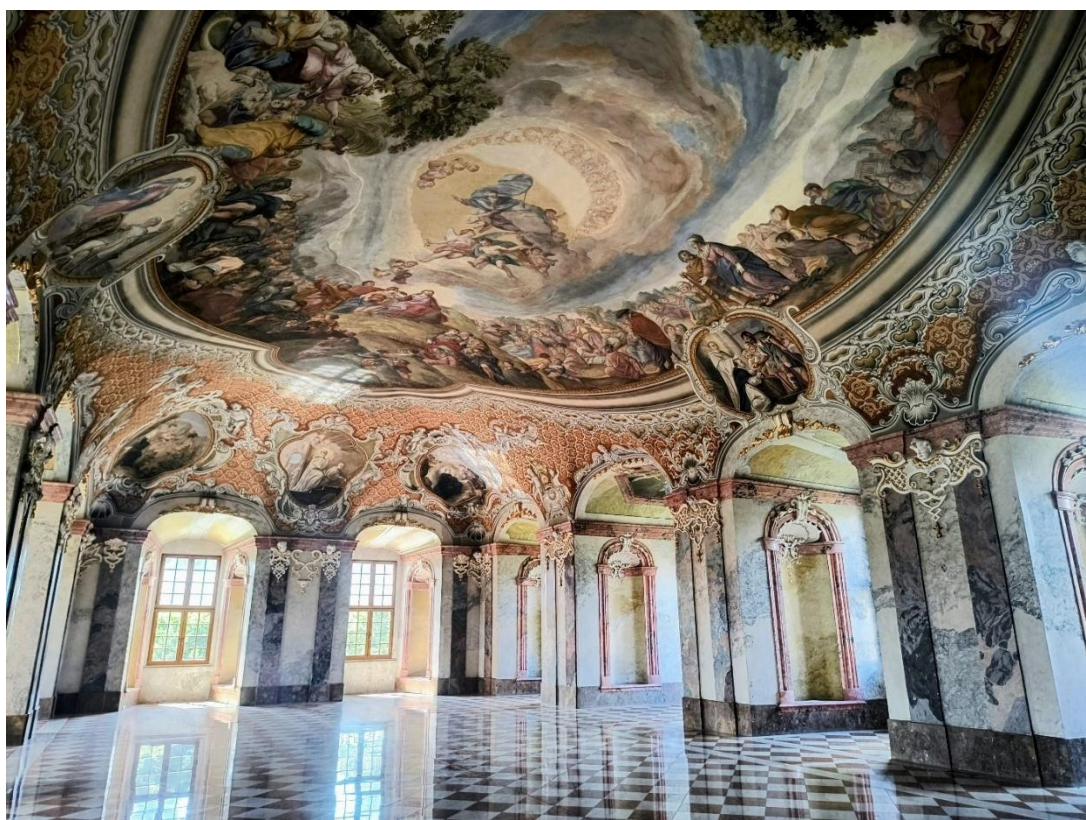

Fot. 33. Krzeszów, fasada kościoła barokowego, 1728-35. Dekoracja rzeźbiarska 1729-1731 F.M. Brokoff, A. Dorazil.

Źródło: <https://pixabay.com/pl/photos/polska-%C5%9Bl%C4%85sk-klasztor-gr%C3%BCssau-3695206/>

Fot. 34. Lubiąż. Panorama od zachodu. Widok na barokową bryłę pałacu opata, fragmenty umocnień, kaplicę książęcą, prezbiterium kościoła oraz barokowe hełmy wież. Fot. M. Kaluch – Tabisz

Fot. 35. Lubiąż, opactwo cystersów, refektarz zimowy. Sklepienie z dekoracją freskową aut. F.A. Schefflera, *Cudowne rozmnożenie chleba*, 1733 r. Fot. M. Kaluch – Tabisz

Równocześnie z rozwojem założeń rezydencjalnych, następowała barokizacja dolnośląskich świątyń. Kościoły z okresu średniowiecza zyskiwały nowy wystrój wnętrza. W miejsce średniowiecznych ołtarzy, pojawiały się barokowe, przestrzenne dzieła rzeźbiarsko-snyckie. Najwspanialsze realizacje tego okresu kojarzą się z klasztorami cystersów. Rozpoczęta jeszcze na początku XVII wieku barokizacja zespołu klasztorowego w Lubiążu, pokazuje, jak w jednym miejscu zespoliły się architektura, malarstwo ściennie, rzeźba ołtarzowa, rzemiosło artystyczne i mała architektura (kolumny maryjne, rzeźby z postaciami świętych). Przykładem czeskich i austriackich założeń pielgrzymkowych, również na Dolnym Śląsku rozwijały się miejsca przyciągające pielgrzymów. Opat klasztoru cystersów w Krzeszowie, Bernard Rosa, we współpracy z malarzem Michaeliem Willmannem, wypracował koncepcję kalwarii krzeszowskiej.

Barokizacja dotyczyła zarówno klasztorów cysterskich (Krzeszów, Lubiąż, Henryków, Kamieniec Ząbkowicki, Trzebnica), jak i powiązanych z nimi kościołów, np. w Wierzbnej koło Żarowa, w Bardzie. Spektakularną przemianę przeszedł także klasztor benedyktynów w Legnickim Polu. Artyści doby baroku stworzyli wnętrze z programem ikonograficznym opartym na wątkach historycznych: Bitwa pod Legnicą oraz religijnych: legenda św. Jadwigi. Ostatnim elementem wystroju wnętrza były iluzjonistyczne freski sklepienne pędzla Kosmy Damiana Asama z Bawarii (wykonane w 1733 roku).

Fot. 36. Lubiechowa, kościół fil. pw. św. Piotra i Pawła. Przykład obiektu sakralnego z licznymi nawarstwieniami stylowymi z różnych epok. Budowla wzniesiona jako romańska, przebudowana w stylu gotyckim, a następnie w okresie renesansu. Wystrój wnętrza tworzony od XIII w. obejmuje gotyckie freski, manierystyczny ołtarz główny oraz ołtarz boczny w stylu rokoko (ok. 1760). Fot. M. Kaluch-Tabisz

Obok licznych klasztorów, ważnym elementem kultury doby baroku stały się też prywatne fundacje sakralne. W Wambierzycach właściciel ziemski utworzył osadę pielgrzymkową z kościołem, kalwarią i zespołem architektury mieszkalnej. Koncepcja zrealizowana w Wambierzycach na zlecenie hrabiego von Osterberga, nawiązywała do planu Jerozolimy.

Na Dolny Śląsk przybywali architekci i budowniczowie z różnych krajów. W Kotlinie Kłodzkiej działali architekci z Włoch, barokizacją klasztorów cysterskich kierowali austriacy i Bawarczycy. W dobie baroku do wrocławskiej katedry dobudowano od wschodu dwie kaplice. Cesarski architekt Johann

Bernard Fischer von Erlach z Wiednia zaprojektował kaplicę północną, dla upamiętnienia biskupa wrocławskiego Franciszka Ludwika Neuburga.

Barokowa przebudowa objęła także dawny zamek piastowski we Wrocławiu. W dobie kontrreformacji stał się siedzibą zakonu Jezuitów. Powstał wówczas gmach obecnego Uniwersytetu Wrocławskiego oraz połączony z nim Kościół im. Jezus.

W dolnośląskich miastach powstawały pałace miejskie (Pałac Cesarski we Wrocław, liczne rezydencje – Leśnica, Stabłowice). Natomiast rezydencje podmiejskie należały zarówno do szlachty, jak i do wysokich rangą dygnitarzy cesarskich. Pod Oleśnicą powstała rezydencja hrabiego Kospotha w Brzezince (dziś pałac znajduje się w stanie ruiny). W Radomierzycach od 1713 roku wznoszono rezydencję Joachima Zygmunta von Ziegler-Klipphausen, szambelana Augusta II Mocnego. Barokizację przeszedł także zamek Hohbergów w Książu.

Barokowe rezydencje i wielkie posiadłości nie powstałyby bez dobrze prosperującego zaplecza gospodarczego. To właśnie folwarki dworskie towarzyszyły zabudowaniom pałacowym. Wraz z rozwojem przemysłu w XIX w., folwarki zaczęły podupadać i obecnie wiele z nich znajduje się w stanie ruiny (wykaz zabytków zagrożonych tabela nr 8).

5.5 Wiek XIX – neogotyki i style historyczne

Wiek XIX stał się nie tylko okresem intensywnego rozwoju miast i przemysłu. Zaczęły formować się nowe przestrzenie i postępował proces przemiany wsi w osady przemysłowe. Nastąpił skokowy rozwój ośrodków miejskich, takich, jak Głogów, Wałbrzych, Legnica, Jelenia Góra, Kamienna Góra, Kłodzko, Świdnica. Miasta o średniowiecznej metryce z zabudową skoncentrowaną wokół rynku, obwarowane gotyckimi murami, zaczęły poszerzać przestrzeń. Powstawały nowe ulice z ciągiem kamienic, z parkami miejskimi i skwerami. Krajobrazy naturalne zaczęły ewoluować wraz z rozwojem kopalni i zakładów przemysłowych.

Wybitne dzieła architektury XIX w. nawiązywały do wzorców europejskich. Przykładem jest budynek Opery Wrocławskiej wzniesionej jako Teatr Miejski w latach 1839 - 41 według projektu Langhansa. Dworzec Kolejowy we Wrocławiu wzniesiono w latach 1855-57. Jednocześnie na Dolnym Śląsku uformował się lokalny nurt architektoniczny bazujący na twórczości Fredericka Schinkla. Jego dzieła to zarówno kościoły, jak i pałac Marianny Orańskiej w Kamieńcu Żąbkowickim i Pałac w Mysłakowicach.

W wieku XIX wraz z rozwojem miast i dzielnic mieszkalnych, rozwinęło się budownictwo. Powstawały kamienice w różnych formach stylowych. Dominował styl historyzm, oparty na różnych wzorcach zaczerpniętych z wcześniejszych epok w dziejach architektury. Rozróżnienie stylowe pojawia się głównie w obrębie dekoracyjnych fasad, podczas gdy zaplecza kamienic są bezstylowe, pozbawione dekoracji.

5.6. Secesja i modernizm

Secesja kojarzy się głównie ze stylem obecnym w miastach. Zdominowała fasady i klatki schodowe kamienic oraz willi wznoszonych na przedmieściach. Charakterystyczną cechą secesji była dekoracyjność i plastyczność. Elewacje pokryte zostały płaskorzeźbami z motywem kwiatów, zwierząt, fantastycznych postaci. To jeden z pierwszych stylów dekoracyjnych, który obejmował architekturę, sztukę i rzemiosło artystyczne. Wnętrza budowli mieszkalnych i publicznych urozmaicone zostały przy pomocy barwnych witraży. Charakterystyczna, falista linia wyróżnia architekturę secesyjną na tle budowli z poprzednich epok.

Na Dolnym Śląsku secesyjne zabudowania znajdują się głównie na terenie większych miast. Tam, gdzie powstawały nowe dzielnice mieszkalne, wznoszono wille otoczone ogrodami i kamienice o fantazyjnie kształtowanych fasadach. Największe kompleksy secesyjnych kamienic znajdują się we Wrocławiu, w Jeleniej Górze, w Świdnicy, Legnicy, Kłodzku. W secesyjnym stylu utrzymana jest Willa Gerharda Hauptmanna w Jeleniej Górze, wzniesiona ok. 1900 r.

We Wrocławiu obok secesyjnych kamienic pojawiły się domy handlowe o dekoracyjnych, przeszklonych fasadach. Przykłady architektury o funkcjach handlowo-usługowych znajdziemy przy ul. Rzeźniczej 26-27/św. Mikołaja 65-68. Pierwotnie był to dom handlu hurtowego "Victoria" Georga Hartera, wzniesiony w 1900 r. Do budowy zastosowano żelbetową konstrukcję szkieletową, modną w tym okresie i bardzo nowoczesną. Inny przykład wrocławskiej secesji: dom handlowo-mieszkalny Wilhelma Kijnasta, ul. Ruska 3-4, dawniej dom handlowy *Gottstein* (budowa 1900-1902)⁵².

Poszukiwania stylu regionalnego

W wyniku połączenia stylów z poprzednich epok, powstawały zróżnicowane dekoracje fasad. Nierzadko dochodziło do łączenia technik, elementów murowanych, ceglanych, drewnianych. W ramach tzw. Heimatstile (styl ojczyźniany) sięgano po naturalne materiały, występujące na Dolnym Śląsku od wieków. Często wykorzystywano rustykalny kamień polny/łamany oraz łupek. Ten ostatni, tradycyjnie stosowany do krycia dachów, w XIX i XX wieku zdobił elewacje i szczyty. W tej stylistyce regionalnej utrzymane były budynki dworców kolejowych: w Żeleźniku, Szczepanowie, Ludwikowicach Kłodzkich. Realizacje nawiązujące do stylu lokalnego odnajdujemy w podgórskich miejscowościach turystycznych. Duże skupiska willi i ośrodków wypoczynkowych znajdują się w Międzygórzu, w tym słynne sanatorium „Gigant” wzniesione w latach 1880-90.

Architektura eklektyczna o cechach regionalnych to np. budowle uzdrowiskowe w Świeradowie-Zdroju czy w Kowarach. Obie realizacje zaprojektowane zostały przez wrocławskiego architekta Karla Grossera. Czerpał inspiracje z architektury alpejskich kurortów (szwajcarskie uzdrowiska i hotele górskie).

Próby utworzenia stylu regionalnego w oparciu o historyczne elementy architektoniczne i ludowe podjęto w ramach działalności Szkoły Snycerskiej w Cieplicach (niem. *Holzschneitzschule Warmbrunn*) – szkoła rzemiosła artystycznego kształcąca uczniów w zakresie rzeźby w drewnie. Funkcjonowała w latach 1902–1945 w Cieplicach-Zdroju. Ze szkołą związane są liczne realizacje, np. we wnętrzach schronisk górskich (Andrzejówka – Hans Brochenberger z Janowic), krzyże znajdujące się na dolnośląskich cmentarzach przedwojennych, zwłaszcza w regionach podgórskich, np. przy kościele Wang w Karpaczu.

Efektom lokalnego nurtu związanego z powrotem do korzeni sztuki śląskiej, są rzeźby Wagnera z Kłodzka. Nawiązywał do sztuki barokowej i tworzył w duchu neobaroku.

We Wrocławiu, równoległe z nurtem secesji zaczął rozwijać się modernizm. Awangardowa, żelbetowa konstrukcja zastosowana przy budowie Hali Stulecia wyprzedziła swoją epokę. W 1929 r. powstało wzorcowe Osiedle WUWA, na którym zaprezentowano nowoczesne formy budynków mieszkalnych. Wraz z innymi modernistycznymi osiedlami zostało wyróżnione Europejskim Znakiem Dziedzictwa.

⁵² http://www.muzeumsecesji.pl/podroz_pliki/wroclaw.html

Fot. 37. Arkady przy pałacu Marianny Orańskiej w Kamieńcu Ząbkowickim inspirowane były sztuką włoską, w tym zabytkami Florencji. Neogotyckie, dwubarwne łuki ceglane chętnie wykorzystywał w swoich projektach F. Schinkel. Fot. M. Kaluch - Tabisz

Fot. 38. Bastion Sakwowy był do początków XIX wieku częścią wrocławskiej twierdzy. Po likwidacji fortyfikacji, w 1813 bastion włączono w ciąg widokowej promenady miejskiej, zamieniając go we Wzgórze Sakwowe. Autorem projektu nowego założenia był Johann Friedrich Knorr. W 1867 roku wybudowano na wzgórzu belweder oraz wieżę. Charakterystyczne arkady znane są z renesansowych traktatów architektonicznych Palladia. Bastion przeszedł gruntowny remont w latach 2022-2024. Fot. M. Kaluch – Tabisz

5.7 Odkrywanie architektury najnowszej

Wraz z upływem czasu ochronie konserwatorskiej podlegają coraz młodsze obiekty. Obecnie cezurą nie jest rok 1945, czyli zakończenie II Wojny Światowej. Przez długi czas za obiekty zabytkowe uznawano te, które powstały do roku 1945r. Granica uznania budowli za zabytek wciąż się przesuwają. Przykładem

jest dyskusja, jaka trwała w środowiskach architektów, badaczy architektury i społeczników w obliczu rozbiórki domu towarowego Solpol, przy ul. Świdnickiej we Wrocławiu. Budynek wzniesiono w l. 90-tych, a ostatecznie rozebrano w 2022 roku. Podobna reakcja miała miejsce przy próbie rozbiórki budynku mieszkalnego, tzw. trzonolinowca we Wrocławiu, wzniesiony w l. 1963-67⁵³. Ostatecznie budynek został wpisany do rejestru zabytków i podjęto działania związane z remontem konstrukcji i modernizacją.

Fot. 39. Zespół budynków Panoramy Racławickiej we Wrocławiu. Rotunda zbudowana wg. proj. Ewy i Marka Dziekońskich z l. 1958-62. Budowa rotundy trwała z dziesięcioletnią przerwą od 1966 do roku 1985. Budynek administracyjno-techniczny 1966-70. Fot. M. Kaluch - Tabisz

Za jeden z lepszych przykładów architektury 2 poł. XX w. zrealizowanej na Dolnym Śląsku uznaje się Wysokogórskie Obserwatorium Meteorologiczne im. Tadeusza Hołdysa na Śnieżce wzniesione w l. 1966-1974.⁵⁴ Do rejestru zabytków obserwatorium wpisano w 2020 r. jako obiekt reprezentujący futurystyczny w architekturze.

Inne, charakterystyczne zabytki z II poł. XX w. to budynek muzeum – Panoramy Racławickiej, wzniesiony w latach 1961–1985 według projektu Ewy Dziekońskiej i Marka Dziekońskiego, został wpisany do rejestru zabytków w 1991. Prezentuje, krótki i oryginalny nurt zwany brutalizmem, od prostych, mocnych form z wyraźnie zaznaczonymi rysami, o surowych kolorach, w betonie, nowoczesnych jak na tamte czasy materiałach.

⁵³ <https://zabytek.pl/pl/obiekty/budynek-mieszkalny-tzw-trzonolinowiec-939035>

⁵⁴ <https://mmczarnecki.pl/witold-lipinski-futurystyczny-i-ekoarchitektura/>

Fot. 40. Wrocław, ul. T. Kościuszki 72. Trzonolinowiec, budynek mieszkalny o unikatowej konstrukcji. Projekt powstał w latach 1957-63, natomiast realizacja w latach 1963-67. Jeden z najmłodszych dolnośląskich zabytków, wpisany do rejestru w roku 2023. Fot. M. Kaluch – Tabisz

6. Zarządzanie

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku reguluje kwestie związane z zarządzaniem dziedzictwem. Odpowiedzialność podzielona jest pomiędzy organy administracji publicznej oraz właścicieli zabytków. Zadania określone w ustawie realizowane są przez administrację rządową (Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz wojewodowie) i samorządową (jednostki samorządu terytorialnego wszystkich szczebli zarządzania).

Na Dolnym Śląsku za kwestie organizacyjno-prawne odpowiada Dolnośląski Wojewódzki Konserwator Zabytków z siedzibą we Wrocławiu. Jest organem pierwszej instancji, który w imieniu Wojewody Dolnośląskiego wykonuje zadania w zakresie ochrony zabytków. W ramach przypisanych kompetencji prowadzi rejestr zabytków i wojewódzką ewidencję zabytków. Prowadzi nadzór konserwatorski oraz odpowiada za wydawanie decyzji, postanowień, uzgodnień, zaleceń, wytycznych, wynikających z realizacji aktów prawnych odnoszących się do ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego.

Z upoważnienia Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków działają kierownicy Delegatur w Wałbrzychu, Jeleniej Górze i Legnicy⁵⁵.

Tabela 3 Podział terenowy służb konserwatorskich na Dolnym Śląsku

Nazwa jednostki	Obszar działania/powiaty
Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Oddział wrocławski	górowski, milicki, oleśnicki, oławski, średzki, strzebiński, średzki, trzebnicki, wołowski, wrocławski ziemskiego i grodzkiego
Delegatura w Jeleniej Górze	bolesławiecki, Jelenia Góra miasto, karkonoski, kamiennogórski, lubański, lwówecki, zgorzelecki
Delegatura w Legnicy	górowski, jaworski, legnicki, miasto Legnica lubiński, polkowicki, złotoryjski
Delegatura w Wałbrzychu	dzierżoniowski, kłodzki, świdnicki, wałbrzyski, miasto Wałbrzych, ząbkowicki

Zadania samorządu województwa w zakresie opieki nad zabytkami wynikają także z **ustawy z dnia 5 czerwca 1998 roku o samorządzie województwa**. W powyższej ustawie Strategia rozwoju województwa uwzględniać ma w myśl ustawy:

- pielęgnowanie polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej mieszkańców, a także pielęgnowanie i rozwijanie tożsamości lokalnej;
- zachowanie wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego przy uwzględnieniu potrzeb przyszłych pokoleń;
- kształtowanie i utrzymanie ładu przestrzennego⁵⁶.

Samorząd województwa wykonuje zadania w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami dwutorowo: pośrednio – jako jednostka samorządu terytorialnego wspierająca ochronę zabytków województwa dolnośląskiego oraz bezpośrednio – jako właściciel obiektów zabytkowych zobowiązany do opieki nad zabytkami stanowiącymi własność samorządu województwa. Do pozostałych obowiązków należy

⁵⁵ Przedmiot działania i kompetencje Dolnośląskiego wojewódzkiego Konserwatora Zabytków:

<https://wosoz.ibip.wroc.pl/public/?id=2685>

⁵⁶ Dz.U.2025.0.581 t.j. - Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa, art. 11 ust. 1 pkt. 1, 4, 5.

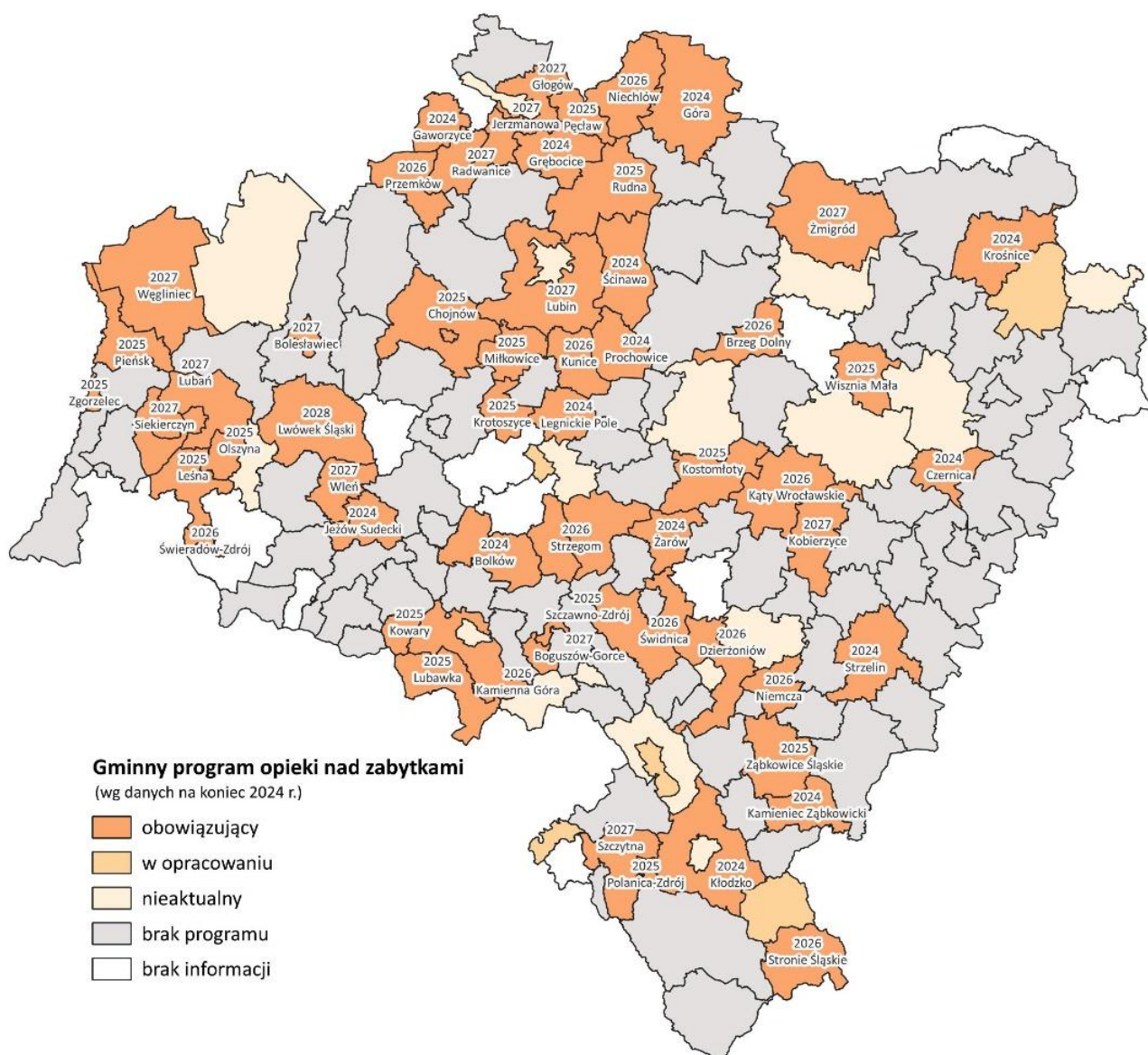
opieka i utrzymanie samorządowych instytucji kultury (w tym muzeów wraz z oddziałami) oraz wsparcie w zakresie konserwacji zbiorów muzealnych. Wykaz samorządowych instytucji kultury stanowi zał. nr do niniejszego Programu.

Samorządy powiatowe i gminne, podobnie jak samorząd województwa, realizują zadania ustawowe w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami jako jednostki samorządu terytorialnego odpowiedzialne za ochronę zabytków znajdujących się na danym obszarze oraz jako właściciele zabytków nieruchomych stanowiących mienie samorządowe. Obowiązkiem samorządów gminnych jest również uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska. Wypełnianiu tego zadania ma służyć gminna ewidencja zabytków (GEZ), która powinna być prowadzona w formie kart adresowych zabytków nieruchomych znajdujących się na terenie danej gminy.

Jednostki administracji samorządowej wszystkich szczebli mają ustawowy obowiązek sporządzania, na okres czterech lat, programów opieki nad zabytkami, które powinny określać wszystkie elementy konieczne do sprawowania skutecznej opieki nad zabytkami. Według stanu na marzec 2025 roku tylko 46 (27 %) gmin województwa posiada własne programy opieki nad zabytkami. Wskaźnik ten, nieznacznie się zmienia. W poprzedniej perspektywie obowiązywania Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego, według stanu na koniec 2020 roku tylko 42 gminy (25%) posiadało aktualny Program. Proces opracowania Programu jest wieloetapowy (uwzględnia np. konsultacje społeczne), dlatego też po zakończeniu obowiązującego Programu, nie zawsze kolejny dokument jest uchwalany. Część gmin jest w trakcie opracowania Programów lub uzgodnień ze służbami konserwatorskimi.

Słaba aktywność samorządów na tym polu (stosunkowo mała ilość obowiązujących programów), znacząco utrudnia prowadzenie skoordynowanych działań oraz spójnej polityki ochrony i opieki nad zabytkami.

Rysunek 1 Wykaz gminnych programów opieki nad zabytkami na przestrzeni lat 2021 - 2024

Zestawienie wykonane dla celów Sprawozdania z realizacji Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2021-2024, pokazuje, ile aktualnych Programów posiadały dolnośląskie gminy w poszczególnych latach.

Gminne programy opieki nad zabytkami	dane na 2021 r.		dane na 2022 r.		dane na 2023 r.		dane na 2024 r.	
	szt.	%	szt.	%	szt.	%	szt.	%
aktualny	42	25%	47	28%	58	34%	60	35,5 %
nieaktualny	5	3%	9	5%	11	7%	17	10 %

Tabela 4 Zestawienie gminnych programów opieki nad zabytkami wraz z perspektywą czasową

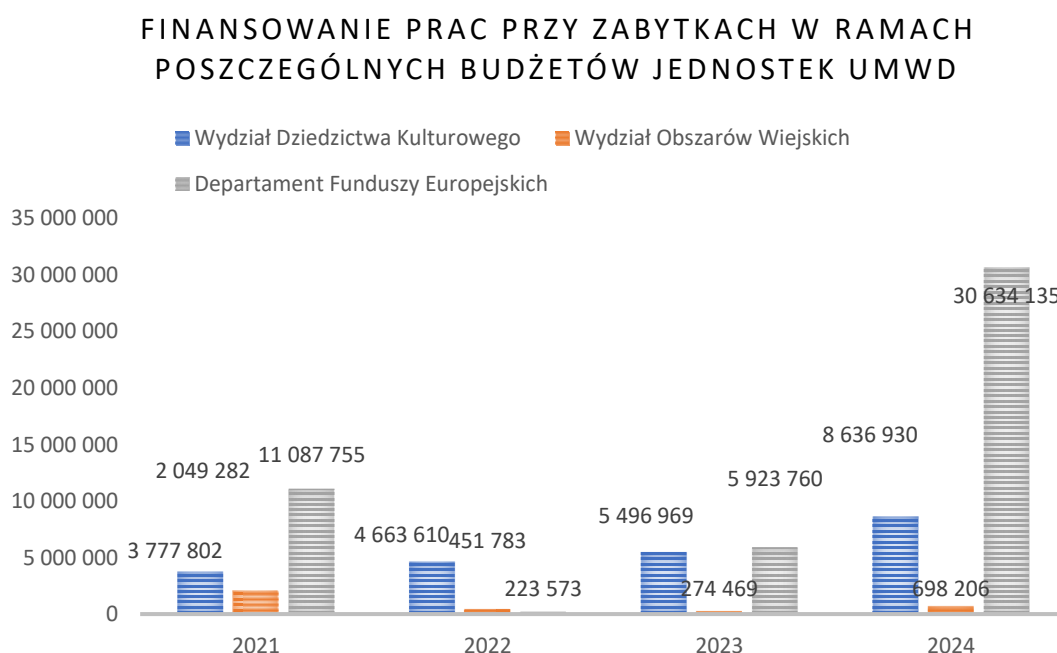
	Czas obowiązywania Programu Opieki nad Zabytkami								
Gmina	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028
Boguszów - Gorce					2024-2027				
Bolesławiec miasto					2024-2027				
Bolków		2021-2024							
Brzeg Dolny				2023-2026					
Chojnów gmina			2022-2025						
Chojnów miasto				2023-2026					
Czernica		2021-2024							
Długołęka	2020-2023								
Dobromierz				2023-2026					
Dzierżoniów gmina			2022-2026						
Gaworzyce		2021-2024							
Głogów gmina					2024-2027				
Głogów miasto	2020-2023								
Góra		2021-2024							
Grębocice		2021-2024							
Gryfów Śląski	2020-2023								
Jedlina Zdrój	2018-2021								
Jerzmanowa					2024-2027				
Jeżów Sudecki		2021-2024							
Kamieniec Ząbkowicki		2021-2024							
Kamienna Góra gmina				2023-2026					
Kamienna Góra miasto	2020-2023								
Kąty Wrocławskie				2023-2026					
Kłodzko gmina		2024-2027							
Kłodzko miasto	2020-2023								
Kobierzyce					2024-2027				
Kostomłoty			2022-2025						
Kowary			2022-2025						
Krotoszyce			2022-2025						
Krośnice		2021-2024							
Kunice				2023-2026					
Legnickie Pole		2021-2024							
Leśna			2022-2025						
Lubań gmina					2024-2027				
Lubań miasto			2022-2025						
Lubawka			2022-2025						
Lubin gmina				2024-2027					
Lubin miasto	2020-2023								
Lwówek Śląski						2025-2028			
Łagiewniki	2018-2023								
Mieroszów	2020-2023								

Międzybórz	2018-2021								
Miłkowice			2022-2025						
Mściwojów	2016-2020								
Niechlów			2023-2026						
Niemcza			2023-2026						
Nowa Ruda gmina		2020-2023							
Olszyna			2022-2025						
Osiecznica	2017-2020								
Pęcław			2022-2025						
Pieńsk			2022-2025						
Platerówka						2025-2028			
Polanica-Zdrój			2022-2025						
Prochowice		2021-2024							
Prusice	2017-2020								
Przemków			2023-2026						
Radwanice				2024-2027					
Rudna			2022-2025						
Siekierczyn		2020-23 z perspektywą na lata 2024-2027							
Stronie Śląskie			2023-2026						
Strzegom			2023-2026						
Strzelin		2021-2024							
Szczawno-Zdrój			2022-2025						
Szczytna				2024-2027					
Ścinawa		2021-2024							
Środa Śląska	2017-2020								
Świdnica gmina			2023-2026						
Świeradów - Zdrój			2023-2026						
Węgliniec				2024-2027					
Wisznia Mała			2022-2025						
Wleń				2024-2027					
Wrocław	2017-2020								
Zawonia	2018-2021								
Ząbkowice Śląskie			2022-2025						
Zgorzelec			2022-2025						
Żarów		2021-2024							
Żmigród				2024-2027					
Żukowice		2021-2024							

6.1 Finansowanie – podsumowanie działań z lat 2021-2024

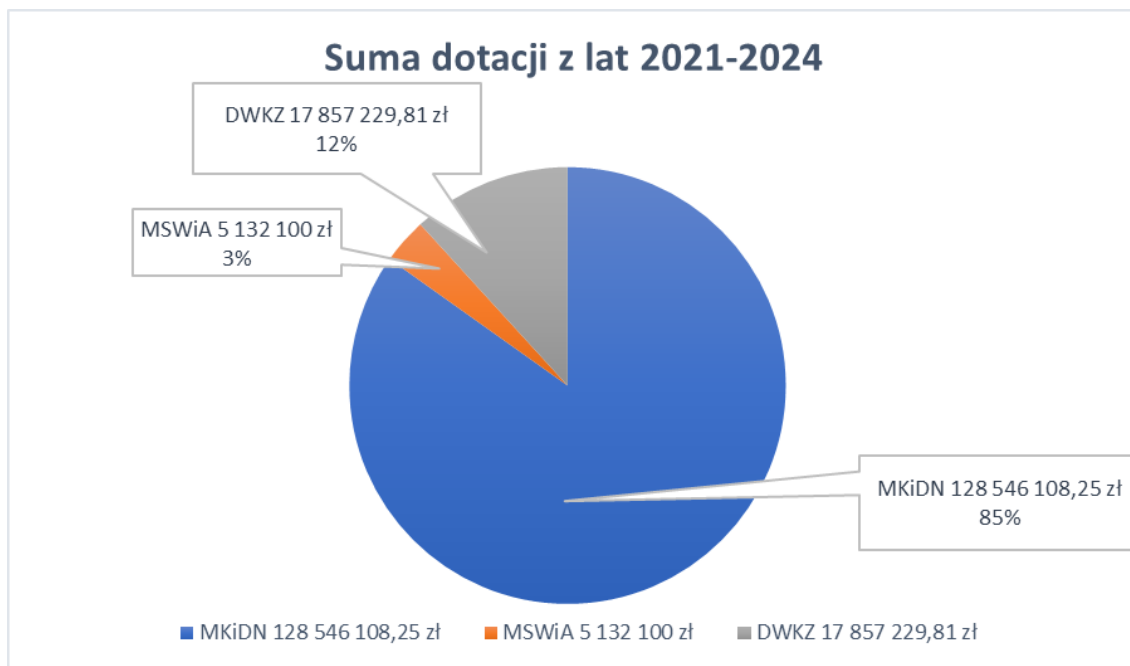
- Poprawa stanu zachowania zabytków stanowiących mienie województwa W latach 2021-2024 udzielono wsparcia o wartości **50 882 005,94 zł** (w tym środki BWD oraz środki zewnętrzne)
- Dofinansowanie prac przy pozostałych zabytkach na terenie województwa W latach 2021-2024 udzielono 412 dotacji na kwotę **73 918 277,92 zł**
- łącznie 124 800 283,86 zł

Rysunek 2 Finansowanie prac przy zabytkach w ramach poszczególnych budżetów jednostek UMWD

Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach naboru do programu Ochrona zabytków pn. „Usuwanie skutków powodzi w zabytkach wpisanych do rejestru zabytków - prace planowane”. Z zamieszczonego na stronie internetowej Ministerstwa zestawienia wynika, iż łączna kwota udzielonych na rok 2025 dotacji wynosi **58 521 119 zł**. Spośród tej kwoty, ponad **46 mln zł** zostało przyznane zabytkom, które ucierpiały na skutek powodzi na obszarze Województwa Dolnośląskiego.

Rysunek 3 Suma przyznanych dotacji z lat 2021-2024

Nazwa instytucji	2021		2022		2023		2024	
	Suma dotacji	Liczba dotacji	Suma dotacji	Liczba dotacji	Suma dotacji	Liczba dotacji	Suma dotacji	Liczba dotacji
	zł	Szt.	zł	Szt.	zł	Szt.	zł	Szt.
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego	31 088 994,41	123	35 771 009,84	130	29 080 604,00	104	32 605 500	97
Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji – Fundusz kościelny	1 480 000	17	1 603 000	23	1 750 000,00	26	299 100	4
Dolnośląski Wojewódzki Konserwator Zabytków	4 163 176,69	41	8 246 680,93	65	3 242 967,52	26	2 204 404,67	29
suma	36 732 171,10	181	45 620 690,77	218	34 073 571,52	156	35 109 004,67	130

6.2 Główne problemy i wyzwania związane z ochroną zabytków nieruchomych

- Charakterystyczna struktura zabytków sprawia, że podejmowane prace są bardziej skomplikowane, wymagają zaangażowania większych środków oraz znalezienia specjalistów (konserwatorów architektury, konserwatorów zabytków, wyspecjalizowanych ekip budowlanych). Nierzadko potrzebne jest użycie materiałów i technologii historycznych, w których specjalizują się wąskie grupy rzemieślników (np. pokrycie dachowe z łupka, gontu, konserwacja lub odbudowa ścian o drewnianej konstrukcji: ryglowych, szkieletowych, użycie ręcznie wyrabianych cegieł do ścian gotyckich),
- Potrzeba edukacji właścicieli zabytków odnośnie wymagań formalnych, prawodawstwa, (zarówno budowli wpisanych do rejestru, jak i figurujących w ewidencji). Prace przy obiektach zabytkowych wymagają większej wiedzy zarówno od wykonawców tych prac, jak i projektantów. Problemem jest przekładanie (kopiowanie) do prac przy historycznych budowlach rozwiązań technicznych charakterystycznych dla współczesnych realizacji,
- Utrzymująca się tendencja w dążeniu do rozbiórek obiektów historycznych (bez względu na stan zachowania). Zjawisko to powiązane jest z presją inwestycyjną szczególnie widoczną w obszarach turystycznych – podgórskich, jak również na terenie aglomeracji wrocławskiej (Wrocław i sąsiednie gminy).
- Inwestycje związane z poprawą termoizolacyjności budynków jedynie od zewnątrz (przy zastosowaniu styropianu lub wełny mineralnej). Oryginalna stolarka okienna jest często zastępowana oknami PCV. Wyzwaniem jest również montaż instalacji fotowoltaicznych w taki sposób, by nie kolidowały z historycznym charakterem budowli.
- Współczesne tendencje architektoniczno-budowlane wykorzystywane bez poszanowania dla lokalnych form architektonicznych.
- Brak wystarczającej ilości programów skierowanych do właścicieli zabytków figurujących w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków. Dopiero Rządowy Odbudowy Zabytków (2 edycje z roku 2022 i 2023, brak kontynuacji) wprowadził możliwość wnioskowania o środki na zabytki „nierejestrowe”,
- Zbyt mało samorządów przeznacza ze swoich budżetów środki na prace przy zabytkach (zarówno zabytkach stanowiących mienie gminne, jak i zabytkach położonych na terenie gminy),
- Kwestie organizacyjne i własnościowe, np. liczne folwarki i zespoły pałacowo-parkowe położone na terenach wiejskich, zdegradowanych, nie cieszące się zainteresowaniem ze strony inwestorów, popadające w ruinę. Są to obiekty będące dawniej własnością PGR-ów, a obecnie własnością Skarbu Państwa (np. w zarządzie KOWR),
- Liczne zabytki położone na terenach leśnych i będących w administracji Lasów Państwowych,
- Liczne zabytki o skomplikowanym stanie prawnym,
- Małe zainteresowanie ochroną terenów w formie parków kulturowych. W trakcie trwania Programu na lata 2021-2024 nie utworzono żadnego Parku, a ostatni raz tą formą ochrony objęto miejscowość pocysterską Henryków w 2020 r.,
- Malejące zainteresowanie Kościołami Pokoju – zabytkami klasy UNESCO i jednocześnie Pomnikami Historii,
- Nierównomierne wykorzystanie zasobów kulturowych do celów turystyki: w wielu regionach występuje presja turystyczna, podczas gdy w innych ruch turystyczny praktycznie nie istnieje,
- Zdegradowane historyczne tereny zielone, w tym parki dworskie, krajobrazowe, zabytkowe cmentarze i miejsca pocmentarne pozbawione skutecznego zarządzania,

- Słaba ochrona lokalnych form architektonicznych, w tym zabudowy dolnośląskiej wsi, degradacja historycznych osiedli willowych na obrzeżach miast i obszarach podmiejskich,
- Wyzwaniem są nowe regulacje prawne dotyczące audytu krajobrazowego (w opracowaniu), planów ogólnych na terenach gmin (obowiązywać mają od 1.07.2026), zagospodarowania przestrzennego z poszanowaniem zabytków i historycznych układów przestrzennych.

6.3 Analiza SWOT

Analiza SWOT została przeprowadzona na podstawie dostępnych danych statystycznych, informacji o stanie zachowania zabytków wpisanych do rejestru oraz wniosków wynikających z finansowania ochrony i opieki nad zabytkami w latach 2021–2024.

Celem prezentowanej analizy SWOT jest wskazanie uwarunkowań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego na Dolnym Śląsku, w tym cech regionu, które mają istotne znaczenie dla realizacji „Programu opieki nad zabytkami województwa dolnośląskiego”.

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
▪ bogate zasoby dziedzictwa kulturowego, ▪ uwarunkowania historyczne i różnorodność kulturowa regionu, ▪ największa liczba zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków w skali Polski, ▪ największa liczba zabytków archeologicznych w skali kraju, ▪ bogaty zasób zabytków ruchomych o wysokiej klasie artystycznej, stanowiących wyposażenie i wystrój obiektów sakralnych; ▪ obiekty i zespoły zabytkowej architektury o wysokiej randze, objęte ochroną (lista UNESCO, pomniki historii, parki kulturowe); ▪ gęsta sieć miast o zachowanym układzie urbanistycznym i dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi, ▪ duża liczba historycznych zespołów zabudowy uzdrowskiej, ▪ „dobre praktyki” – dobre przykłady odbudowy i adaptacji obiektów zabytkowych, ▪ wzrastająca aktywność fundacji, stowarzyszeń, społeczności lokalnych promujących, remontujących i zagospodarowujących zabytki, ▪ wysoka aktywność samorządów jako inicjatorów remontów i zagospodarowania zabytków na cele kulturalne i turystyczne, ▪ doświadczenie w pozyskiwaniu wsparcia finansowego z różnych źródeł na ochronę zabytków, ▪ przygraniczne położenie regionu, ▪ wysoka atrakcyjność turystyczna regionu.	▪ duża ilość zabytków niezagospodarowanych, będących w złym stanie zachowania, ▪ negatywne przekształcenia historycznych układów przestrzennych miejscowości, ▪ postępująca degradacja i spadek wartości licznych zabytkowych obiektów w regionie, ▪ rosnąca liczba zabytków na sprzedaż (zwłaszcza zabytków wysokiej klasy), nie mogących znaleźć nabywcę, ▪ niezadowalający stan zachowania zabytków ruchomych, ▪ modernizacja obiektów zabytkowych bez poszanowania znaczenia i wartości zabytków, ▪ dekapitalizacja infrastruktury uzdrowskiej, ▪ niedostateczny stan zabezpieczeń obiektów zabytkowych w systemy antywłamaniowe i przeciwpożarowe, ▪ niedostosowanie zabytków dla potrzeb osób z niepełnosprawnościami, ▪ negatywne skutki powodzi (wrzesień 2024): zdegradowane obiekty zabytkowe i otoczenie zabytków (głównie obiekty architektury mieszkalnej, obiekty sakralne, użyteczności publicznej, mosty), uszkodzone lub zdewastowane założenia zabytkowej zieleni; ▪ zjawisko „betonozy” w rewitalizowanych przestrzeniach publicznych na obszarach historycznych założeń urbanistycznych; ▪ niezadowalająca aktywność samorządów w opracowywaniu gminnych programów opieki nad zabytkami oraz innych dokumentów związanych z opieką nad zabytkami, brak czytelnej strategii odnośnie dziedzictwa kulturowego w gminie.

SZANSE	ZAGROŻENIA
▪ podniesienie wiedzy i świadomości administracji i mieszkańców województwa na temat znaczenia dziedzictwa jako czynnika wspierającego rozwój gospodarczy; ▪ wzrost aktywności i lepsza koordynacja działań między jednostkami samorządu terytorialnego w działaniach dotyczących ochrony zabytków, ▪ rozwój produktów turystycznych w oparciu o wykorzystanie zabytków regionu, ▪ aktywna i zintegrowana promocja zabytków regionu, ▪ lepsze udostępnienie zabytków regionu, ▪ rozwój działalności instytucji, organizacji i stowarzyszeń działających na rzecz ochrony zabytków, ▪ tworzenie inicjatyw społecznych w celu zachowania i promocji dziedzictwa kulturowego regionu, ▪ rozwój edukacji w zakresie regionalnego dziedzictwa kulturowego i ochrony zabytków.	▪ niska świadomość samorządów i społeczeństwa na temat wartości zabytków, szczególnie zabytkowej zabudowy mieszkalnej i mieszkalno-gospodarczej na terenach wiejskich oraz obiektów przemysłowych; ▪ presja inwestorów na prowadzenie działań kolidujących z zachowaniem wartości obiektów zabytkowych oraz ich otoczenia, ▪ dekapitalizacja i techniczne nieprzystosowanie obiektów zabytkowych pełniących funkcje użyteczności publicznej, skutkujące zaniechaniem ich użytkowania; ▪ odbiegające od współczesnych standardów parametry fizyczne i funkcjonalne obiektów zabytkowych powodujących wyższe koszty ich użytkowania; ▪ niewystarczające środki finansowe na realizację koniecznych działań w zakresie ochrony zabytków, ▪ większość publicznych środków zarezerwowana jest na prace przy zabytkach wpisanych do rejestru (np. budżety Ministerstwa Kultury, Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków). Brak wystarczającej liczby programów skierowanych do właścicieli zabytków figurujących w wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz w gminnych ewidencjach zabytków ▪ niewystarczające wsparcie organizacyjne i finansowe dla licznych podmiotów zagospodarowujących obiekty zabytkowe, ▪ niewystarczające działania programowe dotyczące zagospodarowania nieużytkowanych zabytków przemysłowych oraz ratowania drewnianej architektury regionalnej, ▪ brak specjalistycznego doradztwa dla inwestorów w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami ▪ właściciele, którzy nabyli i wyremontowali nieruchomości zabytkowe często nie radzą sobie z ich utrzymaniem, w związku z czym, coraz więcej zabytków wystawianych jest na sprzedaż.

7. Struktura celów Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego

Wielokulturowość

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2025-2028 stanowi kontynuację wizji, celu strategicznego oraz celów operacyjnych z poprzedniej perspektywy. Realizacja Programu z lat 2021-2024 pokazała, iż w dalszym ciągu istnieje potrzeba podkreślania wielokulturowego charakteru regionalnego dziedzictwa. Ta wielokulturowość wynika z czynników historycznych, społecznych oraz geograficznych. Region sąsiaduje z dwoma krajami ościennymi: Czechami i Niemcami. Dodatkowo uwarunkowania historyczno-polityczne sprawiły, że po 1945 r. nastąpiła gruntowna wymiana ludności. Dolny Śląsk zasiedlili zarówno mieszkańcy Kresów Wschodnich, jak i pozostałych regionów Rzeczypospolitej. Również najnowsze wydarzenia, jak atak Rosji na Ukrainę z 24 lutego 2022 roku, sprawiają, że na Dolnym Śląsku osiedlają się mieszkańcy wcześniej niezwiązani z regionem.

Otwartość i nowoczesność

Wobec powyższych przemian **Dolny Śląsk jest otwartym regionem** o wysokim stopniu integracji z pozostałymi regionami europejskimi. Coraz lepiej funkcjonują szlaki komunikacyjne. Samorząd województwa wykazuje duże zaangażowanie w poprawę infrastruktury drogowej, kolejowej. Rozwój komunikacji międzynarodowej odbywa się także za pośrednictwem wrocławskiego Portu Lotniczego. Wzrastająca liczba połączeń międzynarodowych stwarza także lepsze możliwości do promocji turystyki opartej na regionalnym dziedzictwie, w tym zabytkach. Dynamicznie wzrasta znaczenie turystyki rowerowej.

W kontekście otwartego regionu kluczowe są połączenia z przejściami granicznymi: Wrocław – Czechy (Boboszów). To trasa biegnąca przez środek Kotliny Kłodzkiej, zapewniająca łatwy dostęp do kluczowych zabytków (w miejscowościach takich, jak: Bardo, Kłodzko, Łądek - Zdrój, Duszniki - Zdrój, Międzyzlesie, Międzygórze, Polanica - Zdrój i wiele innych). Na lata 2028-33 planowane jest zakończenie inwestycji drogowej związanej trasą Wrocław – Kłodzko. Druga z ważnych tras powiązanych z dziedzictwem kulturowym to droga ekspresowa S3: Szczecin-Zielona Góra-Legnica-Bolków-Lubawka i docelowo Praga (inwestycja po stronie Czeskiej)⁵⁷.

Równie ważną rolę w otwarciu regionu na kraje ościenne, mają połączenia kolejowe. Wśród nich istotną rolę odgrywają, np. realizowane przez Koleje Dolnośląskie połączenia Wrocław – Drezno, Wrocław – Berlin (w tym Pociąg do Kultury)⁵⁸. Z kolei ze stolicą Czech połączenie bezpośrednio obsługują koleje czeskie (Baltic Express działający od grudnia 2024 r.).

Zrównoważone wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego

Uzasadnione jest **utrzymanie celu strategicznego związanego z zachowaniem i zrównoważonym wykorzystaniem zasobów dziedzictwa kulturowego dla wzmacniania tożsamości Dolnego Śląska**. Dla realizacji tego celu można kreować nowe atrakcje turystyczne powiązane z zabytkami oraz wspierać i rozwijać już istniejące. Na Dolnym Śląsku wciąż widoczna jest dysproporcja między kultowymi, chętnie odwiedzanymi przez turystów miejscowościami, a zabytkami o dużym potencjale, lecz wciąż za słabo wykorzystywanymi dla celów turystyki czy lokalnej gospodarki. Potrzeba zrównoważonego podejścia

⁵⁷ <https://www.gov.pl/web/gddkia-wroclaw/podsumowanie-2024-roku-na-drogach-krajowych-dolnego-slaska>

⁵⁸ <https://kolejedolnoslaskie.pl/oferty-taryfowe/pociag-do-kultury-wroclaw-berlin/>

do zasobów kulturowych została podkreślona w Strategii komunikacji wizerunkowej województwa dolnośląskiego w kraju i za granicą na lata 2021-2030 (SKWWD) oraz w Programie rozwoju turystyki dla województwa dolnośląskiego na lata 2023-2030⁵⁹.

Przykładem miejsc przyciągających turystów są górskie kurorty: Karpacz, Szklarska Poręba, Świeradów Zdrój, Zieleniec, jak również uzdrowiska, np. Kudowa Zdrój, Szczawno Zdrój. Popularnością cieszą się dolnośląskie zamki: Książ, Zamek Czocho, Pałac Marianny Orańskiej w Kamieńcu Żąbkowickim czy twierdze Srebrna Góra i Kłodzko. Własną, turystyczną markę pielęgnuje miasto Wrocław, które sukcesywnie zwiększa liczbę atrakcji bazujących na dziedzictwie kulturowym.

Na przeciwnym biegunie leżą miejscowości takie, jak Lubiąż czy Henryków, które choć posiadają cenne obiekty architektoniczne o długiej i bogatej historii (oba zabytki pretendują do miana Pomników Historii), w nieznacznym stopniu wykorzystują ten potencjał. Obserwować można spadek zainteresowania zabytkami UNESCO, czyli Kościołami Pokoju w Świdnicy i Jaworze. Maleje również turystyczne znaczenie miejscowości takich, jak Jelenia Góra (na korzyść okolicznych, podgórskich miejscowości), Świdnica (posiadająca na swoim terenie zarówno zabytek klasy UNESCO, jak i pomnik historii), Oleśnicy.

Cele operacyjne służą lepszemu i zrównoważonemu wykorzystaniu potencjału dolnośląskich zabytków. Pierwszy z celów, czyli **zarządzanie zasobami dziedzictwa kulturowego**, realizowany jest poprzez finansowe oraz organizacyjne wsparcie dla zabytków. W ramach priorytetów i działań przewiduje się m.in. udzielanie dotacji do prac przy zabytkach ze środków będących w dyspozycji samorządu województwa. Corocznie przynajmniej 100 zabytków z terenu Dolnego Śląska korzysta z dotacji do prac remontowo-konserwatorskich. Samorząd Województwa posiada także instrumenty wspierające zaangażowanie społeczne w opiekę nad zabytkami. To właśnie wzrost zaangażowania strony pozarządowej, w tym właścicieli i pasjonatów zabytków, wpływa pozytywnie na procesy lepszego i pełniejszego wykorzystania dziedzictwa.

Drugi z celów operacyjnych odwołuje się budowania **tożsamości i marki regionalnej**. Zabytki stanowią jeden z filarów promocji i edukacji o regionie. Są nieodłącznym elementem wizerunku Dolnego Śląska – regionu nowoczesnego, który w kreatywny sposób sięga do materialnych śladów przeszłości.

⁵⁹ <https://umwd.dolnyslask.pl/turystyka/dla-branzy/program-rozwoju-turystyki-dla-wojewodztwa-dolnoslaskiego/>

Struktura celów i priorytetach przyjęta w Programie Opieki nad Zabytkami na lata 2025-2028, została przeniesiona z poprzedniej perspektywy, z Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego z lat 2021-2024.

Opracowanie: Instytut Rozwoju Terytorialnego

Cel operacyjny 1:

Zintegrowane zarządzanie zasobami dziedzictwa kulturowego

Priorytet 1: Wsparcie działań związanych z dokumentowaniem zabytków w województwie dolnośląskim

Działanie 1: Wsparcie dla opracowania dokumentacji konserwatorskiej, technicznej, architektonicznej dla obiektów zabytkowych

Działanie polega na wsparciu finansowym opracowań dokumentacji określonej w art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami:

- 1) sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- 2) przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- 3) wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- 4) opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- 5) wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego;
- 6) sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz.

Dofinansowanie opracowania dokumentacji odbywać się będzie w formule dotacji udzielanych z Budżetu Województwa Dolnośląskiego.

Jednostki podległe, tj. instytucje kultury samorządu województwa oraz podmioty lecznicze realizują zadanie w ramach środków własnych lub pozyskiwanych funduszy zewnętrznych.

Jednostki realizujące:

- Wydział Dziedzictwa Kulturowego
- Instytucje Kultury
- Podmioty lecznicze (SPZOZ)

Działanie 2: Wsparcie dla obiektów i zespołów zabytkowych ubiegających się o wpisanie na listę pomników historii i listę światowego dziedzictwa UNESCO oraz na tworzenie parków kulturowych

A) Wsparcie dla zabytków ubiegających się o wpis na listę światowego dziedzictwa UNESCO

W ramach działania przewiduje się udzielenie wsparcia dla 2 obiektów: młyna papierniczego w Dusznikach - Zdrój i Twierdzy Srebrna Góra.

Aplikowanie o wpis na listę światowego dziedzictwa UNESCO jest wieloletnią i kilkietapową procedurą⁶⁰. Najbardziej zaawansowane działania prowadzone są przez dwa obiekty zabytkowe: Młyn Papierniczy w Dusznikach-Zdroju oraz Twierdzę Srebrna Góra. W obu przypadkach planowany jest wpis seryjny/ wspólny z podobnymi obiektami z terenu Europy.

Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdrój jako Instytucja Kultury Samorządu Województwa Dolnośląskiego, realizuje koncepcję przygotowania wniosku o wpisanie na listę UNESCO kilku europejskich, najcenniejszych historycznych papierni. W tym celu została nawiązana współpraca pomiędzy młynami: w Polsce (Duszniki-Zdrój), Czechach (Velke Losiny), Niemczech (Homburg w Dolnej Frankonii oraz w Niederzwönitz), we Włoszech (Pescia) oraz w Hiszpani (Capellades) (źródło: <https://muzeumpapiernictwa.pl/mlyn/unesco/>, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6759/>)
W maju 2024 r. na listach informacyjnych Polski, Czech, Niemiec, Hiszpanii i Włoch, prowadzonych przez Komitet Światowego Dziedzictwa UNESCO, został zamieszczony nowy wpis dotyczący projektu pt. *European Paper Mills (from the era of hand-made paper)*. Oznacza to, że w/w kraje będą w najbliższych latach wspólnie dążyły do wpisania sześciu historycznych papierni na listę światowego dziedzictwa materialnego UNESCO (<https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6759/>).

Twierdza Srebrna Góra realizuje koncepcję wpisu jako jedna z europejskich twierdz górskich. Podpisane zostały listy intencyjne dotyczące wpisu seryjnego z twierdzami: Königstein (Niemcy), Fenestrelle (Włochy), Di Bard (Włochy) i Rocca di Amfo (Włochy).
Tytuł nominacji: *Nowożytnie twierdze górskie jako przykłady przekształcania masywów górskich dla potrzeb militarnych*.⁶¹

⁶⁰ <https://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/procedura-wpisu/>

⁶¹ <https://goodbooks.pl/news/twierdza-srebrnogorska-zmierza-w-strone-unesco>

B) Wsparcie dla zabytków ubiegających się o wpis na listę pomników historii

W trakcie realizacji poprzedniej perspektywy Programu (na lata 2021-2024) zainicjowano współpracę dotyczącą wsparcia merytoryczno-organizacyjnego dla trzech zespołów zabytkowych. W ramach aktualnego Programu planowana jest kontynuacja współpracy obejmująca:

1. Opactwo Cystersów w Lubiążu. W 2024 r. zainicjowano współpracę i przystąpiono do opracowania wniosku o wpis na listę Pomników Historii Prezydenta RP. Planowane złożenie wniosku w 2026 roku.
2. Kościół Wang w Karpaczu. W 2024 r. zainicjowano współpracę przy opracowaniu części wniosku wraz z pracownikiem Urzędu Miejskiego w Karpaczu. Planowane złożenie wniosku w 2025 roku.
3. Wambierzyce: krajobraz kulturowy osady pielgrzymkowej. Planowane złożenie wniosku w 2027 roku.

W ramach działania przewidywane jest organizowanie spotkań z właścicielami obiektów oraz informowanie o przebiegu procedury wpisu na listę pomników historii.

Na rok 2028 przewiduje się podsumowanie działań związanych z wpisami na listę Pomników Historii.

C) Wsparcie merytoryczno-organizacyjne dotyczące tworzenia parków kulturowych

Działanie dotyczy popularyzacji idei tworzenia parków kulturowych. Jest to ustawowa forma ochrony zabytków, zależna od woli lokalnego samorządu. Park kulturowy tworzony jest na mocy uchwały. Ma na celu zachowanie cennego krajobrazu oraz zabytków nieruchomych charakterystycznych dla miejscowej tradycji budowlanej.

Lista postulatów odnośnie tworzenia parków kulturowych na terenie Województwa Dolnośląskiego znajduje się w Planie Zagospodarowania Województwa Dolnośląskiego, oraz w tabeli nr 2 niniejszego Programu.

Jednostki realizujące:

- Wydział Dziedzictwa Kulturowego
- Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju
- Współpraca z Narodowym Instytutem Dziedzictwa – Oddział Terenowy we Wrocławiu
- Jednostki samorządu terytorialnego

Działanie 3: Wsparcie dla obiektów wytypowanych do nadania Znak Dziedzictwa Europejskiego

Znak Dziedzictwa Europejskiego jest przyznawany obiektom, które mają silną europejską wartość symboliczną. Wpisują się we wspólną historię kontynentu i budowania Unii Europejskiej. Promują uniwersalne wartości i prawa człowieka będące fundamentem procesu integracji europejskiej.⁶² Pierwszym etapem w drodze do ubiegania się o nominację jest krajowa preselekcja organizowana co dwa lata przez Ministerstwo Kultury. Na terenie Dolnego Śląska jedynie wrocławskie osiedle modernistyczne WUWA posiada Znak Dziedzictwa Europejskiego⁶³.

W ramach krajowego etapu każde województwo może zgłosić 1 obiekt.

Planuje się zgłoszenie po jednym obiekcie (lub zespole obiektów) w latach 2026 i 2027.

Jednostki realizujące:

- Wydział Dziedzictwa Kulturowego

Działanie 4: Prowadzenie i aktualizowanie zbiorów danych przestrzennych i zasobów cyfrowych dotyczących obiektów zabytkowych

Działanie zakłada bieżącą obsługę 2 modułów dotyczących zabytków w Dolnośląskiej Infrastrukturze Informacji Przestrzennej (Geoportal Dolny Śląsk)

1. Moduł zawierający podstawowe dane o zabytkach figurujących na listach, które stanowią załączniki do **Programu opieki nad zabytkami województwa dolnośląskiego na lata 2021-2024. Dane te zostaną zaktualizowane w oparciu o aktualne listy zabytków stanowiące załącznik do niniejszego Programu na lata 2025-2028 (Tabela nr 7 i 8).**
2. Moduł obejmujący dotacje do prac przy zabytkach

Planuje się utworzenie 2 nowych modułów:

- 1. Nagrody Marszałka Województwa Dolnośląskiego za wybitne osiągnięcia w dziedzinie kultury - nagrody dla najlepszych użytkowników zabytków**

Oznaczenie na mapie laureatów Nagrody w następujący sposób: oznaczone zostaną zabytki poddane wzorcowym działaniom konserwatorskim. Wśród laureatów znajdowali się zarówno właściciele indywidualnych obiektów, jak i organizacje pozarządowe wspierające zabytki z różnych lokalizacji.

Moduł powiązany jest także z działaniem związanym z promocją „dobrych praktyk”
- dobre praktyki w konserwacji zabytków.

⁶² <https://www.gov.pl/web/kultura/znak-dziedzictwa-europejskiego>

⁶³ <https://www.wroclaw.pl/rozmawia/znak-dziedzictwa-europejskiego-dla-osiedla-wuwa>

2. Gminne i powiatowe programy opieki nad zabytkami

W ramach modułu *gminne i powiatowe programy opieki nad zabytkami* prezentowane będą zarówno aktualne, jak i zakończone programy (linki do dokumentów).

Uzupełnieniem modułu będzie oznaczenie gminnych ewidencji zabytków.

Moduł będzie wsparciem merytorycznym dla samorządów, mieszkańców regionu oraz właścicieli obiektów zabytkowych – szerokich grup społecznych zainteresowanych dziedzictwem.

Jednostki realizujące:

- Wydział Dziedzictwa Kulturowego we współpracy z Wydziałem Geodezji i Kartografii

Inne działania prowadzone w Dolnośląskiej Infrastrukturze Informacji Przestrzennej (Geoportal Dolny Śląsk)

W 2023 r. ukończono i opublikowano moduł tematyczny *Zabytki na dawnych rycinach*.

Umożliwia on przeglądanie dokumentów ikonograficznych ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu dotyczących obszaru Dolnego Śląska. Obiekty prezentowane są w ramach porozumienia pomiędzy Województwem Dolnośląskim a Uniwersytetem Wrocławskim.

Moduł został jest dostępny pod poniższym linkiem:

<https://geoportal.dolnyslask.pl/cat/usr/umwd-wodgik-wroclaw/mapa/ryciny-i-litografie-lq6wm>.

Inne moduły związane z zabytkami, utworzone w latach 2021-2024:

Dolnośląski Szlak Zabytków Techniki

Moduł powstał w 2021 r. przy współpracy Fundacji Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego Śląska i Urzędu Marszałkowskiego Województwa Dolnośląskiego

Kamienice

Moduł prezentuje wrocławskie kamienice, które są tematem radiowych audycji Radia RAM i książkowych opowieści cyklu „Kamienice” red. Joanny Mielewczyk. Mapa powstała z inicjatywy Wydziału Geodezji i Kartografii Urzędu Marszałkowskiego Województwa Dolnośląskiego w 2022 r.

Dolnośląskie Tajemnice

Moduł powstał w 2022 r. i obejmuje miejsca wymienione w cyklu reporterskim „Dolnośląskie Tajemnice” Joanny Lamparskiej.

Jednostki realizujące:

- Wydział Geodezji i Kartografii
- Dolnośląskie Biuro Geodezji i Terenów Rolnych
- Dolnośląska Organizacja Techniczna/Jednostki UMWD w ramach zadań własnych

Priorytet 2: Wsparcie finansowe działań związanych z ratowaniem i użytkowaniem zabytków

Działanie 1: Poprawa stanu zachowania obiektów zabytkowych stanowiących mienie województwa

Działanie polega na finansowaniu prac przy zabytkach stanowiących mienie samorządu województwa, w tym jednostek samorządowych i samorządowych instytucji kultury.

Wsparcie udzielane jest na prace: badawcze, dokumentacyjne, zabezpieczające i konserwatorsko-budowlane.

W ramach działania istnieje możliwość przeprowadzenia analizy adaptacji obiektów zabytkowych do nowych funkcji, np. w celu wykorzystania ich dla jednostek podległych lub zależnych od samorządu województwa dolnośląskiego.

Jednostki realizujące:

- Wydział Dziedzictwa Kulturowego
- Wydział Zarządzania
- Wydział Obszarów Wiejskich
- Wydział Zdrowia/Podmioty lecznicze (SPZOZ)
- Wydział Edukacji
- Instytucje Kultury Samorządu Województwa

Działanie 2: Dofinansowanie prac remontowo-konserwatorskich oraz konserwacji zabytków znajdujących się na terenie województwa

Działanie polega na udzielaniu wsparcia finansowego, w charakterze dotacji, na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach niebędących w bezpośrednim zarządzie samorządu województwa.

Finansowanie i jednostki realizujące

- Wydział Dziedzictwa Kulturowego
- Departament Funduszy Europejskich/ Wydział Zarządzania RPO
- Wydział Obszarów Wiejskich
- Departament Zdrowia

Działanie 3: Wsparcie i popularyzacja działań związanych z zabezpieczaniem przeciwpożarowym i antywłamaniowym zabytków

Działanie polega na dofinansowaniu wyposażenia zabytków w systemy zabezpieczeń przeciwwłamaniowych i przeciwpożarowych. Szczególną uwagę należy zwrócić na obiekty, w których znajdują się cenne dzieła sztuki i rzemiosła artystycznego. Na Dolnym Śląsku zachowały się liczne zabudowania drewniane o łatwopalnej konstrukcji.

Działanie dotyczy także czasowego zabezpieczania zabytków zagrożonych przed pogłębiającym się procesem destrukcji.

Celem jest także zwiększenie świadomości właścicieli obiektów zabytkowych odnośnie potrzeb zabezpieczenia tych budowli w systemy przeciwpożarowe oraz antywłamaniowe.

Proponuje się przeprowadzenie ankiety związanej z potrzebami w zakresie zabezpieczeń ppoż dla obiektów zabytkowych w regionie.

Jednostki realizujące:

- Wydział Dziedzictwa Kulturowego
- Wydział Zarządzania
- Instytucje Kultury Samorządu Województwa i Podmioty lecznicze (SPOZ)

Działanie 4: Wspieranie działań związanych z dostosowaniem obiektów zabytkowych dla potrzeb osób ze szczególnymi potrzebami

Działanie ma na celu poprawę dostępności architektonicznej i informacyjno-komunikacyjnej obiektów zabytkowych. Jego realizacja będzie polegać na dofinansowaniu wyposażenia zabytków w niezbędne udogodnienia zwalczające wykluczenie społeczne osób z niepełnosprawnościami. Wskazane działanie jest odpowiedzią na zapisy ustawy z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami.

W 2022 r. w ramach realizacji Krajowego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022, powstała publikacja on-line opisująca kwestie dostępności zabytków. To jednocześnie kompendium wiedzy o możliwościach dostosowania zabytków dla grup społecznych wymagających szczególnego wsparcia⁶⁴.

Finansowanie i jednostki realizujące

- Departament Spraw Społecznych i Rynku Pracy, Wydział Integracji Społecznej
- Instytucje Kultury Samorządu Województwa i Podmioty lecznicze (SPZOZ)
- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Działanie 5: Lepsze funkcjonowanie zabytków wobec zmian klimatu

Wspieranie poprawy efektywności energetycznej obiektów zabytkowych wraz z wymianą źródeł ciepła na zero- lub niskoemisyjne

Ustawa z dnia 20 maja 2016 r. o efektywności energetycznej wprowadziła krajowy cel oszczędności energii do uzyskania z końcem 2030 roku.

Cel ten będzie realizowany poprzez system świadectw efektywności energetycznej oraz tzw. środki alternatywne. W związku z powyższym również właściciele i użytkownicy obiektów zabytkowych są zobligowani do poprawy efektywności energetycznej budynków historycznych.

W ramach działania udzielane jest wsparcie finansowe oraz informacyjne dotyczące wymiany źródeł ciepła i ograniczenia zużycia energii.

⁶⁴ <https://ksiegarnia.nid.pl/produkt/dostepnosc-architektoniczna-obiektow-zabytkowych-dla-osob-ze-szczegolnymi-potrzebami/>

Poprawa funkcjonowania przestrzeni kulturowej powiązanej z zabytkami

Na Dolnym Śląsku znajdują się liczne obszary (przestrzenie kulturowe) objęte ochroną konserwatorską :

- układy urbanistyczne,
- układy ruralistyczne,
- krajobrazy kulturowe,
- zieleń parkowa,
- zieleń cmentarna /głównie nieczynne cmentarze i miejsca pocmentarne/.

Powyższe formy kształtowania krajobrazu wymagają ochrony przed negatywnymi zjawiskami, np. *betonozą*, presją budowlaną, stosowaniem niewłaściwych nawierzchni i form przestrzennych. Zachowanie i przywracanie naturalnych form ukształtowania terenu ma na celu zapobieganie tzw. *betonozie*.

Jednostki realizujące:

- Departament Funduszy Europejskich/ Wydział Zarządzania RPO
- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego/ Program FENiKS
- Ministerstwo Klimatu i Środowiska – Krajowy plan działań dotyczący efektywności energetycznej
- Wydział Zdrowia/Podmioty lecznicze (SPZOZ)
- Instytucje Kultury Samorządu Województwa
- Jednostki samorządu terytorialnego

Priorytet 3: Budowanie i wzmacnianie współpracy podmiotów zaangażowanych w ochronę dziedzictwa kulturowego

Działanie 1: Organizacja szkoleń dla dolnośląskich samorządów w zakresie realizacji gminnych i powiatowych programów opieki nad zabytkami

Działanie zostało zainicjowane w 2022 r. przez ówczesny Dział Dziedzictwa Kulturowego (od 2024 Wydział Dziedzictwa Kulturowego). Planowana jest kontynuacja szkoleń z dostosowaniem ich formuły do aktualnych oczekiwań samorządów. W tym celu planuje się przeprowadzenie ankiety potrzeb JST w zakresie treści szkoleniowych. Spotkania stacjonarne oraz zdalne mogłyby być organizowane przy udziale przedstawicieli instytucji centralnych posiadających w zakresie obowiązków analogiczne działania (NID)⁶⁵.

Regularne szkolenia i wsparcie dla samorządów organizowane są w ramach zadań własnych Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Istnieje platforma szkoleniowa dedykowana dla samorządów (https://szkolenianid.learncom.pl/Account_LogOn) oraz portal wiedzy o zarządzaniu dziedzictwem w gminach (<https://samorzad.nid.pl/>).

Współpraca z wybranymi gminami w zakresie opracowywania Gminnych programów opieki nad zabytkami w ramach środków własnych

Dodatkowo dla zmobilizowania samorządów gminnych i powiatowych możliwa byłaby indywidualna współpraca przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami. Gminy zainteresowane opracowaniem programu w ramach zadań własnych, przy wsparciu merytorycznym Wydziału Dziedzictwa Kulturowego i NID-u.

Jednostki realizujące:

- Wydział Dziedzictwa Kulturowego w ramach zadań własnych
- NID - zadanie własne obejmujące wybrane samorzady z kraju

Działanie 2: Wspieranie współpracy międzyregionalnej i transgranicznej na rzecz ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego.

W ramach działania będą realizowane zadania polegające na:

- budowie i utrwalaniu powiązań instytucjonalnych (w wymiarze międzyregionalnym i transgranicznym) w dziedzinie ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego;
- aktywizacji w zakresie wymiany wiedzy, doświadczeń, sprawdzonych rozwiązań w sferze ochrony, odnowy i wykorzystania zabytków oraz rewitalizacji i zarządzania dziedzictwem kulturowym;
- realizacji wspólnych projektów międzyregionalnych i międzynarodowych w obszarze dziedzictwa kulturowego;
- W ramach działania przewiduje się inicjowanie „koalicji dla zabytków”, czyli zachęcanie do współpracy właścicieli obiektów o podobnej historii i funkcji. Część zabytków ma powiązania międzyregionalne lub międzynarodowe (np. szlak cysterski obejmuje klasztory cysterskie z całej

⁶⁵ Krajowy Program Ochrony i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026 obejmuje analogiczne zadanie 3.2.1: Wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami (<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20230001470>)

Polski oraz z różnych krajów, podobnie twierdze fryderycjańskie, które znajdują się w woj. dolnośląskim, opolskim, lubuskim)

- kreowaniu regionalnych i ponadregionalnych szlaków tematycznych umożliwiających wspólne aplikowanie o wsparcie z poziomu krajowego.

Jednostki realizujące:

- Wydział Promocji Województwa
- Wydział Rozwoju Regionalnego
- Wydział Obszarów Wiejskich
- Wydział Dziedzictwa Kulturowego
- Wydział Turystyki

Cel operacyjny 2: Wzmacnianie tożsamości i marki regionu poprzez zasoby dziedzictwa kulturowego

Priorytet 1: Kształtowanie tożsamości regionalnej przez działania edukacyjne i promocyjne

Filary materialno-
organizacyjne
wspierające zachowanie
dolnośląskiej tożsamości

Zabytki jako nośnik
regionalnej
tożsamości
Dolnoślązaków

Środowiska
naukowo-
badawcze,
regionaliści

Instytucje
kultury

Organizacje
pozarządowe

Samorząd
województwa

Samorządy
lokalne
(gminy i powiaty)

Działanie 1: Wsparcie i promocja programów oraz projektów edukacyjnych związanych z dziedzictwem kulturowym i historią regionu

W ramach priorytetu realizowane jest wsparcie projektów, w tym edukacyjnych, dotyczących historii i dziedzictwa kulturowego w regionie. Równie ważne są działania promocyjne obejmujące zabytki oraz różne aspekty regionalnego dziedzictwa kulturowego.

Przykłady zadań planowanych do realizacji w ramach priorytetu:

- wsparcie projektów edukacyjnych dotyczących dziedzictwa kulturowego w regionie (dotyczy projektów zgłaszanych przez podmioty, których cele statutowe obejmują prowadzenie działań edukacyjnych),
- realizacja projektów edukacyjnych w ramach zadań własnych instytucji kultury samorządu województwa (dotyczy instytucji posiadających w statucie zapisy o działaniach edukacyjnych związanych z historią i dziedzictwem kulturowym regionu),
- prezentowanie treści dotyczących tożsamości regionalnej w telewizji tradycyjnej (programy regionalne), na platformach internetowych i w mediach społecznościowych,
- włączanie zagadnień związanych z regionalnym dziedzictwem do kampanii promujących Dolny Śląsk w kraju i zagranicą,
- obejmowanie Patronatem Marszałka Województwa Dolnośląskiego działań edukacyjnych powiązanych z tożsamością i historią regionu,
- popularyzacja idei włączania zabytków i obszarów powiązanych z dziedzictwem regionu w corocznie organizowane Europejskie Dni Dziedzictwa (<https://edd.nid.pl/>)⁶⁶ oraz Europejskie Dni Archeologii (<https://nid.pl/dzialalnosc/europejskie-dni-archeologii/>)⁶⁸. Oba wydarzenia są pilotowane przez Narodowy Instytut Dziedzictwa we współpracy z zainteresowanymi podmiotami działającymi na rzecz zabytków i szeroko pojętego dziedzictwa kulturowego.

Jednostki realizujące:

- Wydział Promocji Województwa
- Biuro Marszałka
- Wydział Turystyki
- Wydział Kultury
- Instytucje Kultury Samorządu Województwa
- Narodowy Instytut Dziedzictwa – w ramach organizowanych wydarzeń

⁶⁶ Europejskie Dni Dziedzictwa to inicjatywa o zasięgu międzynarodowym, polegająca na podejmowaniu różnych, kreatywnych działań związanych z promocją zabytków i udostępnieniem ich dla zwiedzających. EDD jest imprezą cykliczną, obejmującą dwa kolejne weekendy, najczęściej we wrześniu. Każdego roku pojawia się inny temat wiodący. W ramach EDD organizowane są np. konferencje poświęcone zabytkom, spacer historyczny, gry terenowe, wystawy. Udział w wydarzeniu jest bezpłatny.

⁶⁷ Europejskie Dni Archeologii odbywają się zwykle w czerwcu, a ich celem jest popularyzacja dziedzictwa archeologicznego.

⁶⁸ Europejskie Dni Archeologii odbywają się zwykle w czerwcu, a ich celem jest popularyzacja dziedzictwa archeologicznego.

Działanie 2: Promocja wydarzeń poświęconych zabytkom o zasięgu ponadregionalnym

Promocja i włączenie się w organizację imprez po zasięgu ponadregionalnym, dedykowanych zabytkom:

Międzynarodowego Dnia Ochrony Zabytków⁶⁹,

Europejskich Dni Dziedzictwa (EDD)⁷⁰

Dni Architektury Drewnianej⁷¹

Europejskich Dni Archeologii⁷²

Międzynarodowy Dzień Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego⁷³ ustanowiony został w 2023 roku, a pierwszy raz obchodzono w 2024 r.

Konkursy:

Zabytek zadbane

Jednostki realizujące:

- Wydział Promocji Województwa
- Wydział Dziedzictwa Kulturowego
- Instytucje Kultury Samorządu Województwa – w ramach organizowanych wydarzeń
- Narodowy Instytut Dziedzictwa – w ramach organizowanych wydarzeń

Europejskie Dni Dziedzictwa – podsumowanie reprezentacji dolnośląskich zabytków

Rok	Hasło EDD	Liczba wydarzeń na Dolnym Śląsku
2025	„W stronę architektury. Młode dziedzictwo”	Planowane: wrzesień 2025
2024	„Szlaki. Sieci. Połączenia.”	111
2023	„Żywe dziedzictwo – tradycje od pokoleń”	89
2022	„Połączeni dziedzictwem”	150
2021	„Smaki dziedzictwa”	81

⁶⁹ Międzynarodowy Dzień Ochrony Zabytków obchodzony jest na całym świecie w dniu 18 kwietnia, a ustanowiony został przez Komitet Wykonawczy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS w 1983 r.

⁷⁰ <https://edd.nid.pl/>

⁷¹ W 2025 r. organizowane będą po raz 3 Dni Architektury Drewnianej: <https://nid.pl/2025/05/20/dolacz-do-3-edycji-dad/>

⁷² <https://nid.pl/dzialalnosc/europejskie-dni-archeologii/>

⁷³ <https://nid.pl/wydarzenie/pierwszy-miedzynarodowy-dzien-niematerialnego-dziedzictwa-kulturowego/>

Działanie 1: Prowadzenie kampanii informacyjnej skierowanej do obecnych i potencjalnych właścicieli zabytków i innych grup społecznych zainteresowanych lepszym funkcjonowaniem dziedzictwa kulturowego w regionie

Celem działania jest merytoryczne i organizacyjne wsparcie dla właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych, poprzez:

- prowadzenie działań informacyjnych w zakresie pozyskiwania źródeł finansowych na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach,
- organizację szkoleń i warsztatów związanych m.in. z opracowaniem aplikacji etc.,
- prowadzenie szeroko zakrojonej kampanii informacyjnej związanej z pozafinansowymi instrumentami wsparcia dla dziedzictwa kulturowego,
- gromadzenie informacji o skali i rodzaju potrzeb w zakresie prac remontowych,
- udzielania wsparcia merytoryczno-organizacyjnego poszkodowanym w powodzi gminom i ich jednostkom – właścicielom zabytków,
- na terenach popowodziowych często gminy posiadają ograniczoną strukturę organizacyjną (mała liczba pracowników, brak fachowej wiedzy o kwestiach dotyczących zabytków),
- dotarcie do mniejszych społeczności, zagrożonych wykluczeniem, np. gmin oddalonych od centralnych ośrodków administracyjnych, gdzie właściciele zabytków nie mają skąd czerpać wiedzy o możliwości finansowania prac i podejmowaniu innych działań przy zabytkach.

Działanie skierowane jest również na merytoryczne wsparcie inicjatyw związanych z obejmowaniem cennych obiektów ustawowymi formami ochrony, tj. wpisem do rejestru zabytków.

Jednostki realizujące:

- Wydział Promocji Województwa
- Biuro Marszałka
- Wydział Dziedzictwa Kulturowego
- Narodowy Instytut Dziedzictwa – w ramach organizowanych wydarzeń

Działanie 2: Wsparcie merytoryczne i organizacyjne dla inicjatyw, w tym społecznych, związanych z opieką nad zabytkami

W ramach działania przewiduje się inicjowanie „koalicji dla zabytków”, czyli zachęcanie do współpracy właścicieli obiektów o podobnej historii i funkcji.

Planowane koalicje, czyli sieciowanie zabytków:

- klasztory cysterskie: Krzeszów, Trzebnica, Henryków, Kamieniec Ząbkowicki, Lubiąż
- twierdze dolnośląskie, w tym twierdze górskie w Kłodzku i Srebrnej Górze oraz twierdze miejskie: Głogów, Świdnica.
- zamki piastowskie i warownie średniowieczne (<https://szlakzamkowipalacow.eu/>)
- zespoły zabudowy domów tyrolskich,
- zespoły schronisk górskich.

Istniejące, wzorcowe sieci powiązań: domy przysłupowe z pogranicza woj. dolnośląskiego (głównie powiaty zgorzelecki, lwówecki, lubański, karkonoski)⁷⁴

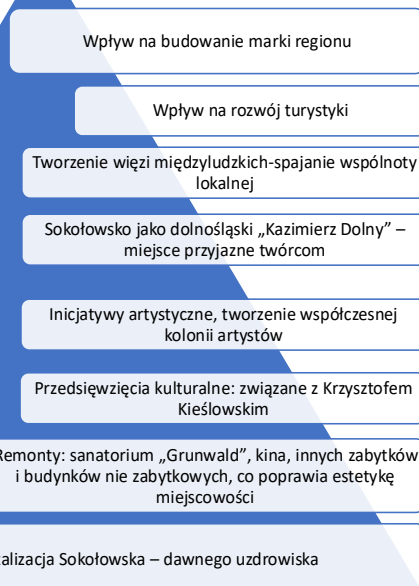
Organizacja wręczenia Nagrody Marszałka Województwa Dolnośląskiego za wzorcowe działania w zakresie konserwacji zabytków.

Celem działania jest merytoryczne i organizacyjne wsparcie dla inicjatyw społecznych związanych z zagospodarowaniem obiektów zabytkowych oraz ich udostępnieniem na cele społeczne i działalności gospodarczej. W ramach działania przewidziane jest m.in. organizowanie spotkań i warsztatów dla podmiotów prywatnych, organizacji społecznych i pozarządowych oraz innych zainteresowanych działaniami na rzecz poprawy stanu zabytków oraz ich udostępnienia.

Jednostki realizujące:

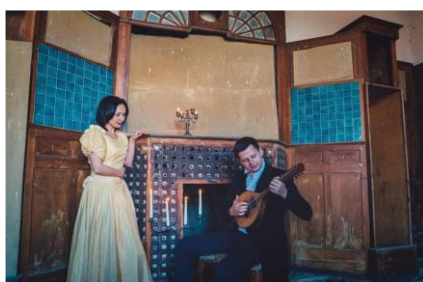
- Wydział Dziedzictwa Kulturowego
- Organizacje Pożytku Publicznego
- Właściciele i użytkownicy zabytków
- JST (samorządy powiązane z wybranymi zabytkami)

Sokołowsko – inicjatywy lokalne i Fundacja Sztuki Współczesnej „In Situ”, Laboratorium kultury

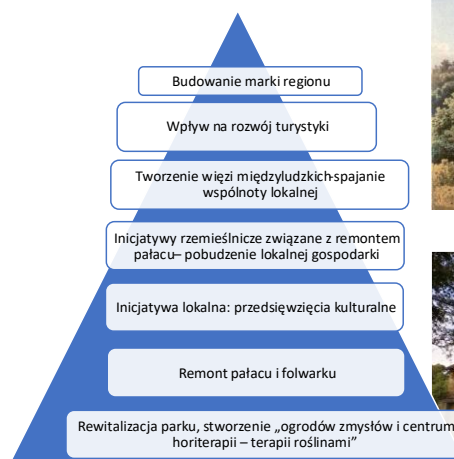

⁷⁴ <https://domkolodzieja.pl/kraina-domow-przyslupowych>, https://www.irt.wroc.pl/epublikacja-163-projekt_centrum_domow_przyslupowych_2022.html

Przykłady budowania regionalnej tożsamości poprzez zabytki i kulturę

Pałac w Dalkowie (wspierany przez fundację)

Priorytet 3: Wzmacnianie marki regionu w oparciu o zasoby dziedzictwa kulturowego

Działanie 1: Rozwój produktów regionalnych i tradycyjnych powiązanych z dziedzictwem kulturowym

Promocja dziedzictwa w powiązaniu kluczowymi sektorami gospodarki i turystyki województwa:

- promocja produktów regionalnych i tradycyjnych,
- promocja miejsc związanych z dziedzictwem przemysłowym.

Działanie realizowane jest poprzez włączanie się w organizację targów tematycznych, promocje na imprezach krajowych i zagranicznych. Z inicjatywy Zarządu Województwa Dolnośląskiego utworzono sprzedażową stronę internetową, sklep skupiający sprzedawców i twórców produktów regionalnych z całego Dolnego Śląska.

<https://dolnoslaskieproduktyregionalne.pl/>

Jednostki realizujące:

- Wydział Promocji Województwa
- Wydział Rozwoju Regionalnego
- Wydział Obszarów Wiejskich

Działanie 2: Zabytki (zasoby kulturowe) jako czynnik wspierający turystykę i sektor uzdrowiskowy

- wykorzystanie potencjału dolnośląskich zabytków jako czynnik wzbogacający ofertę turystyczną regionu,
- tworzenie oraz promocja tematycznych szlaków turystycznych o zasięgu regionalnym i ponadregionalnym⁷⁵
- zabytki powiązane z historycznymi uzdrowiskami: Szczawno Zdrój, Polanica Zdrój, Świeradów - Zdrój, Kudowa – Zdrój, Duszniki Zdrój, Sokołowsko (częściowo zachowana funkcja uzdrowiskowa z równoległe rosnącą ofertą kulturalną i turystyczną).

Wsparcie dla tworzenia nowych szlaków kulturowych:

- szlak schronisk sudeckich (górskich),
- szlak domów przystupowych.

Jednostki realizujące:

- Wydział Promocji Województwa
- Wydział rozwoju Regionalnego
- Wydział Obszarów Wiejskich
- Wydział Turystyki
- Właściciele i użytkownicy zabytków
- JST (samorządy powiązane z zabytkami)

⁷⁵ To działanie łączy się z zagadnieniem „koalicji dla zabytków” oraz szlakami kulturowymi

8. Ramy wdrażania

RAMY INSTYTUCJONALNE

INSTYTUCJONALNE RAMY WDRAŻANIA PROGRAMU	
DEPARTAMENT KULTURY I DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	
WYDZIAŁ DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	
- szkolenia dla gmin i powiatów w zakresie programów opieki nad zabytkami i pozyskiwania funduszy, - motywowanie do tworzenia Programów przez JST, - motywowanie do udzielania wyższych dotacji do prac przy zabytkach z budżetów JST, - kampania informacyjna o dotacjach do prac przy zabytkach, - „urząd blisko ludzi”, czyli praca w terenie, bezpośrednio przy zabytkach, współpraca z właścicielami potrzebującymi wsparcia merytoryczno-organizacyjnego (wskazywanie źródeł finansowania, pomoc w aplikowaniu o środki z różnych źródeł), - obsługa corocznego naboru wniosków o dotacje do prac przy zabytkach z budżetu województwa dolnośląskiego, - wsparcie merytoryczno – organizacyjne dla zabytków ubiegających się o wpis na listę Pomników Historii, - Geoportal Dolny Śląsk: tworzenie modułów dotyczących zabytków - organizacja wręczenia Nagrody Marszałka Województwa Dolnośląskiego dla właścicieli zabytków wraz z towarzyszącym seminarium tematycznym.	
WYDZIAŁ KULTURY	
Wsparcie zadań związanych z dziedzictwem kulturowym, w tym dotacje w trybie art. 19 a	
DEPARTAMENT OBSZARÓW WIEJSKICH I ZASOBÓW NATURALNYCH	
WYDZIAŁ OBSZARÓW WIEJSKICH	
- wsparcie projektów i działań związanych z zasobami zabytkowymi zlokalizowanymi na obszarach wiejskich, - działania promocyjne powiązane z dziedzictwem kulturowym i zabytkami.	
GEODETA WOJEWÓDZTWA - WYDZIAŁ GEODEZJI I KARTOGRAFII	
- współpraca z Wydziałem Dziedzictwa Kulturowego przy tworzeniu modułów dotyczących zabytków: Geoportal Dolny Śląsk, - tworzenie i obsługa modułów powiązanych z dziedzictwem kulturowym regionu, turystyką kulturową, historią i zabytkami.	

DEPARTAMENT MARSZAŁKA
- patronaty Marszałka Województwa Dolnośląskiego nad działaniami związanymi z zabytkami i dziedzictwem kulturowym regionu
WYDZIAŁ KOMUNIKACJI SPOŁECZNEJ
- wspieranie programów i projektów promujących dziedzictwo kulturowe w powiązaniu z edukacją historyczną - patronaty Marszałka Województwa Dolnośląskiego nad działaniami związanymi z zabytkami i dziedzictwem kulturowym regionu
WYDZIAŁ WSPÓŁPRACY Z ZAGRANICĄ
- wsparcie w zakresie realizacji projektów związanych z ochroną i zachowaniem dziedzictwa kulturowego w ramach współpracy międzynarodowej i transgranicznej, - realizowanie działań promujących dolnośląskie zabytki podczas międzynarodowych wydarzeń
DEPARTAMENT FUNDUSZY EUROPEJSKICH
WYDZIAŁ ZARZĄDZANIA
- wsparcie finansowe projektów, w tym remontów i termomodernizacji zabytków w ramach dostępnych funduszy unijnych
DEPARTAMENT SPRAW SPOŁECZNYCH I RYNKU PRACY
WYDZIAŁ EDUKACJI
- poprawa stanu zachowania obiektów zabytkowych stanowiących mienie województwa, zarządzanych przez placówki edukacyjne
WYDZIAŁ POLITYKI SENIORALNEJ I PROJEKTÓW SPOŁECZNYCH/ DZIAŁ WSPARCIA OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIAMI
- wsparcie działań związanych z dostosowaniem zabytków do potrzeb osób z niepełnosprawnościami
DEPARTAMENT SPORTU I TURYSTYKI
Wydział Turystyki
- promocja dziedzictwa kulturowego, w tym zabytków, - współorganizacja targów turystycznych (też stoiska prezentujące zabytki jako atrakcje turystyczne), - współpraca z DOT (Dolnośląską Organizacją Turystyki) w celu wytypowania nowych szlaków kulturowych, np. szlak dolnośląskich twierdz, rewitalizacja szlaku cysterskiego, szlak domów przystupowych,

- DOT – tworzenie i promocja szlaków kulturowych, w tym szlaki rowerowe powiązane z zabytkami, np. VIA SACRA
DEPARTAMENT GOSPODARKI I PROMOCJI
WYDZIAŁ ROZWOJU REGIONALNEGO
- wspieranie współpracy międzyregionalnej i transgranicznej na rzecz ochrony zabytków i dziedzictwa, - wspieranie zintegrowanych działań służących ochronie dziedzictwa kulturowego
WYDZIAŁ PROMOCJI WOJEWÓDZTWA
- promocja dziedzictwa kulturowego regionu, w tym zabytków
DZIAŁ INFRASTRUKTURY ROWEROWEJ
- projektowanie ścieżek i szlaków rowerowych, też w powiązaniu a zabytkami – atrakcjami turystycznymi regionu, - promocja szlaków rowerowy i pośrednio zabytków przy nich zlokalizowanych
DEPARTAMENT ZDROWIA
WYDZIAŁ NADZORU FINANSOWEGO I RESTRUKTURYZACJI
- poprawa stanu zachowania zabytków użytkowanych przez podmioty lecznicze
INSTYTUCJE, DLA KTÓRYCH ORGANIZATOREM LUB WSPÓŁORGANIZATOREM JEST SAMORZĄD WOJEWÓDZTWA
INSTYTUCJE KULTURY
poprawa stanu zachowania zabytków użytkowanych przez instytucje kultury, - działania powiązane z dziedzictwem kulturowym, w tym z zabytkami: wystawy tematyczne, konferencje, seminaria, publikacje, inwentaryzacja zabytków
PODMIOTY LECZNICZE
- poprawa stanu zachowania zabytków użytkowanych przez podmioty lecznicze
DOLNOŚLĄSKI ZESPÓŁ PARKÓW KRAJOBRAZOWYCH
- poprawa stanu zachowania zabytków użytkowanych przez DZPK, ochrona krajobrazu kulturowego

Przyjęcie do realizacji „Programu opieki nad zabytkami województwa dolnośląskiego” stanowi zobowiązanie Samorządu Województwa. Wdrażanie zapisów programu będzie odbywać się w ramach pracy wydziałów w strukturze UMWD, zgodnie z ich kompetencjami oraz przez instytucje własne i instytucje kultury, w tym muzea, podlegające Marszałkowi Województwa.

Najważniejszymi partnerami Samorządu Województwa we wdrażaniu działań programowych będą:

- administracja rządowa (centralna) odpowiedzialna za ochronę dziedzictwa kulturowego: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Dolnośląski Wojewódzki Konserwator Zabytków (Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków), Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID), w tym Oddział Terenowy we Wrocławiu,
- instytucje publiczne, naukowe, fundacje, stowarzyszenia oraz inne organizacje realizujące zadania w sferze ochrony i opieki nad zabytkami.

Działania podejmowane przez Narodowy Instytut Dziedzictwa – NID w ramach zadań własnych:

- Konkurs Zabytek Zadbany. Doroczny konkurs Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego i Generalnego Konserwatora Zabytków, którego celem jest promocja opieki nad zabytkami, w tym propagowanie najlepszych wzorów badań, konserwacji, adaptacji, utrzymania i zagospodarowania zabytków.
- <https://nid.pl/konkursy/zabytek-zadbany/>
- Centrum Kompetencji ds. Digitalizacji Zabytków – w ramach działań prowadzenie Wykonuje **cyfrową inwentaryzację zabytków o strategicznym znaczeniu** dla zachowania dziedzictwa kulturowego. W zakresie prowadzonych działań powstaje zarówno dokumentacja konserwatorska, jak i materiał wizualny do wykorzystania w popularyzacji i promocji zabytku.
- Dane o zabytkach zamieszczane na portalu zabytek.pl : opis, lokalizacja obiektu, skany kart ewidencyjnych zabytku. Możliwość wyszukiwania obiektów wg. różnych kryteriów (czas powstania, styl, typ obiektu)
- <https://nid.pl/centrum-kompetencji-ds-digitalizacji-zabytkow/>
- Szczegółowe dane o zabytkach zamieszczane są w systemie informacji przestrzennej.

- rejestr zabytków

- ewidencja zabytków

- groby i cmentarze wojenne

Portal mapowy z danymi: <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>

- Centrum Kompetencji ds. Rewitalizacji dla **woj. dolnośląskiego**

Koordynator – Bogna Oszczanowska, e-mail: boszczanowska@nid.pl

Oddział Terenowy we Wrocławiu

Plac Teatralny 1 lok. 4 (2 piętro)

50-051 Wrocław

Projekt „Centra Kompetencji ds. Rewitalizacji w Narodowym Instytucie Dziedzictwa” jest jednym z działań projektu pn. „Wsparcie JST w realizacji działań rozwojowych” (PTFE.02.01-IZ.00-0008/23) realizowanego przez Departament Programów Pomocowych w Ministerstwie Funduszy i Polityki Regionalnej w ramach Pomocy Technicznej dla Funduszy Europejskich 2021-2027.

Celem głównym Projektu jest wsparcie gmin w programowaniu i wdrażaniu rewitalizacji z uwzględnieniem materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego w kontekście zmian klimatu i tzw. zielonej rewitalizacji oraz służb konserwatorskich w rozwinięciu i wzmocnieniu kompetencji związanych z ochroną zabytków i wykorzystaniem potencjału dziedzictwa kulturowego w tym procesie.⁷⁶

- Prowadzenie portalu informacyjnego: <https://samorząd.nid.pl/> to portal wiedzy o zarządzaniu dziedzictwem w gminach. Zawiera liczne materiały szkoleniowe, oferuje bezpłatny dostęp do cyklu szkoleń poświęconych tematyce zabytków oraz zarządzania dziedzictwem w gminie:

<https://samorząd.nid.pl/oferty/nowe-e-szkolenia-na-platformie-szkoleniowej-nid/>

RAMY FINANSOWE

Zadania ujęte w programie realizowane będą przy udziale środków z Budżetu Województwa Dolnośląskiego, budżetu państwa oraz funduszy unijnych i innych środków zewnętrznych.

ŚRODKI UNIJNE

Fundusze Europejskie dla Dolnego Śląska 2021-2027 to program regionalny z budżetem na poziomie ok. 1,734 mld euro. Dodatkowe 581 mln euro jest do wykorzystania w ramach Funduszu na rzecz Sprawiedliwej Transformacji (FST)⁷⁷. Fundusz ten dotyczy subregionu wałbrzyskiego i ma na celu wyrównanie szans dla obszarów przemysłowych, na których mieściły się kopalnie (Priorytet 9 - Fundusze Europejskie na rzecz transformacji obszarów górniczych na Dolnym Śląsku).

Wykaz priorytetów w programie: Fundusze Europejskie dla Dolnego Śląska 2021-2027:

1. Fundusze Europejskie na rzecz przedsiębiorczego Dolnego Śląska
2. Fundusze Europejskie na rzecz środowiska na Dolnym Śląsku
3. Fundusze Europejskie na rzecz mobilności miejskiej Dolnego Śląska
4. Fundusze Europejskie na rzecz mobilności Dolnego Śląska
5. Fundusze Europejskie na rzecz zrównoważonego rozwoju społecznego na Dolnym Śląsku
6. Fundusze Europejskie bliżej mieszkańców Dolnego Śląska
7. Fundusze Europejskie na rzecz rynku pracy i włączenia społecznego na Dolnym Śląsku
8. Fundusze Europejskie dla edukacji na Dolnym Śląsku
9. Fundusze Europejskie na rzecz transformacji obszarów górniczych na Dolnym Śląsku
10. Pomoc techniczna EFRR
11. Pomoc techniczna EFS+
12. Pomoc techniczna FST

⁷⁶ <https://nid.pl/centra-kompetencji-ds-rewitalizacji/>

⁷⁷ <https://funduszeuodolnoslaskie.pl/poradnik/4659-fundusze-europejskie-dla-dolnego-slaska-2021-2027>

Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej

Interreg to unijne programy, które wspierają rozwój, współpracę oraz integrację europejskich regionów. Ich zadaniem jest wykorzystywanie wspólnych potencjałów oraz rozwiązywanie problemów, które wykraczają poza granice państw i które wymagają podjęcia wspólnych działań. Sprzyja to poprawie jakości życia lokalnych społeczności. Każdy projekt Interreg jest realizowany w międzynarodowym partnerstwie.

Program Interreg Czechy – Polska 2021-2027

- budżet: 167,17 mln euro z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego,
- beneficjenci: jednostki samorządu terytorialnego, ich stowarzyszenia i jednostki im podległe, służby zarządzania kryzysowego, zarządcy dróg publicznych (poziom regionalny i lokalny), właściciele, zarządcy i operatorzy obiektów kultury oraz obiektów i zespołów przyrody, zarządcy lasów i ich jednostki organizacyjne oraz organizacje zajmujące się ochroną i promocją przyrody, stowarzyszenia gospodarcze, instytucje otoczenia biznesu, instytucje systemu oświaty, organizacje pozarządowe – fundacje i stowarzyszenia.

Program współpracy Interreg Polska – Saksonia 2021-2027

- budżet: 60,27 mln euro z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego,
- beneficjenci: jednostki samorządu terytorialnego każdego szczebla, jednostki administracji publicznej, stowarzyszenia, organizacje pozarządowe, inne podmioty o charakterze niekomercyjnym, które posiadają osobowość prawną.

Regionalna strona internetowa Programów Interreg: www.ewt.dolnyslask.pl; regionalny facebook Programu Interreg Czechy – Polska: <https://www.facebook.com/people/Interreg-Czechy-Polska-Dolny-%C5%9A%C4%85sk/100092845737710/>

Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko 2021-2027⁷⁸

W ramach Priorytetu VII Kultura, Działania 7.1. Infrastruktura kultury i turystyki, realizowane są projekty związane z poprawą stanu zabytków oraz z instytucjami kultury:

Obszar 1: Rozwój infrastruktury kultury (zabytkowej i niezabytkowej)

Obszar 2: Ochrona i podniesienie atrakcyjności turystycznej obiektów dziedzictwa kulturowego

Zwłaszcza drugi obszar skupia się na lepszym funkcjonowaniu zabytków, wzmocnieniu ich roli w społeczeństwie, poprzez lepsze dostosowanie do obsługi ruchu turystycznego.

Operator programu: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Kulturowego

Budżet Programu: 600 000 000 zł

Nabory w latach: 2024, 2025 i 2026.

⁷⁸ <https://feniks.kultura.gov.pl/>

BUDŻET PAŃSTWA

- środki Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego (liczne programy: Dziedzictwo Kulturowe, Rozwój Infrastruktury Kultury),
- Rządowy Program Odbudowy Zabytków (dysponentem środków jest Ministerstwo Finansów – środki rozdysponowane w latach 2023 – wykorzystywane głównie w l. 2024-2027 w zależności od trwania inwestycji związanych z remontami zabytków),
- Fundusz Kościelny zarządzany przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji (o dotacje do prac przy zabytkach mogą się ubiegać związki wyznaniowe).

Fundusz Kościelny został powołany na mocy art. 8 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego. Kościelne osoby prawne będą mogły ubiegać się również o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na realizację w 2025 r. zadań dotyczących **konserwacji i remontów obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej** w znaczeniu nadanym przez aktualne ustawodawstwo, bądź orzecznictwo. Środki przeznaczone są głównie na najważniejsze prace w obrębie konstrukcji i bryły budynków, a w mniejszym stopniu na elementy wystroju i wyposażenia. Ponadto za obiekty sakralne kwalifikujące się do zadań w ramach Funduszu, uznaje się zarówno same kościoły, jak i obiekty towarzyszące: plebanie, budynki klasztorów, sale i zabudowania katechetyczne.

Na 2025 r. planowana jest dotacja jednostkowa do 200 000 zł

Środki szczególnego przeznaczenia

PFRON/ Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych:

- Środki udzielone za pośrednictwem Urzędu Marszałkowskiego Województwa Dolnośląskiego
- Dofinansowanie do robót budowlanych obiektów służących rehabilitacji, w związku z potrzebami osób niepełnosprawnych.
- <http://www.pfron.org.pl/>

ŚRODKI Z BUDŻETU WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO:

1. Corocznie, w ramach otwartego naboru wniosków, właściciele zabytków wpisanych do rejestru mogą ubiegać się o dotacje.

Podstawa prawna udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na obszarze województwa dolnośląskiego:

Uchwała nr XXVI/576/2020 Sejmiku Województwa Dolnośląskiego z dnia 10 grudnia 2020 r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru, znajdujących się na obszarze województwa dolnośląskiego⁷⁹

Budżet: 10 mln rocznie

⁷⁹ <https://umwd.dolnyslask.pl/kultura/wydzial-dziedzictwa-kulturowego-ochrona-zabytkow/>

Jednostka obsługująca nabory wniosków: Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego, Departament Kultury i Dziedzictwa Kulturowego, Wydział Dziedzictwa Kulturowego⁸⁰

2. Oferty składane w trybie 19a **ustawy** o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie

Organizacje pozarządowe działające w obszarze dziedzictwa kulturowego i zabytków, mogą wnioskować o środki na realizację zadań publicznych.

<https://umwd.dolnyslask.pl/spoleczenstwoobywatelskie/dotacje-w-trybie-art-19a/>

3. Coroczny konkurs *Odnowa Dolnośląskiej Wsi*

Finansowanie: Budżet Województwa Dolnośląskiego

Realizacja: Wydział Obszarów Wiejskich

Adresaci: gminy wiejskie i miejsko-wiejskie

Przykładowe zadania:

- rewitalizacja przestrzeni publicznej, np. zabytkowy park, cmentarz,
- zachowanie tradycyjnych form przestrzennych (drobne remonty).

Na przykładzie naboru z 2025 r. Maksymalna wysokość pomocy na realizację projektu do 60 000 zł w przypadku wniosków priorytetowych oraz 30 000 zł w przypadku wniosków, którego takiego statusu nie mają.

Dofinansowanie z budżetu Województwa Dolnośląskiego max.

50% kosztów kwalifikowalnych projektu.

<https://umwd.dolnyslask.pl/rozwoj-obszarow-wiejskich/odnowa-wsi-dolnoslaskiej/konkursy/>

4. Z budżetu Województwa Dolnośląskiego udzielane są dotacje celowe obejmujące remonty obiektów zabytkowych, zarządzanych przez jednostki podlegające samorządowi województwa. Są to także prace remontowe wykonywane przy zabytkach, finansowane z budżetów tych jednostek. Jednostki zarządzające nieruchomościami zabytkowymi to głównie instytucje kultury (tab. nr), podmioty lecznicze oraz inne, wymienione w tabelach nr. (wykaz zabytków wpisanych do rejestru i wojewódzkiej ewidencji)

BUDŻETY JEDNOSTEK SAMORZĄDU TERYTORIALNEGO

W ramach budżetów własnych, jednostki samorządu terytorialnego mogą udzielać dotacji w trybie opisanym w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Do zadań własnych samorządów należy także troska o właściwy stan zachowania zabytków będących w zasobie nieruchomości gminnych bądź powiatowych.

⁸⁰ <https://umwd.dolnyslask.pl/kultura/kontakt-departament-kultury-i-dziedzictwa-kulturowego-wydzial-dziedzictwa-kulturowego/>, <https://bip.dolnyslask.pl/m,2449,dziedzictwo-kulturowe.html>

DAROWIZNY PRZEKAZYWANE PRZEZ FUNDACJE DZIAŁAJĄCE PRZY SPÓŁKACH SKARBU PAŃSTWA

➤ Fundacja KGHM

Fundacja przekazuje corocznie darowizny na cele związane z ochroną i remontami zabytków. O darowizny mogą się ubiegać zarówno właściciele zabytków, jak i fundacje oraz stowarzyszenia zajmujące się obiektami historycznymi.

<http://fundacjakghm.pl/zloz-wniosek>

➤ Fundacja PGNiG

Darowizny na zadania z zakresu: opieki nad pomnikami i miejscami pamięci oraz ochrony zabytków, w tym w szczególności przemysłu gazowniczego i muzeów,

<https://fundacja.pgnig.pl/darowizny/>

➤ Fundacja Totalizatora Sportowego

Darowizny na różne zadania, zarówno związane z ratowaniem zabytków, jak i działania edukacyjne, popularyzacyjne z zakresu kultury i dziedzictwa narodowego.

<https://www.fundacja.totalizator.pl/>

CROWDFUNDING: ALTERNATYWNE I POZABUDŻETOWE SPOSOBY FINANSOWANIA ZABYTEKÓW

Krajowy Program Opieki nad Zabytkami wskazuje na potrzebę wzrostu świadomości społecznej odnośnie roli crowdfundingu, czyli pozapaństwowego, publicznych form wsparcia dla zabytków. W ramach Programu na lata 2023-2026 zaplanowano działania edukacyjne i popularyzacyjne skupione na pozabudżetowych źródłach finansowania prac przy zabytkach⁸¹.

Jest to stopniowo wdrażana inicjatywa. Podejmowane są próby wprowadzenia na grunt krajowy rozwiązań, które sprawdziły się w wielu europejskich krajach, np. w Anglii, we Francji, w Irlandii we Włoszech.

Punktem wyjścia do popularyzacji tego typu rozwiązań jest dokument wytworzony przez grupę ekspertów Komisji Europejskiej: „Work Plan for Culture 2019–2022 Workshop on Complementary Funding for Cultural Heritage Background Paper and Selected Good Practices March 2021”⁸². Natomiast za wzorcowo działającą inicjatywę przywołuje się National Trust. Jest to rodzaj społecznego funduszu utworzonego w celu wspierania remontów przy historycznych budowlach z terenu Wielkiej Brytanii⁸³. Również na gruncie polskim tego typu rozwiązanie starają się implementować właściciele zabytków oraz osoby dbające o zabytki, np. w Żeliszowie.

⁸¹ Zadanie 2.3.2: Alternatywny sposób finansowania opieki nad zabytkami – crowdfunding

⁸² <https://culture.ec.europa.eu/document/background-paper-and-selected-good-practices-march-2021>

⁸³ <https://spotkaniazzabytkami.pl/kto-zaplaci-za-utrzymanie-zabytku-o-spoiecznym-finansowaniu-slow-kilka/>

9. Monitoring

Monitoring Programu ma na celu cykliczną ocenę stopnia realizacji zadań. Bieżące czynności polegające, np. na gromadzeniu informacji o dotacjach do prac przy zabytkach, pomagają w diagnozowaniu metod wsparcia dla dolnośląskich zabytków. Przyjęty system wskaźników daje podstawę do prowadzenia monitoringu działań finansowanych ze środków samorządu Województwa Dolnośląskiego oraz z funduszy europejskich, znajdujących się w dyspozycji samorządu. Monitoring będzie koordynowany przez Wydział Dziedzictwa Kulturowego, przy udziale wydziałów UMWD oraz instytucji własnych i instytucji kultury samorządu województwa, realizujących działania programowe.

Zbieranie danych przebiega kilkustopniowo. Obejmuje monitoring wewnętrzny, zogniskowany na komórkach organizacyjnych Urzędu Marszałkowskiego Województwa Dolnośląskiego. Są to także instytucje zarządzające zabytkami, dla których organizatorem jest Samorząd Województwa. W ramach monitoringu zewnętrznego prowadzone są analizy i statystyki oparte na zbieraniu danych.

Monitoring wewnętrzny

- Komórki organizacyjne Urzędu Marszałkowskiego Województwa Dolnośląskiego (departamenty, wydziały, działy)
- Jednostki podległe samorządowi Województwa
 - instytucje kultury
 - podmioty lecznicze (SPOZ)
 - Dolnośląski Zespół Parków Krajobrazowych
 - Dolnośląska Instytucja Pośrednicząca (w zakresie źródeł finansowania ze środków unijnych)

Monitoring zewnętrzny

- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego
- Dolnośląski Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków
- Narodowy Instytut Dziedzictwa, w tym Oddział Terenowy we Wrocławiu
- Jednostki samorządu terytorialnego: gminy i powiaty
- Organizacje pozarządowe (stowarzyszenia, fundacje)
- Inicjatywy społeczne związane z zabytkami (w tym media społecznościowe)

Nowym zagadnieniem, jakie należy uwzględnić w bieżącym monitoringu Programu są działania podejmowane w mediach społecznościowych. Często są to inicjatywy oddolne, inicjowane bezpośrednio przez właścicieli zabytków. Ci z kolei łączą się w mniej lub bardziej formalne grupy, organizują wspólne wydarzenia, zloty, konferencje, seminaria i podejmują zróżnicowane działania wspierające zabytki. W przypadku inicjatyw społecznych wyzwaniem jest obserwacja ważniejszych kont, czyli takich o największym zasięgu, ale też profili ważniejszych zabytków i atrakcji turystycznych opartych na zabytkach.

Sprawozdawczość i raportowanie w ramach monitoringu

Proces monitoringu obejmuje następujące etapy: zbieranie danych liczbowych i informacji według przyjętych wskaźników, ocena stopnia realizacji celów, planowanie ewentualnych zmian i propozycja sposobów ich wprowadzenia.

Sprawozdania z realizacji programu, przygotowane na podstawie danych i informacji pozyskanych z monitoringu, będą zawierały wnioski oraz propozycje rewizji kolejnej edycji programu. Przekazywanie sprawozdań będzie odbywało się w trybie i terminach zgodnych z wymogami ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Na monitoring programu składają się cykliczne raporty ewaluacyjne oraz zapisane w ustawie o ochronie zabytków sprawozdania 2-letnie.

- Bieżący monitoring
- Zbieranie w trybie ciągłym informacji o realizacji zadań od Wydziałów i jednostek podległych oraz instytucji zewnętrznych ujętych w Programie
- Raporty ewaluacyjne – roczne obejmujące poszczególne lata: 2025 i 2027
- Sprawozdania 2-letnie
- Raport końcowy – podsumowanie realizacji Programu za lata 2025-2028
- Przewiduje się sporządzenie raportów oraz sprawozdań po zakończeniu roku kalendarzowego, którego dany raport lub sprawozdanie dotyczy.

Tabela 5. Horyzont czasowy realizacji Programu na lata 2025-2028

	2025	2026	2027	2028	2029
Sprawozdawczość		raport ewaluacyjny za rok 2025	sprawozdanie za lata 2025-2026/ 2-letnie	raport ewaluacyjny za rok 2027	sprawozdanie końcowe za lata 2025-2028
Realizacja zadań					
Prace nad Programem na lata 2029-2032			zainicjowanie działań	spotkania grup eksperckich/konsultacje społeczne	wdrażanie programu

MATRYCA WDRAŻANIA

CEL OPERACYJNY 1 ZINTEGROWANE ZARZĄDZANIE ZASOBAMI DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

Priorytet 1: Wsparcie działań związanych z dokumentowaniem zabytków w województwie dolnośląskim

	JEDNOSTKA REALIZUJĄCA	OPIS WSKAŹNIKA	WARTOŚĆ DOCELOWA WSKAŹNIKA (do osiągnięcia w 2028 r.)	POTENCJALNE ŹRÓDŁA FINANSOWANIA
Działanie 1: Wsparcie dla opracowania dokumentacji konserwatorskiej, technicznej, architektonicznej dla obiektów zabytkowych	- Wydział Dziedzictwa Kulturowego - Instytucje Kultury Samorządu Województwa - podmioty lecznicze (SPZOZ)	- liczba przyznanych dotacji - liczba sporządzonych dokumentacji	8	- BWD - budżety jednostek
Działanie 2: Wsparcie dla obiektów i zespołów zabytkowych ubiegających się o wpisanie na listę pomników historii i listę światowego dziedzictwa UNESCO	- Wydział Dziedzictwa Kulturowego - Wydział Kultury	- liczba obiektów objętych wsparciem	5	- BWD - bezkosztowo w ramach zadań własnych
			1. Młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju 2. Twierdza Srebrna Góra 3. Kalwaria w Wambierzycach 4. Opactwo Cystersów w Lubiążu 5. Kościół Wang w Karpaczu	
Działanie 3: Wsparcie dla obiektów wytypowanych do nadania Znaku Dziedzictwa Europejskiego	- Wydział Dziedzictwa Kulturowego	- liczba zgłoszeń	2 (krajowy etap preselekcji odbywa się co 2 lata: w 2026 i 2028)	- bezkosztowo w ramach zadań własnych

Działanie 4: Prowadzenie i aktualizowanie zbiorów danych przestrzennych i zasobów cyfrowych dotyczących obiektów zabytkowych	- Wydział Dziedzictwa Kulturowego - Wydział Geodezji i Kartografii - jednostki UMWD	- liczba obsługiwanych modułów - liczba nowych modułów	2 moduły obsługiwane (najcenniejsze zabytki, dotacje do prac przy zabytkach) 2 nowe moduły (1. Nagrody Marszałka -zabytki; 2. Moduł z oznaczeniem gminnych i powiatowych programów opieki nad zabytkami)	- BWD - bezkosztowo w ramach zadań własnych
Priorytet 2: Wsparcie finansowe działań związanych z ratowaniem i użytkowaniem zabytków				
Działanie 1: Poprawa stanu zachowania obiektów zabytkowych stanowiących mienie województwa	- Wydział Dziedzictwa Kulturowego - Wydział Obszarów Wiejskich - Departament Zdrowia - Instytucje Kultury Samorządu Województwa - DSDiK - FEDDŚ	- liczba działań (robót budowlanych lub prac konserwatorskich) objętych finansowaniem	40	- BWD - środki rządowe - środki unijne - budżety jednostek
Działanie 2: Dofinansowanie robót budowlanych lub prac konserwatorskich przy zabytkach znajdujących się na terenie województwa	- Wydział Dziedzictwa Kulturowego - Wydział Obszarów Wiejskich - FEDDŚ	- liczba przyznanych dotacji	500	- BWD - środki rządowe - środki unijne - budżety samorządów gminnych
Działanie 3: Wspieranie działań związanych z zabezpieczaniem ppoż i antywłamaniowym zabytków	- Wydział Dziedzictwa Kulturowego - Instytucje Kultury Samorządu Województwa - podmioty lecznicze (SPZOZ)	- liczba przyznanych dotacji - liczba wykonanych zabezpieczeń	10	- BWD - środki rządowe - środki unijne - budżety jednostek
Działanie 4: Wspieranie działań związanych z dostosowaniem obiektów zabytkowych dla potrzeb osób ze szczególnymi potrzebami	- Wydział Dziedzictwa Kulturowego	- liczba przyznanych dotacji - liczba podjętych działań	20	- PFRON - budżety jednostek

	- Instytucje Kultury Samorządu Województwa - podmioty lecznicze (SPZOZ)			
Działanie 5: Lepsze funkcjonowanie zabytków wobec zmian klimatu	- Fundusze Europejskie dla Dolnego Śląska	- liczba przyznanych dotacji - liczba podjętych działań	8	
Priorytet 3: Budowanie i wzmacnianie współpracy podmiotów zaangażowanych w ochronę dziedzictwa kulturowego				
Działanie 1: Organizacja szkoleń dla dolnośląskich samorządów w zakresie realizacji gminnych i powiatowych programów opieki nad zabytkami	- Wydział Dziedzictwa Kulturowego - NID	- liczba przeprowadzonych szkoleń	12	- bezkosztowo w ramach zadań własnych
Działanie 2: Wspieranie współpracy międzyregionalnej i transgranicznej na rzecz ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego.	- Wydział Współpracy z Zagranicą - Wydział Rozwoju Regionalnego - Wydział Turystyki - Wydział Promocji	- liczba zrealizowanych projektów	12	- BWD - środki unijne
CEL OPERACYJNY 2 WZMACNIANIE TOŻSAMOŚCI I MARKI REGIONU POPRZECZ ZASOBY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO				
Priorytet 1: Kształtowanie tożsamości regionalnej przez działania edukacyjne i promocyjne				
Działanie 1: Wsparcie i promocja programów oraz projektów edukacyjnych związanych z dziedzictwem kulturowym i historią regionu	- Wydział Edukacji - Wydział Kultury - Wydział Promocji Województwa - Wydział Turystyki - Instytucje Kultury Samorządu Województwa	- liczba inicjatyw - liczba zrealizowanych projektów	8	- BWD - budżety jednostek

Priorytet 2: Wzmocnienie zaangażowania społecznego w zakresie opieki nad zabytkami				
Działanie 1: Prowadzenie kampanii informacyjnej skierowanej do obecnych i potencjalnych właścicieli zabytków i innych grup społecznych zainteresowanych lepszym funkcjonowaniem dziedzictwa kulturowego w regionie	- Wydział Dziedzictwa Kulturowego	- zainicjowanie kampanii informacyjnej - stałe działania informacyjne	1	- bezkosztowo w ramach zadań własnych
Działanie 2: Wsparcie merytoryczne i organizacyjne dla inicjatyw, w tym społecznych, związanych z opieką nad zabytkami	- Wydział Dziedzictwa Kulturowego	- liczba działań	działanie ciągłe	- bezkosztowo w ramach zadań własnych
Priorytet 3: Wzmacnianie marki regionu w oparciu o zasoby dziedzictwa kulturowego				
Działanie 1: Rozwój produktów regionalnych i tradycyjnych powiązanych z dziedzictwem kulturowym	Wydział Promocji Województwa - Wydział Turystyki - Wydział Rozwoju Regionalnego	- liczba działań	4	- BWD w ramach zadań własnych - Interreg
Działanie 2: Zabytki (zasoby kulturowe) jako czynnik wspierający turystykę i sektor uzdrowiskowy	Wydział Promocji Województwa - Wydział Turystyki - Wydział Rozwoju Regionalnego	- liczba działań	działanie ciągłe	

10. Zakończenie

Zabytki są obecne w każdej dolnośląskiej gminie. Stanowią wartość samą w sobie, jako nośnik treści historycznych, społecznych i artystycznych. Instytucje samorządowe i prywatne chętnie sięgają po tematykę związaną z dziedzictwem kulturowym, wykorzystując ją dla celów promocyjnych, dla rozwoju turystyki, a przede wszystkim dla kształtowania regionalnej tożsamości i lokalnego patriotyzmu. Dlatego opieka nad zabytkami stanowi jeden z elementów spójnego, zrównoważonego rozwoju Dolnego Śląska. Wpisuje się także w Strategię Rozwoju Województwa Dolnośląskiego i znajduje miejsce w wielu innych dokumentach o charakterze programowym.

Zadania opisane w Programie Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2025-2028, stanowią kontynuację działań podjętych w ramach poprzednich Programów (z lat 2016-2020 oraz 2021-2024). Niezmienione zostały cele operacyjne i priorytety. Opieka nad zabytkami jest bowiem procesem wieloetapowym, rozłożonym w czasie. Dzięki systemowi monitoringu zadań, można określić, jakie zadania są realizowane płynnie, a które wymagają głębszej refleksji.

Dzieła architektury i sztuki, będące świadectwem dawnych epok, współtworzą szeroko rozumiane środowisko kulturowe. Poprawa ich stanu zachowania wpływa pozytywnie na inne dziedziny życia społecznego: rozwój kultury, turystyki, gospodarki. Dlatego też w realizacji zadań biorą udział różne grupy interesariuszy: instytucje publiczne, organizacje pozarządowe oraz oczywiście sami właściciele.

Realizacja zadań ujętych w Programie na lata 2025-2028 ma przede wszystkim na celu poprawę stanu zachowania zabytków, a następnie ich efektywne wykorzystanie dla potrzeb społeczeństwa. Główny ciężar realizacji zadań spoczywa na Samorządzie Województwa i podległych mu instytucjach. Stopniowo wzrasta poziom środków przeznaczanych z budżetu województwa dolnośląskiego na działania związane z zabytkami.

W Programie na kolejne 4 lata ujęto także liczne zadania pozafinansowe.

11. Spis tabel i rysunków

Tabela 1 Liczba wpisów na Listę Pomników Historii Prezydenta RP. Stan na sierpień 2025	12
Tabela 2 Wybrane organizacje pozarządowe działające na Dolnym Śląsku i wspierające zabytki:	20
Tabela 3 Podział terenowy służb konserwatorskich na Dolnym Śląsku	55
Tabela 4 Zestawienie gminnych programów opieki nad zabytkami wraz z perspektywą czasową	58
Tabela 5. Horyzont czasowy realizacji Programu na lata 2025-2028.....	95
Rysunek 1 Wykaz gminnych programów opieki nad zabytkami na przestrzeni lat 2021 - 2024	57
Rysunek 2 Finansowanie prac przy zabytkach w ramach poszczególnych budżetów jednostek UMWD	60
Rysunek 3 Suma przyznanych dotacji z lat 2021-2024	61

12. Spis fotografii

Fot. 1-3 Jelenia Góra – Sobieszów. Zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem.	15
Fot. 4. Bukowiec, pałac.....	16
Fot. 5. Goszcz, pałac.	17
Fot. 6. Twierdza Srebrna Góra	18
Fot. 7-8. Żeliszów,	21
Fot. 9-11. Kowary, pawilon parkowy (herbaciarnia).....	22
Fot. 12-13. Przykłady działań podejmowanych przez tzw. „ruinersów”	23
Fot. 14. Młyn Dolny w Wojciechowie k. Lubomierza	24
Fot. 15-16. Złoty Stok, Kopalnia Złota.....	25
Fot. 17. Stanica, gm. Przeworno.....	26
Fot. 18-19. Dworce kolejowe	27
Fot. 20. Zamek Grodziec.....	29
Fot. 21. Młyn wodny w miejscowości Sarby.....	31
Fot. 22. Karpacz, kościół Wang z widokiem na Śnieżkę i panoramą Karkonoszy.....	33
Fot. 23. Wambierzyce	34
Fot. 24. Pławna Górna nr 79, gm. Lubomierz	38
Fot. 25. Sobótka Górka. Klasztor augustianów	41
Fot. 26-27. Portale romańskie	42
Fot. 28. Lubiąż, wnętrze gotyckiego kościoła klasztoru Wniebowzięcia NMP.	43
Fot. 29-30. Zamek w Zagórzcu Śląskim, Zamek Chojnik osadzony na skale.....	44
Fot. 31. Wojnowice, zamek otoczony fosą	45
Fot. 32. Zamek piastowski w Prochowicach	46
Fot. 33. Krzeszów, fasada kościoła barokowego	47
Fot. 34. Lubiąż, opactwo cystersów,	47
Fot. 35. Lubiąż opactwo cystersów, refektarz zimowy	48
Fot. 36. Lubiechowa, kościół fil. pw. św. Piotra i Pawła	49
Fot. 37 Arkady przy pałacu Marianny Orańskiej w Kamieńcu Ząbkowickim	51
Fot. 38 Bastion Sakwowy.....	52
Fot. 39. . Zespół budynków Panoramy Racławickiej we Wrocławiu.	53
Fot. 40 Wrocław, ul. T. Kościuszki 72. Trzonolinowiec	53

13. Załączniki

Tabela nr 1

Propozycja zgłoszenia obiektów do Znaku Dziedzictwa Europejskiego

Na podstawie listy opracowanej w 2021 r. Są to obiekty zgłoszone w ramach krajowej preselekcji.

	Obiekty proponowane do zgłoszenia	Instytucja reprezentująca
1	Kościół Pokoju w Świdnicy i Jaworze	Parafia Ewangelicko – Augsburska pw. św. Trójcy w Świdnicy
2	Klasztory Cystersów z Dolnego Śląska i Czech (Krzeszów, Trzebnica, Lubiąż, Henryków, Kamieniec Ząbkowicki, Broumov)	Fundacja Europejska Perła Baroku w Krzeszowie
3	Dolina Pałaców i Ogrodów Kotliny Jeleniogórskiej	Fundacja Doliny Pałaców i Ogrodów Kotliny Jeleniogórskiej
4	Stawy Milickie	Stawy Milickie S.A
5	Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdrój	Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdrój
6	Twierdze fryderycjańskie z terenu Dolnego Śląska	Twierdza Srebrna Góra Sp. z o.o.
7	Zabytki kolejowe (linie kolejowe, mosty, Kolej Doliny Bobru, Kolej Doliny Bystrzycy wraz z odcinkiem Jugowice – Walim, Kolej Kłodzko-Wałbrzych, Sowiogórska Kolej Zębata)	Muzeum Kolejnictwa na Śląsku w Jaworzynie Śląskiej
8	Zespół pałacowo- parkowy w Kamieńcu Ząbkowickim i dziedzictwo Marianny Orańskiej	Pałac w Kamieńcu Ząbkowickim

Opracowanie: Departament Kultury i Dziedzictwa Kulturowego, Wydział Dziedzictwa Kulturowego

Tabela nr 2

Postulaty kierowane do gmin odnośnie tworzenia parków kulturowych⁸⁴

L.p.	Nazwa gminy	Proponowany park kulturowy
1.	Wołów	Zespół opactwa cystersów w Lubiążu
2.	Kamienna Góra gm. wiejska	Zespół opactwa cystersów w Krzeszowie
3.	Radków	Założenie kalwaryjne w Wambierzycach
4.	Bardo	Zespół staromiejski oraz założenie kalwaryjne w Bardzie
5.	Świdnica gmina miejska	Zespół staromiejski oraz Kościół Pokoju w Świdnicy
6.	Wrocław	Zespół Hali Stulecia we Wrocławiu
7.	Lubawka	Zespół Staromiejski Chełmska Śląskiego
8.	Wałbrzych	Założenie rezydencjonalne zamku Książ z parkiem krajobrazowym
9.		Zespół staromiejski w Wałbrzychu
10.	Bolków	Założenie krajobrazowe zamków Bolków-Świny
11.	Wleń	Zespół zamku we Wleniu
12.		Założenie rezydencjonalne w Maciejowcu oraz zaporą w Pilchowicach
13.	Leśna	Zespół Zamku Czocho
14.	Jelenia Góra gmina miejska	Zespół zamku Chojnik z Sobieszowem w Jeleniej Górze
15.	Milicz	Założenie przestrzenne miejscowości i zespół pałacowo-parkowy w Miliczu
16.		Założenie przestrzenne miejscowości Sułów
17.	Krośnice	Założenie krajobrazowo - przestrzenne miejscowości Wierzchowice - Krośnice
18.	Bystrzyca Kłodzka	Zespół Staromiejski Bystrzycy Kłodzkiej
19.		Założenie przestrzenne z zabudową i krajobrazem kulturowym miejscowości Międzygórze
20.		Założenie przestrzenne miejscowości, zespół rezydencjonalny z parkiem, zespół kościoła z kaplicami w Gorzanowie
21.	Mysłakowice Podgórzyn	Zespół zabudowy domów tyrolskich w Mysłakowicach i Sosnówce

⁸⁴ Wykaz zgodny z Planem zagospodarowania przestrzennego województwa dolnośląskiego z 2020 r.: https://irt.wroc.pl/strona-339-plan_zagospodarowania_przestrzennego.html

Tabela nr 3

Partnerzy Instytucjonalni: Wykaz Instytucji Kultury Samorządu Województwa Dolnośląskiego uczestniczących w Programie⁸⁵

Lp.	NAZWA INSTYTUCJI KULTURY
1	Muzeum Karkonoskie w Jeleniej Górze wraz z oddziałami: Muzeum Zamek w Bolkowie Dom Carla i Gerharta Hauptmannów w Szklarskiej Porębie Muzeum Historii i Militariów w Jeleniej Górze
2	Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju
3	Muzeum Poczty i Telekomunikacji we Wrocławiu
4	Muzeum Gross-Rosen w Rogoźnicy (Instytucja współprowadzona z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego)
5	Dolnośląska Biblioteka Publiczna we Wrocławiu
6	Muzeum Sportu i Turystyki w Karpaczu (Instytucja współprowadzona z Gminą Karpacz)
7	Ośrodek Kultury i Sztuki we Wrocławiu
8	Opera Wrocławska (Instytucja współprowadzona z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego)
9	Teatr im. Heleny Modrzejewskiej w Legnicy (współorganizator Gmina Legnica)
10	Teatr Polski we Wrocławiu (Instytucja współprowadzona z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego)
11	Wrocławski Teatr Pantomimy im. Henryka Tomaszewskiego we Wrocławiu
12	Filharmonia Sudecka w Wałbrzychu
13	Filharmonia Dolnośląska im. Ludomira Różyckiego w Jeleniej Górze

⁸⁵ <https://umwd.dolnyslask.pl/kultura/instytucje-kultury/>

Tabela nr 4

SZLAKI KULTUROWE POWIĄZANE Z ZABYTKAMI I REGIONALNYM DZIEDZICTWEM

Inne szlaki kulturowe powiązane z dziedzictwem regionu oraz mapy z oznaczeniem obiektów historycznych o różnych funkcjach (na mapach <https://geoportal.dolnyslask.pl/cat>)

- Kultowe miejsca w dolnośląskich górach (również zabytkowe schroniska)
- Dolnośląski Szlak Wina i Piwa (nawiązuje do tradycji winiarskich i piwowarskich)
- Slow Travel Dolny Śląsk – obiekty turystyczne położone poza głównymi szlakami, powiązane z dziedzictwem kulturowym
- Bitwy dolnośląskie XI-XIX w.

Postulaty Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków odnośnie utworzenia szlaków kulturowych:

- Schronisk sudeckich obejmujących w szczególności Samotnię, Strzechę Akademicką, Obserwatorium na Śnieżce, schronisko pod Łabskim Szczytem, Odrodzenie, schronisko na Szrenicy, Stóg Izerski;
- Domów przysłupowych.

14 tras tematycznych związanych z architekturą, zabytkami, specyficznym krajobrazem czy wydarzeniami historycznymi. Celem szlaków jest przybliżenie dziedzictwa kulturowego i jego ochrona.

Szlaki zostały oznaczone w Dolnośląskim Systemie Infrastruktury Przestrzennej:

<https://geoportal.dolnyslask.pl/cat>

Nazwa szlaku		Ważniejsze obiekty na szlaku
1	Szlak Zamków Piastowskich	Bolków, Książ, Wleń (Lenno), Grodziec
2	Szlak Dolnośląskich Zamków i Pałaców (w ramach Europejskiego Szlaku Zamków i Pałaców)	Legnica, Chojnik, Czocho, Książ, Międzyzlesie, Leśnica (Wrocław), Kamieniec Ząbkowicki, Ząbkowice Śląskie, Oleśnica
3	Szlak Historycznych Parków i Ogrodów Borów Dolnośląskich	parki położone na terenie Borów Dolnośląskich – Kliczków, Przewóz
4	Szlak Historii i Tradycji Wrocławia	Ostrów Tumski, Rynek, Dzielnica Czterech Wyznań (Świątyni)
5	Szlak Obiektów Dziedzictwa Techniki Przemysłowej	Muzeum Kolejnictwa w Jaworzynie Śląskiej, Kopalnia Żłota w Żłotym Stoku, Muzeum Ceramiki w Bolesławcu, Elektrownia Wodna Żłotniki
6	Szlak cysterski	Opactwa cystersów w Lubiążu, Henrykowie Krzeszowie, Kamieńcu Ząbkowickim i w Trzebnicy
7	Szlak Sudecki im. Mieczysława Orłowicza	Szklarska Poręba, Śnieżka, Sosnówka, Bukowiec
8	Szlak Marianny Orańskiej	Pałac Marianny Orańskiej w Kamieńcu Ząbkowickim
9	Szlak Sanktuariów i Ośrodków Pielgrzymkowych	Wambierzyce, Świdnica, Strzegom
10	Szlak Doliny Pałaców i Ogrodów Kotliny Jeleniogórskiej	Obiekty wpisane na Listę Pomników Historii, mn.: zespoły pałacowo-parkowe w Bukowcu, Łomnicy, Wojanowie, Karpnikach
11	Szlak św. Jakuba – Droga dolnośląska	Bolesławiec, Chocianów, Polkowice, Lubań
12	Szlak św. Jakuba – Droga VIA REGIA	Oława, Środa Śląska, Wrocław, Lwówek Śląski, Lubań, Zgorzelec
13	Szlak św. Jakuba – Droga sudecka	Międzygórze, Radków, Broumov (Czechy), Krzeszów, Lubań
14	Szlak św. Jakuba – Droga Śląska	52-kilometrowy odcinek Camino de Santiago, biegnący ze szczytu góry Ślęży do Środy Śląskiej

Tabela nr 5

**WYKAZ OBIEKTÓW WPISANYCH DO REJESTRU ZABYTEKÓW, STANOWIĄCYCH MIENIE WOJEWÓDZTWA I/LUB ZARZĄDZANYCH PRZEZ INSTYTUCJE
PODLEGAJĄCE SAMORZĄDOWI WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO - STAN NA 31 GRUDNIA 2024 R. (WG UMWD).**

L.p.	Miejscowość/Adres	Nazwa obiektu	Rodzaj obiektu	Nr rejestru zabytków	Jednostka zarządzająca zabytkiem
1.	Biedzychowice nr 20	Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych im. Marii Konopnickiej	zespół pałacowo - parkowy	413/793 z 14.11.1960 414/858/J z 04.02.1985	Dolnośląski Zespół Szkół w Biedzychowicach
2.	Czarny Bór, ul. Parkowa 8	Zakład Lecznictwa Odwykowego dla Osób Uzależnionych od Alkoholu	zespół pałacowo – parkowy: pałac, oficyna 1, oficyna 2, park	A/4136/257 z 23.04.1951; A/4139/792/Wł z 25.05.1981; A/4140/802/Wł z 14.05.1981; A/4137/860/Wł z 18.09.1981.	Zakład Lecznictwa Odwykowego dla Osób Uzależnionych od Alkoholu
3.	Duszniki-Zdrój, ul. Kłodzka 42	Muzeum Papiernictwa	młyn	A/4053/336 z 06.11.1956	Muzeum Papiernictwa
4.	Jelenia Góra, ul. J. Matejki 28	Muzeum Karkonoskie	publiczny	A/4994/1292/J z 11.04.1997	Muzeum Karkonoskie
5.	Karpacz, ul. Gimnazjalna 7	Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych	budynek szkolny	A/1356/1024/J z 30.03.1990	Dolnośląski Zespół Szkół w Karpaczu
6.	Kowary, ul. Sanatoryjna 27	Jednostka Zamiejscowa Wojewódzkiego Centrum Szpitalnego Kotliny Jeleniogórskiej	budynek szpitala „Wysoka Łąka”, park	1051/J z 14.09.1990 5340/959/88 z 30.03.1988	Wojewódzkie Centrum Szpitalne Kotliny Jeleniogórskiej
7.	Legnica	Wojewódzki Szpital Psychiatryczny	zespół szpitala psychiatrycznego	49/A/1-6 z 17.05.2001	Wojewódzki Szpital Psychiatryczny w Złotoryi
8.	Legnica	Dolnośląskie Centrum Kształcenia Ustawicznego i Językowego Kadr w Legnicy	Zamek Piastowski, park	585/74 z 29.03.1949; 477/L z 22.09.1976	Dolnośląskie Centrum Kształcenia Ustawicznego i Językowego Kadr
9.	Legnica	Teatr im. Heleny Modrzejewskiej – Stary Ratusz	publiczny - teatr	590/963 z 17.06.1991	Teatr im. Heleny Modrzejewskiej
10.	Legnica	Kamienica mieszczańska z salą widowiskową – Teatr im. Heleny Modrzejewskiej	budynek mieszkalny/ teatr	591/982/L z 26.04.1993	Teatr im. Heleny Modrzejewskiej
11.	Lubań	Powiatowe Centrum Edukacyjne, Biblioteka Pedagogiczna	zespół willowy budynek biurowy	93/A/02 z 9.08.2002	Powiatowe Centrum Edukacji (częściowy udział Województwa Dolnośląskiego)

12.	Lubiąż, ul. Mickiewicza 1	Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych	zespół budynków szpitala	53/A/01 z 16.07.2001	Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych
13.	Szklarska Poręba, ul. 11 Listopada 23	Dom Carla i Gerharta Hauptmannów (Oddział Muzeum Karkonoskiego w Jeleniej Górze)	dom mieszkalny	936/J z 17.11.1988	Muzeum Karkonoskie
14.	Wałbrzych, ul. Rynek 6	Dolnośląski Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli we Wrocławiu, filia w Wałbrzychu	kamienica	A/4665/704/WŁ z 04.12.1978	Dolnośląski Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli
15.	Wałbrzych, ul. J Słowackiego 4	Filharmonia Sudecka	publiczny	A/4676/661/WŁ z 25.05.1977	Filharmonia Sudecka
16.	Wrocław, pl. Biskupa Nankiera 8	Domek Romański – OKiS	publiczny	168/202 z 30.12.1970	Ośrodek Kultury i Sztuki
17.	Wrocław, ul. Rynek 8	Dolnośląska Biblioteka Publiczna im. T. Mikulskiego	publiczny	A/2321/491/Wm z 5.09.1992	Dolnośląska Biblioteka im. T. Mikulskiego
18.	Wrocław, ul. Rynek Ratusz 24	Ośrodek Kultury i Sztuki	kamienica	A/2109/156 z 15.02.1962	Ośrodek Kultury i Sztuki
19.	Wrocław, ul. Świdnica 35	Opera Wrocławska	publiczny	A/2786/205 z 30.12.1970	Opera Wrocławska
20	Wrocław, ul. Warszawska 2	Szpital Specjalistyczny im. A. Falkiewicza we Wrocławiu	Wodociągowa wieża ciśnień	A/1391/588/Wm z 29.02.2000	Szpital Specjalistyczny im. A. Falkiewicza we Wrocławiu
21.	Wrocław, ul. Grabiszyńska 105	Dolnośląskie Centrum onkologii, Pulmonologii i Hematologii we Wrocławiu	budynek szpitala przeciwgruźliczego	A/2657/405/Wm z 16.05.1979	Dolnośląskie Centrum onkologii, Pulmonologii i Hematologii we Wrocławiu
22.	Wrocław, ul. Poświęcka 8	Specjalistyczny Rehabilitacyjno – Ortopedyczny Zespół Zakładów Opieki Zdrowotnej	zespół szpitalny z parkiem Wojewódzki Szpital Specjalistyczny	A/451/Wm z 24.06.1991	Wojewódzki Szpital Specjalistyczny
23.	Srebrna Góra – Nowa Wieś Kłodzka – Wolibórz-Podlesie	Kolej Sowiogórska - krajobraz kulturowy szlaku dawnej kolei Sowiogórskiej	wiadukty kolejowe – 3 obiekty	A/6116/1-3	Dolnośląska Służba Dróg i Kolei
24.	Srebrna Góra – Twierdza – Nowa Wieś Kłodzka – Wolibórz – Podlesie	Krajobraz kulturowy szlaku dawnej kolei Sowiogórskiej na odcinku górskim: Srebrna Góra – Srebrna Góra Twierdza – Nowa Wieś Kłodzka – Wolibórz – Podlesie.	Krajobraz kulturowy (nasypy ziemne i inne formy ukształtowania terenu związane z trasą dawnej kolei Sowiogórskiej)	A/6233 z 18.05.2021	Dolnośląska Służba Dróg i Kolei

Tabela nr 6

WYKAZ OBIEKTÓW UJĘTYCH W WOJEWÓDZKIEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW, STANOWIĄCYCH MIENIE WOJEWÓDZTWA I/LUB ZARZĄDZANYCH PRZEZ INSTYTUCJE PODLEGAJĄCE SAMORZĄDOWI WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO - STAN NA 31 GRUDNIA 2024 R. (WG UMWD).

L.p.	Miejscowość/Adres	Nazwa obiektu	Rodzaj obiektu	Jednostka zarządzająca zabytkiem
1.	Bolesławiec, Al. Tysiąclecia 30	Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych	zespół budynków szpitala	Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych w Bolesławcu
2.	Jawor, ul. S. Wyszyńskiego 1	Dolnośląski Zespół Szkół	Budynek szkolny	Dolnośląski Zespół Szkół w Jaworze
3.	Jawor, ul. Legnicka 16	Dolnośląski Młodzieżowy Ośrodek Wychowawczy	Budynek ośrodka	Dolnośląski Młodzieżowy Ośrodek Wychowawczy w Jaworze
4.	Jelenia Góra, ul. 1-go Maja 43	Dolnośląski Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli we Wrocławiu – filia w Jeleniej Górze	Budynek główny	Dolnośląski Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli
5.	Jelenia Góra, ul. Pocztowa 11/12	Kino „Lot” – Odra-Film	Publiczny	Dolnośląskie Centrum Filmowe
6.	Jelenia Góra, ul. Kamiennogórska 2	Dolnośląski Zespół Parków Krajobrazowych	administracyjny	Dolnośląski Zespół Parków Krajobrazowych
7.	Karpacz, ul. M. Kopernika 2	Muzeum Sportu i Turystyki	Dom mieszkalny, ob. muzeum	Muzeum Sportu i Turystyki
8.	Legnica, M. Rataja 32	Zarząd Zlewni w Legnicy	Budynek biurowy	Państwowe Gospodarstwo Wodne Wody Polskie
9.	Legnica, ul. Powstańców Śląskich 10	Wojewódzki Szpital Specjalistyczny	Willa, ob. budynek	Wojewódzki Szpital Specjalistyczny w Legnicy
10.	Legnica, ul. Dworcowa 7	Pogotowie Ratunkowe	budynek	Pogotowie Ratunkowe
11.	Lubań, ul. 7 Dywizjonu 15	Kino „Wawel” – Odra-Film	kino	Dolnośląskie Centrum Filmowe
12.	Lubin, ul. Marii Skłodowskiej-Curie 72	Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych im. Adama Mickiewicza	Budynek szkolny	Dolnośląski Zespół Szkół w Lubinie
13.	Strzelin, A. Mickiewicza 18	Pogotowie ratunkowe	budynek administracyjno-socjalnowarsztatowy	Pogotowie Ratunkowe we Wrocławiu
14.	Środa Śląska, ul. Wrocławska 44	Rejonowy Związek Spółek Wodnych	Budynek administracyjny	Rejonowy Związek Spółek Wodnych
15.	Wałbrzych, ul. Strzegomska 20	Dolnośląski Młodzieżowy Ośrodek Wychowawczy im. Marii Grzegorzewskiej	budynek ośrodka – internat	Dolnośląski Młodzieżowy Ośrodek Wychowawczy im. Marii Grzegorzewskiej
16.	Wałbrzych, ul. Wł. Chrobrego 36	Dolnośląski Wojewódzki Ośrodek Medycyny Pracy we Wrocławiu	Budynek główny	Dolnośląski Wojewódzki Ośrodek Medycyny Pracy we Wrocławiu

17.	Wałbrzych, ul. B. Chrobrego 39	Pogotowie Ratunkowe	budynek główny, garaż czterostanowiskowy	Pogotowie Ratunkowe w Wałbrzychu
18.	Wrocław, ul. Dobrzyńska 21-23	Wojewódzki Zespół Specjalistycznej Opieki Zdrowotnej	Budynek przychodni	Wojewódzki Zespół Specjalistycznej Opieki Zdrowotnej
19.	Wrocław, ul. Dworska 8	Dolnośląski Specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy nr 12 dla Nieśłyszących i Słabosłyszących im. Marii Grzegorzewskiej	Dawny pałac feldmarszałka Remusa von Woyrsch w dzielnicy Wrocław- Pilezyce	Dolnośląski Specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy nr 12 dla Nieśłyszących i Słabosłyszących im. Marii Grzegorzewskiej
20.	Wrocław, Al. Marszałka Józefa Piłsudskiego 15/17	Dolnośląskie Biuro Geodezji i Terenów Rolnych	Budynek biurowy	Dolnośląskie Biuro Geodezji i Terenów Rolnych
21.	Wrocław, ul. Stawowa 24	Dolnośląska Szkoła Policealna Medyczna im. M. Curie-Skłodowskiej	Budynek szkolny	Szkoła Policealna Medyczna im. M. Curie-Skłodowskiej
22.	Wrocław, ul. St. Worcella 25/27	Dolnośląska Biblioteka Pedagogiczna	Budynek główny	Dolnośląska Biblioteka Pedagogiczna
23.	Wrocław, ul. Świdnicka 28	Teatr Polski – Scena Kameralna	Kino i teatr otwarte w 1912 r.	Teatr Polski
24.	Wrocław, ul. Koszarowa 5	Wojewódzki Szpital Specjalistyczny im. J. Gromkowskiego	Dawne koszary, obecnie zespół budynków szpitala	Wojewódzki Szpital Specjalistyczny im. J. Gromkowskiego
25.	Wrocław, ul. Joannitów 10/12	Dolnośląski Wojewódzki Ośrodek Medycyny Pracy Oddział - Centrum Medyczne Joannitów	Kamienica,	Dolnośląski Wojewódzki Ośrodek Medycyny Pracy Oddział - Centrum Medyczne Joannitów

Tabela nr 7 Wykaz zabytków o znaczeniu ponadregionalnym Opracowanie Dolnośląski Wojewódzki Konserwator Zabytków we Wrocławiu na potrzeby Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2021-2024, aktualizacja listy 2025 r.				
L.p	Gmina	Miejscowość	Obiekt lub grupa obiektów	Znaczenie
LISTA ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA UNESCO				
1	Jawor	Jawor	Kościół ewangelicko-augsburski pw. Ducha Świętego zwany Kościołem Pokoju	lista światowego dziedzictwa UNESCO, pomnik historii
2	m. Świdnica	Świdnica	Zespół kościoła ewangelicko-augsburskiego pw. Świętej Trójcy zwany Kościołem Pokoju	lista światowego dziedzictwa UNESCO, pomnik historii
3	m. Wrocław	Wrocław	Zespół Hali Stulecia wraz z towarzyszącymi budynkami i otoczeniem parkowym.	lista światowego dziedzictwa UNESCO, pomnik historii
ZABYTKI O WARTOŚCIACH DLA ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA ORAZ POMNIKI HISTORII				
4	Duszniki-Zdrój	Duszniki-Zdrój	Młyn papierniczy	kandydat na listę światowego dziedzictwa UNESCO, pomnik historii
Opactwa cysterskie na Śląsku (zespół klasztorny w Henrykowie, Krzeszowie, Lubiążu, Trzebnicy, Kamieńcu Ząbkowickim, Bardzie Śląskim). Obiekty o wczesnej lokacji epoki Piastów, ośrodki rozwoju wielu dziedzin życia, silne ośrodki kontrreformacji- dziś znakomite przykłady barokowej architektury i dzieł sztuki i rzemiosła artystycznego wytworzonymi przez czołowych twórców środkowoeuropejskiego baroku.				o wartościach dla światowego dziedzictwa
5	Kamienna Góra	Krzeszów	Opactwa cysterskie na Śląsku: zespoły architektoniczno - krajobrazowe	o wartościach dla światowego dziedzictwa, pomnik historii
6	Kamieniec Ząbkowicki	Kamieniec Ząbkowicki		
7	Trzebnica	Trzebnica		
8	Wołów	Lubiąż		o wartościach dla światowego dziedzictwa
9	Bardo Śląskie	Bardo Śląskie		
10	Ziębice	Henryków		

11	m. Wałbrzych m. Świebodzice Kamieniec Ząbkowicki Mysłakowice	Wałbrzych, Świebodzice, Kamieniec Ząbkowicki, Bukowiec, Karpniki	Śląskie założenia pałacowo-parkowo-krajobrazowe, rezydencje z parkami krajobrazowymi, których usytuowanie i kompozycja wykorzystuje walory i dominanty otaczającego krajobrazu (Zamek Książ w Wałbrzychu i Świebodzicach, założenie rezydencjonalne w Kamieńcu Ząbkowickim, założenia pałacowo-parkowe w Bukowcu i Karpnikach)	o wartościach dla światowego dziedzictwa Zamek Książ ma złożony wniosek o wpis na Listę Pomników Historii
12	Sulików Pieńsk Leśna m. Olszyna Lubań Platerówka Siekierczyn m. Świeradów-Zdrój Mirsk Lwówek Śląski Stara Kamienica Jeźów Sudecki	wiele miejscowości	Łużyckie domy przystępne na terenie Czech, Polski i Saksonii, o typie wykształconym w okresie średniowiecza na terenie Górnych Łużyc i występującym dziś na pograniczu Czech, Polski i Saksonii. Rozprzestrzenił się na północne Czechy i zachodnią część Dolnego Śląska, a następnie na resztę kraju.	o wartościach dla światowego dziedzictwa, wpis transgraniczny z Czechami i Saksonią
13	Walim Wleń	Pilchowice Zagórze Śląskie	Krajobrazowo kształtowane budowle hydrotechniczne na Śląsku i Saksonii, powiązane z innymi budowlami inżynierskimi, w tym kolejowymi. Takich zespołów jest w regionie kilka, w Saksonii są lepiej przebadane, temat wymaga głębszego zbadania.	o wartościach dla światowego dziedzictwa, wpis transgraniczny z Czechami i Saksonią
14	Mysłakowice m. Jelenia Góra m. Kowary Podgórzyn	Bukowiec Jelenia Góra Karpniki Kowary Łomnica Mysłakowice Staniszów Górny Wojanów Bobrow Wojanów-	Pałace i parki krajobrazowe Kotliny Jeleniogórskiej: 11 zespołów pałacowo-parkowych: "Paulinum" w Jeleniej Górze, zespół pałacowo-parkowy Schaffgotschów w Cieplicach, willa Dębowy Dwór z parkiem w Karpnikach, zespoły w Bukowcu, Ciszycy, Łomnicy, Karpnikach, Wojanowie, Wojanowie-Bobrowie, Mysłakowicach, zamek Henryka na szczycie Góry Grodnej	pomnik historii
15	Kamienna Góra	Krzeszów	Zespół opactwa cystersów	pomnik historii
16	Legnickie Pole	Legnickie Pole	Pobenedyktyński zespół klasztorny	pomnik historii
17	Stoszowice	Srebrna Góra	Twierdza Srebrnogórska	pomnik historii, kandydat na Listę UNESCO
18	m. Strzegom	Strzegom	Kościół pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła	pomnik historii
19	m. Świdnica	Świdnica	Katedra pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika i św. Wacława Męczennika	pomnik historii

20	m. Trzebnica	Trzebnica	Zespół dawnego opactwa cysterek	pomnik historii
21	m. Wrocław	Wrocław	Zespół historycznego centrum w jego obszarze obiekty o znaczeniu ponadregionalnym, w tym : Katedra pw. św. Jana Chrzciciela, Kościoły św. Doroty, Wacława i Stanisława, św. Elżbiety, Kościół kolegiacki pw. Świętego Krzyża i Bartłomieja Kościół św. Macieja i klasztor krzyżowców z czerwoną gwiazdą - Ossolineum Kościół pw. św. Marii Magdaleny, Kościół NMP na Piasku i klasztor augustianów, ob. biblioteka, Ratusz, Kościół Najświętszego Imienia Jezus i kolegium jezuitów, ob. Uniwersytet Wrocławski, Dom kapituły katedralnej, Kościół ewangelicki im. Opatrzności Bożej Kościół dominikanów pw. św. Wojciecha Kościół franciszkanów, ob. katedralny pw. św. Jakuba i Wincentego wraz z klasztorem, ob. Wydział Filologiczny, Synagoga Pod Białym Bocianem, Arsenał, Stara Giełda, Opera, Muzeum Narodowe, Biurowiec ul. Ofiar Oświęcimskich 38/40, H. Poelzig	pomnik historii
22	Kamieniec Ząbkowicki	Kamieniec Ząbkowicki	Kamieniec Ząbkowicki- romantyczny krajobraz kulturowy Dolnego Śląska, obejmujący dawne opactwo cystersów z osadą, część układu ruralistycznego wsi i sąsiedniej kolonii w klasycznym krajobrazie cysterskim, Górę Zamkową z zespołem pałacu- dużego założenia rezydencjonalnego z kompleksem parkowym i Górę Śremską.	pomnik historii
23	m. Ziębice	Ziębice	Kościół pw. św. Jerzego	pomnik historii
24	Żórawina	Żórawina	Kościół fil. pw. Trójcy Świętej	pomnik historii
25	m. Wałbrzych	Wałbrzych	Założenie rezydencjonalne Książ złożone z kilku historycznych zespołów budowlanych (zamkowy, stadniny, palmiarni) powiązanych ogrodami, parkami i formami zaprojektowanej zieleni tworząc historycznie ukształtowaną przestrzeń o dużych walorach kulturowych, przyrodniczych oraz krajobrazowych.	pomnik historii

O WARTOŚCIACH POMNIKA HISTORII				
26	m. Wałbrzych	Wałbrzych	Zespół kopalni Julia wraz z zakładem przeróbki i Lisią Sztolnią	odrzucony wniosek o przyznanie statusu pomnika historii (luty 2025 r.)
27	Bardo	Bardo	Zespół klasztorny cystersów z założeniem kalwaryjnym	o wartościach pomnika historii
28	Ziębice	Henryków	Zespół opactwa cystersów wraz z osadą i parkiem krajobrazowym	o wartościach pomnika historii
29	Wołów	Lubiąż	Zespół klasztorny cystersów wraz z krajobrazem kulturowym miejscowości, w tym kościołem par. pw. Św. Walentego i kaplicą św. Jana Nepomucena	o wartościach pomnika historii
30	Dzierżoniów	Dzierżoniów	Kościół par. pw. św. Jerzego	o wartościach pomnika historii
31	Bystrzyca Kłodzka	Bystrzyca Kłodzka	staromiejskie centrum z murami miejski i basztami, kościołem pw. Św. Michała Archanioła, ratuszem, pomnikami	o wartościach pomnika historii
32	Lubawka	Chełmsko Śląskie	historyczne centrum z kościołem pw. Św Rodziny i domami tkaczy	o wartościach pomnika historii
33	m. Kłodzko	Kłodzko	zespół twierdzy kłodzkiej wraz z historycznym centrum i przedmieściami	o wartościach pomnika historii
34	Karpacz	Karpacz Górny	Kościół Wang, ewangelicki	o wartościach pomnika historii
35	Jeżów Sudecki	Siedlęcin	Zespół z wieżą mieszkalną	o wartościach pomnika historii
36	Radków	Wambierzyce	Kościół par. pw. Nawiedzenia NMP, założenie Kalwarii i osada pielgrzymkowa	o wartościach pomnika historii
O WARTOŚCIACH PONADREGIONALNYCH				
37	Bystrzyca Kłodzka	Zalesie	Kościół fil. pw. św. Anny	o wartościach ponadregionalnych
38	Bolesławiec	Bolesławiec	Kościół par. pw. Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja	o wartościach ponadregionalnych
39	Bolków	Bolków	Zamek książęcy	o wartościach ponadregionalnych
40	Bolków	Bolków	Kościół par. św. Jadwigi	o wartościach ponadregionalnych
41	Kamieniec Ząbkowicki	Byczeń	Kościół fil., d. par., pw. św. Marcina	o wartościach ponadregionalnych
42	Chocianów	Chocianów	zespół pałacowo-parkowy	o wartościach ponadregionalnych
43	Chojnów	Chojnów	Kościół par. pw. NMP	o wartościach ponadregionalnych
44	Cieszków	Cieszków	Kościół par. pw. Wniebowzięcia NMP, dworski	o wartościach ponadregionalnych
45	Gaworzyce	Dalków	pałac	o wartościach ponadregionalnych
46	Bystrzyca Kłodzka	Gorzanów	Krajobraz kulturowy Gorzanowa z zespołem pałacowo-parkowym i kościołem parafialnym pw. Św. Marii Magdaleny i rzeźbami przydrożnymi	o wartościach ponadregionalnych

47	Jelenia Góra	Jelenia Góra	Kościół Łaski pw. Podwyższenia Krzyża Świętego wraz z cmentarzem i kaplicami cmentarnymi	o wartościach ponadregionalnych
48	Jelenia Góra	Jelenia Góra	Kościół par. pw. św. Erazma i Pankracego	o wartościach ponadregionalnych
49	Jelenia Góra	Jelenia Góra	miasto Jelenia Góra historyczny ośrodek staromiejski, a w nim zespół podcieni przy kamienicach wokół rynku, ratusz, mury miejskie i kościół pw. Św. Erazma i Pankracego - układ urbanistyczny ośrodka staromiejskiego Jeleniej Góry wpis A/1812/364 z dnia 25.11.56	o wartościach ponadregionalnych
50	Jelenia Góra	Jelenia Góra - Sobieszów	Zamek Chojnik	o wartościach ponadregionalnych
51	Kamienna Góra	Kamienna Góra	Kościół Łaski im. Trójcy Świętej, ob. par. pw. MB Różańcowej	o wartościach ponadregionalnych
52	Międzylesie	Kamieńczyk	Kościół fil. pw. Michała Archanioła	o wartościach ponadregionalnych
53	Nowa Ruda	Bożków	Pałac wraz z parkiem	o wartościach ponadregionalnych
54	Karpacz	Karpacz	obserwatorium na Śnieżce	o wartościach ponadregionalnych
55	Świdnica	Krzyżowa	Pałac z folwarkiem	o wartościach ponadregionalnych
56	Legnica	Legnica	Kościół ew. im. NMP	o wartościach ponadregionalnych
57	Legnica	Legnica	Kościół katedralny pw. św. Piotra i Pawła	o wartościach ponadregionalnych
58	Legnica	Legnica	Kościół pw. św. Jana Chrzciciela z mauzoleum Piastów i kolegium jezuitów	o wartościach ponadregionalnych
59	Legnica	Legnica	Akademia Rycerska	o wartościach ponadregionalnych
60	Legnica	Legnica	Zamek z reliktnami palatium i kaplicą zamkową pw. św. Benedykta, następnie Wawrzyńca	o wartościach ponadregionalnych
61	Leśna	Leśna	zespół elektrowni wodnej	o wartościach ponadregionalnych
62	Lubomierz	Lubomierz	Opactwo benedyktynek z kościołem pw. św. Maternusa i klasztorem oraz osadą miejską	o wartościach ponadregionalnych
63	Lwówek Śląski	Lwówek Śląski	Ratusz	o wartościach ponadregionalnych
64	Wleń	Łupki - Lenno	Zamek książęcy Lenno - ruina	o wartościach ponadregionalnych
65	Milicz	Milicz	Kościół Łaski im. Krzyża Świętego, ob. pom. pw. św. Andrzeja Boboli	o wartościach ponadregionalnych
66	Milicz	Milicz	Pałac wraz z parkiem	o wartościach ponadregionalnych
67	Oleśnica	Oleśnica	Założenie zamkowe z kościołem par. pw. św. Jana Ewangelisty	o wartościach ponadregionalnych
68	Oława	Oleśnica Mała	Zamek, park i mauzoleum	o wartościach ponadregionalnych
69	Wleń	Pilchowice	zespół elektrowni wodnej	o wartościach ponadregionalnych
70	Chocianów	Pogorzelska	Kościół ew., graniczny, ob. par. pw. św. Jacka	o wartościach ponadregionalnych

71	Świdnica	Świdnica	Miasto	o wartościach ponadregionalnych
72	Żarów	Wierzba	Kościół par. pw. Wniebowzięcia NMP z dobudowanym barokowym pałacem opata	o wartościach ponadregionalnych
73	Świerzawa	Świerzawa	Kościół cmentarny pw. św. Jan i Katarzyny	o wartościach ponadregionalnych
74	Pielgrzymka	Proboszczów	Kościół fil. pw. Trójcy Świętej (d. ewang., uciezkowy)	o wartościach ponadregionalnych
75	Prochowice	Prochowice	Zamek	o wartościach ponadregionalnych
76	Zgorzelec	Radomierzyce	Zespół zakładu wychowawczego Joachimstein, ewang. dla szlachetnie urodzonych panien wraz z kościołem ewangelickim, kaplicą grobową i parkiem	o wartościach ponadregionalnych
77	Marcinowice	Siedlimowice	młyn	o wartościach ponadregionalnych, wraz z funkcjonującym XIX-wiecznym wyposażeniem
78	Strzegom	Rogoźnica	Były obóz koncentracyjny i zagłady w Gross Rosen wraz z kamieniołomem	o wartościach ponadregionalnych
79	Mioszów	Rybnica Leśna	Zespół kościoła fil. pw. św. Jadwigi (drewniany)	o wartościach ponadregionalnych
80	Niechlów	Siciny	Zespół klasztorny cystersów (kościół par. pw. św. Marcina i prepozytura)	o wartościach ponadregionalnych
81	Niechlów	Siciny	Pałac - d. prepozytura cystersów z Lubiąża	o wartościach ponadregionalnych
82	Leśna	Sucha	Zamek Czocha	o wartościach ponadregionalnych
83	Góra	Sułów Wielki	Kościół ewangelicki, ob. par. pw. Św. Piotra i Pawła (drewniany)	o wartościach ponadregionalnych
84	Bolków	Świny	Zespół zamku (ruina) z kościołem zamkowym	o wartościach ponadregionalnych
85	Trzebnica	Trzebnica	Kościół pw. Św. Apostołów Piotra i Pawła z wcześniejszymi relikami	o wartościach ponadregionalnych
86	Wałbrzych	Wałbrzych	Kościół ewangelicki	o wartościach ponadregionalnych
87	Wałbrzych	Wałbrzych	Osiedle Nowe Miasto	o wartościach ponadregionalnych
88	Wrocław	Wrocław	osiedle WUWA	o wartościach ponadregionalnych
89	Wrocław	Wrocław	osiedle Sępólno	o wartościach ponadregionalnych
90	Wrocław	Wrocław	Dworzec Główny	o wartościach ponadregionalnych
91	Wrocław	Wrocław	pałac Hatzfeldów	o wartościach ponadregionalnych
92	Wrocław	Wrocław	Katedra Prawosławna pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy, d. kościół św. Mikołaja i Barbary z wystrojem malarskim autorstwa Jerzego Nowosielskiego	o wartościach ponadregionalnych

93	Wrocław	Wrocław	Katedra św. Wincentego i Jakuba Kościoła Greckokatolickiego z wystrojem malarskim autorstwa Jerzego Nowosielskiego	o wartościach ponadregionalnych
94	Wrocław	Wrocław	Hala HUTMEN	o wartościach ponadregionalnych
95	Walim	Zagórze Śląskie	Zespół zamku książęcego Grodno	o wartościach ponadregionalnych
96	Ząbkowice Śląskie	Ząbkowice Śląskie	Kościół par. pw. św. Anny wraz z dzwonnica (Krzywa Wieża)	o wartościach ponadregionalnych
97	Leśna	Złotniki Lubańskie	zespół elektrowni wodnej	o wartościach ponadregionalnych
98	Złotoryja	Złotoryja	Kościół par. pw. Narodzenia NMP	o wartościach ponadregionalnych
99	Zagrodno	Grodziec	Zamek książęcy	o wartościach ponadregionalnych
100	Kudowa Zdrój	Kudowa Zdrój - Czerma	Kościół par. pw. św. Bartłomieja i kaplica czaszek	kościół o wartościach regionalnych, kaplica czaszek ma znaczenie ponadregionalne
O WARTOŚCIACH REGIONALNYCH				
101	Żmigród	Barkowo	Kościół par. pw. św. Marcina	o wartościach regionalnych
102	Olszyna	Biedrzychowice	Pałac	o wartościach regionalnych
103	Bierutów	Bierutów	Kościół pom. pw. św. Katarzyny, dawny zamkowy	o wartościach regionalnych
104	Święta Katarzyna	Biestryków	Wieża mieszkalna	o wartościach regionalnych
105	Ząbkowice Śląskie	Bobolice	Kościół par. MB, pielgrzymkowy	o wartościach regionalnych
106	Jaworzyna Śląska	Bolesławice	Kościół par. pw. św. Jadwigi	o wartościach regionalnych
107	Bolesławiec	Bolesławiec	Ratusz	o wartościach regionalnych
108	Bolesławiec	Bolesławiec	Most kolejowy	o wartościach regionalnych
109	Borów	Borek Strzebiński	Kościół par. pw. św. Wawrzyńca, ewang., uciezkowy	o wartościach regionalnych
110	Nowa Ruda	Bożków	Kościół par. pw. św. Piotra i Pawła	o wartościach regionalnych
111	Strzelin	Brożec	Kościół par. św. Jakuba	o wartościach regionalnych
112	Brzeg Dolny	Brzeg Dolny	Mauzoleum von Hoyma	o wartościach regionalnych
113	Żukowice	Brzeg Głogowski	Pałac	o wartościach regionalnych
114	Żukowice	Brzeg Głogowski	Kościół par. pw. Bożego Ciała	o wartościach regionalnych
115	Miękinia	Brzezina	Kościół	o wartościach regionalnych
116	Lubawka	Chełmsko Śląskie	domy tkaczy	o wartościach regionalnych
117	Lwówek Śląski	Chmielno	Kościół fil. Pw. Narodzenia NMP	o wartościach regionalnych
118	Rudna	Chobienia	Zamek	o wartościach regionalnych
119	Chojnów	Chojnów	Zamek książąt legnickich, ob. muzeum	o wartościach regionalnych
120	Chojnów	Chojnów	Kościół par. pw. Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Józefa	o wartościach regionalnych

121	Góra	Chróścina	Kościół par. pw. św. Michała Archanioła	o wartościach regionalnych
122	Marciszów	Ciechanowice	Kościół par. pw. św. Augustyna	o wartościach regionalnych
123	Marciszów	Ciechanowice	Dwór	o wartościach regionalnych
124	Stare Bogaczowice	Cieszów	Zamek Cisy	o wartościach regionalnych
125	Wąsosz	Czeladź Wielka	Kościół parafialny pw. Św. Stanisława	o wartościach regionalnych
126	Żukowice	Czerna	Dwór Glaubitzów	o wartościach regionalnych
127	Jeżów Sudecki	Czernica	Kościół par. pw. św. Michała Archanioła	o wartościach regionalnych
128	Długotłęka	Długotłęka	Kościół par. pw. św. Michała Archanioła	o wartościach regionalnych
129	Kamieniec Żąbkowicki	Doboszowice	Kościół par. pw. św. Mikołaja	o wartościach regionalnych
130	Mietków	Domanice	Zamek	o wartościach regionalnych
131	Bogatynia	Działoszyn	Wozownia z bramą przejazdową nr 17	
132	Dzierżoniów	Dzierżoniów	Kościół ew., ob. par. MB Królowej Polski	o wartościach regionalnych
133	Dzierżoniów	Dzierżoniów	Młyn Hilberta	o wartościach regionalnych
134	Mirsk	Giebułtów	Kościół fil. pw. św. Michała Archanioła, d. ewang.	o wartościach regionalnych
135	Podgórzyn	Głębocko	Karczma sądowa nr 7	
136	Wińsko	Głębowice	Kościół i klasztor karmelitów pw. św. Eliasza Proroka	o wartościach regionalnych
137	Głogów	Głogów	Kolegiata pw. NMP na Ostrowiu	o wartościach regionalnych
138	Głogów	Głogów	Teatr	o wartościach regionalnych
139	Głogów	Głogów	Zespół budowli i urządzeń twierdzy	o wartościach regionalnych
140	Twardogóra	Goszcz	zespół pałacowo-parkowy z kościołem ewangelickim	o wartościach regionalnych
141	Nowogrodziec	Gościszów	Kościół par. pw. MB i św. Jana Chrzciciela	o wartościach regionalnych
142	Góra	Góra	Kościół par. pw. św. Katarzyny	o wartościach regionalnych
143	Góra	Góra	Mur graniczny miasta z relikdami murów obronnych i bram miejskich	o wartościach regionalnych
144	Grębocice	Grodowiec	Kościół par. pw. św. Jana Chrzciciela, pielgrzymkowy	o wartościach regionalnych
144	Zagrodno	Grodziec	Pałac wraz z parkiem	o wartościach regionalnych
145	Gryfów Śląski	Gryfów Śląski	Kościół par. pw. św. Jadwigi	o wartościach regionalnych
146	Jerzmanowa	Jaczów	Kościół par. pw. św. Szymona i Judy Tadeusza	o wartościach regionalnych
147	Janowice Wielkie	Janowice Wielkie	Zamek Bolczów – trwała ruina	o wartościach regionalnych
148	Kąty Wrocławskie	Jaszkotle	Kościół par. pw. Wniebowstąpienia Pańskiego	o wartościach regionalnych
149	Jawor	Jawor	Kościół par. pw. św. Marcina	o wartościach regionalnych
150	Jawor	Jawor	Kościół pw. Panny Marii i klasztor, ob. muzeum	o wartościach regionalnych
151	Jawor	Jawor	Ratusz i wieża ratuszowa	o wartościach regionalnych

152	Jelenia Góra	Jelenia Góra	Teatr	o wartościach regionalnych
153	Jelenia Góra	Jelenia Góra	Muzeum Karkonoskie	o wartościach regionalnych
154	Jelenia Góra	Jelenia Góra - Cieplice	Kościół par. pw. św. Jana Chrzciciela wraz z klasztorem cystersów i domem zdrojowym cystersów	o wartościach regionalnych
155	Jelenia Góra	Jelenia Góra - Cieplice	Kościół ewangelicki im. Zbawiciela	o wartościach regionalnych
156	Jelenia Góra	Jelenia Góra - Jagniątków	Dom G. Hauptmanna "Wiesenstein", ob. muzeum	o wartościach regionalnych
157	Jelenia Góra	Jelenia Góra - Sobieszów	Kościół ew., ob. pom. Najświętszego Serca PJ	o wartościach regionalnych
158	Jelenia Góra	Jelenia Góra - Sobieszów	Kościół par. św. Marcina	o wartościach regionalnych
159	Zgorzelec	Jerzmanki	Kościół par. pw. św. Franciszka z Asyżu	o wartościach regionalnych
160	Jeżów Sudecki	Jeżów Sudecki	Dom Gwarków	o wartościach regionalnych
161	Zgorzelec	Jędrzychowice	Kościół fil. Narodzenia NMP	o wartościach regionalnych
162	Kąty Wrocławskie	Kąty Wrocławskie	Kościół par. pw. św. Piotra i Pawła	o wartościach regionalnych
163	Dzierżoniów	Kiełczyn	Kościół par. pw. Narodzenia NMP	o wartościach regionalnych
164	Osiecznica	Kliczków	Zamek z parkiem	o wartościach regionalnych
165	Syców	Komorów - Święty Marek	Kościół pielgrzymkowy pw. Św. Marka	o wartościach regionalnych
166	Męcinka	Kondratów	Kościół fil. pw. św. Jerzego	o wartościach regionalnych
167	Żmigród	Korzeńsko	Kościół par. Podwyższenia Krzyża Świętego	o wartościach regionalnych
168	Krotoszyce	Kościelec	Kościół ew., graniczny, ob. fil. Najśw. Serca PJ	o wartościach regionalnych
169	Kowary	Kowary	Kościół par. pw. NMP	o wartościach regionalnych
170	Marcinowice	Krasków	Pałac	o wartościach regionalnych
171	Żukowice	Kromolin	Kościół fil. pw. św. Michała Archanioła	o wartościach regionalnych
172	Kamienna Góra	Krzeszówek	Kościół fil. pw. św. Wawrzyńca	o wartościach regionalnych
173	Chojnów	Krzywa	Kościół ew., ucieczkowy, ob. fil. św. Anny	o wartościach regionalnych
174	Kobierzyce	Krzyżowice	Pałac, ob. Szkoła rolnicza	o wartościach regionalnych
175	Gaworzyce	Kurów Wielki	Kościół par. pw. św. Jana Chrzciciela	o wartościach regionalnych
176	Trzebnica	Kuźniczysko	Kościół ewangelicki, ob. opuszczony	o wartościach regionalnych
177	Lądek Zdrój	Lądek Zdrój	Zakład przyrodolecznicy "Wojciech"	o wartościach regionalnych
178	Lądek Zdrój	Lądek Zdrój	Kościół par. pw. Narodzenia NMP	o wartościach regionalnych
179	Legnica	Legnica	Zamek z relikiami palatium i kaplicą zamkową pw. św. Benedykta, następnie Wawrzyńca	o wartościach regionalnych
180	Legnica	Legnica	Dom "Pod Przepiórczym Koszem"	o wartościach regionalnych
181	Legnica	Legnica	Stary Ratusz	o wartościach regionalnych
182	Legnica	Legnica	Teatr	o wartościach regionalnych
183	Legnica	Legnica	Pałac opatów lubiąskich, ob. muzeum	o wartościach regionalnych

184	Legnica	Legnica	Dworzec kolejowy	o wartościach regionalnych
185	Lewin Kłodzki	Lewin Kłodzki	Most kolejowy	o wartościach regionalnych
186	Bolków	Lipa	Kościół par. pw. św. Piotra i Pawła	o wartościach regionalnych
187	Bolków	Lipa	Zamek - ruina	o wartościach regionalnych
188	Lubawka	Lubawka	Kościół par. pw. Wniebowzięcia NMP	o wartościach regionalnych
189	Lubawka	Lubawka	Kościół fil. pw. 14 Wspomożycieli w Ulanowicach	o wartościach regionalnych
190	Lubawka	Lubawka	Dworzec kolejowy	o wartościach regionalnych
191	Miszkowice	Lubawka	Dawna karczma książęca nr 132	o wartościach regionalnych
192	Świerzawa	Lubiechowa	Kościół fil. pw. św. Piotra i Pawła	o wartościach regionalnych
193	Lubin	Lubin	Kościół par. pw. NMP, ob. MB Częstochowskiej	o wartościach regionalnych
194	Lubin	Lubin	Kaplica zamku książęcego	o wartościach regionalnych
195	Mściwojów	Luboradz	Pałac Nostizów z salą antenatów	o wartościach regionalnych
196	Lwówek Śląski	Lwówek Śląski	Kościół franciszkanów, ob. par. pw. św. Piotra i Pawła	o wartościach regionalnych
197	Lwówek Śląski	Lwówek Śląski	Mury obronne miasta	o wartościach regionalnych
198	Lwówek Śląski	Lwówek Śląski	Kaplica pw. Krzyża Świętego	o wartościach regionalnych
199	Lwówek Śląski	Lwówek Śląski	Zespół ław obuwniczych i chlebowych	o wartościach regionalnych
200	Lwówek Śląski	Lwówek Śląski	Kościół par. pw. Wniebowzięcia NMP	o wartościach regionalnych
201	Zgorzelec	Łągów	Kościół fil. pw. św. Antoniego Padewskiego	o wartościach regionalnych
202	Świdnica	Makowice	Kościół par. pw. Św. Katarzyny	o wartościach regionalnych
203	Malczyce	Malczyce	Kościół ew., ob. prawosławny pw. Zwiastowania NMP	o wartościach regionalnych
204	Kąty Wrocławskie	Małkowice	Kościół par. pw. Trójcy Świętej	o wartościach regionalnych
205	Podgórzyn	Marczyce	Budynek mieszkalno-gospodarczy, d. karczma, ul. Zamkowa 18	o wartościach regionalnych
206	Mieroszów	Mieroszów	Kościół par. pw. św. Michała Archanioła	o wartościach regionalnych
207	Międzybórz	Międzybórz	Kościół ewangelicki im. Krzyża Świętego	o wartościach regionalnych
208	Bystrzyca Kłodzka	Międzygórze	Kościół par. pw. św. Józefa	o wartościach regionalnych
209	Międzylesie	Międzylesie	Zamek	o wartościach regionalnych
210	Międzylesie	Międzylesie	Kościół par. pw. Bożego Ciała	o wartościach regionalnych
211	Sobótka	Miostawice	Pałac	o wartościach regionalnych
212	Mirsk	Mirsk	Kościół par. pw. Zwiastowania NMP	o wartościach regionalnych
213	Lubawka	Miszkowice	Kościół par. pw. Wszystkich Świętych	o wartościach regionalnych
214	Lubawka	Miszkowice	Karczma książęca, dom nr 132	
215	Janowice Wielkie	Mniszków	Dwór Geierów	o wartościach regionalnych
216	Świdnica	Modliszów	Kościół fil. pw. Św. Bartłomieja	o wartościach regionalnych

217	Dzierżoniów	Mościsko	Kościół par. pw. św. Jana Chrzciciela	o wartościach regionalnych
218	Mysłakowice	Mysłakowice	Zespół przędzalni	o wartościach regionalnych
219	Mysłakowice	Mysłakowice	domy tyrolskie	o wartościach regionalnych
220	Niechlów	Naratów	dwór	o wartościach regionalnych
221	Lubań	Nawojów Łużycki	Dwór, ob. częściowo kościół	o wartościach regionalnych
222	Walim	Niedźwiedzica	Kościół par. św. Mikołaja	o wartościach regionalnych
223	Niemcza	Niemcza	Miasto	o wartościach regionalnych
224	Bolesławiec	Nowa	Kościół fil. pw. MB Bolesnej	o wartościach regionalnych
225	Bystrzyca Kłodzka	Nowa Bystrzyca	Kościół fil. pw. Wniebowzięcia NMP (d. Trójcy Św.)	o wartościach regionalnych
226	Nowa Ruda	Nowa Ruda	Kościół par. pw. św. Mikołaja	o wartościach regionalnych
227	Nowa Ruda	Nowa Ruda	zespół kopalni węgla	o wartościach regionalnych
228	Międzylesie	Nowa Wieś	Kościół fil. pw. Wniebowzięcia NMP	o wartościach regionalnych
229	Pielgrzymka	Nowa Wieś Grodziska	Kościół ew., ucieczkowy, ob. par. pw. MB Anielskiej	o wartościach regionalnych
230	Nowogrodziec	Nowogrodziec	Kościół par. pw. św. Piotra i Pawła	o wartościach regionalnych
231	Świerzawa	Nowy Kościół	Kościół pw. NMP - ruina	o wartościach regionalnych
232	Oborniki Śląskie	Oborniki Śląskie	Kościół par. Najświętszego Serca Pana Jezusa	o wartościach regionalnych
233	Oborniki Śląskie	Oborniki Śląskie	Kościół par. św. Judy Tadeusza i św. Antoniego Padewskiego, d. ewang.	o wartościach regionalnych
234	Strzegom	Olszany	Kościół par. pw. Trójcy Świętej	o wartościach regionalnych
235	Oława	Oława	Kościół pomocniczy św. Rocha	o wartościach regionalnych
236	Lubawka	Opawa	Kościół fil. św. Jadwigi	o wartościach regionalnych
237	Góra	Osetno	Kościół par. św. Michała Archanioła	o wartościach regionalnych
238	Wisznia Mała	Ozorowice	Kościół fil. św. Jana Chrzciciela	o wartościach regionalnych
239	Ścinawa	Parszowice	Kościół fil. pw. Św. Rodziny	o wartościach regionalnych
240	Jaworzyna Śląska	Pastuchów	Dwór, pierwotnie wieża mieszkalna	o wartościach regionalnych
241	Wądroże Wielkie	Pawłowice Wielkie	Dwór	o wartościach regionalnych
242	Prusice	Pawłów Trzebnicki	Kościół ew., ob. fil. pw. św. Piotra i Pawła	o wartościach regionalnych
243	Wołów	Pelczyn	Kościół ew., ob. fil. św. Teresy od Dzieciątka Jezus	o wartościach regionalnych
244	Piechowice	Piechowice - Pakoszów	Pałac burmistrza Gottfrieda	o wartościach regionalnych
245	Piechowice	Piechowice - Piastów	Kościół fil. pw. Bożego Ciała	o wartościach regionalnych
246	Pielgrzymka	Pielgrzymka	Kościół par. pw. św. Jana Nepomucena	o wartościach regionalnych
247	Pieszycy	Pieszycy	Pałac i park	o wartościach regionalnych
248	Wleń	Pilchowice	zespół budowlany obiektów hydrotechnicznych elektrowni wodnej	o wartościach regionalnych

249	Wleń	Pilchowice	most kolejowy	o wartościach regionalnych
250	Prusice	Piotrkowice	Pałac	o wartościach regionalnych
251	Jaworzyna Śląska	Piotrowice Świdnickie	Dwór	o wartościach regionalnych
252	Lwówek Śląski	Płakowice	Dwór	o wartościach regionalnych
253	Bolków	Płonina	Zamek Niesytno	o wartościach regionalnych
254	Bolków	Płonina	Pałac	o wartościach regionalnych
255	Kłodzko	Podzamek	Pałac	o wartościach regionalnych
256	Chocianów	Pogorzelska	Kościół ewang., graniczny, ob. par. pw. św. Jacka	o wartościach regionalnych
257	Paszowice	Pogwizdów	Kościół cmentarny p.w. Podwyższenia Krzyża Św.	o wartościach regionalnych
258	Pielgrzymka	Proboszczów	Kościół fil. pw. Trójcy Świętej (d. ewang, ucieczkowy)	o wartościach regionalnych
259	Prusice	Prusice	Kościół par. pw. św. Jakuba	o wartościach regionalnych
260	Prusice	Prusice	Kościół pomocniczy pw. Św. Józefa	o wartościach regionalnych
261	Kondratowice	Prusy	Kościół par. pw. św. Wawrzyńca	o wartościach regionalnych
262	Warta Bolesławiecka	Raciborowice Górne	Kościół par. pw. św. Michała Archanioła	o wartościach regionalnych
263	Radków	Radków	Kościół par. pw. św. Doroty	o wartościach regionalnych
264	Radków	Radków	ratusz	o wartościach regionalnych
265	Żmigród	Radziądz	Kościół par. pw. św. Karola Boromeusza	o wartościach regionalnych
266	Kamienna Góra	Raszów	Kościół fil. pw. Niepokalanego Poczęcia NMP	o wartościach regionalnych
267	Kunice	Rosochata	Kościół pw. Wniebowzięcia NMP	o wartościach regionalnych
268	Dobromierz	Roztoka	Pałac i park	o wartościach regionalnych
269	Międzylesie	Roztoki	Kościół par. pw. św. Marcina	o wartościach regionalnych
270	Świerzawa	Rząśnik	Kościół fil. pw. Trójcy Świętej	o wartościach regionalnych
271	Bolków	Sady Dolne	Kościół par. pw. św. Mikołaja	o wartościach regionalnych
272	Kąty Wrocławskie	Samotwór	Pałac	o wartościach regionalnych
273	Lubin	Siedlce	Kościół par. pw. Michała Archanioła	o wartościach regionalnych
274	Łagiewniki	Sieniawka	Dwór jezuitów	o wartościach regionalnych
275	Lubin	Składowice	pałac	o wartościach regionalnych
276	Męcinka	Słup	Kościół par. pw. Wniebowzięcia NMP wraz z gotycką kostnicą	o wartościach regionalnych
277	Sobótka	Sobótka - Górka	Klasztor augustianów, następnie pałac	o wartościach regionalnych
278	Kąty Wrocławskie	Sośnica	Kościół par. pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	o wartościach regionalnych
279	Góra	Stara Góra	Kościół fil. pw. św. Jakuba Apostoła	o wartościach regionalnych
280	Stare Bogaczowice	Stare Bogaczowice	Kościół par. pw. Józefa Oblubieńca i prepozytura cystersów	o wartościach regionalnych

281	Stare Bogaczowice	Stare Bogaczowice	Kaplica pw. św. Anny	o wartościach regionalnych
282	Kłodzko	Stary Wielisław	Kościół par. pw. św. Katarzyny	o wartościach regionalnych
283	Sobótka	Stary Zamek - Kwieciszów	Kościół par. pw. św. Stanisława BM	o wartościach regionalnych
284	Ząbkowice Śląskie	Stolec	Kościół par. pw. NMP i św. Zuzanny	o wartościach regionalnych
285	Bierutów	Stronia	Kościół fil. pw. Narodzenia NMP	o wartościach regionalnych
286	Marcinowice	Strzelce (d. Strzelce Świdnickie)	Kościół par. pw. Wszystkich Świętych	o wartościach regionalnych
287	Strzelin	Strzelin		o wartościach regionalnych
288	Wisznia Mała	Strzeszów	Kościół pw. św. Gotarda	o wartościach regionalnych
289	Sulików	Sulików	Kościół par. pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (d. św. Jadwigi)	o wartościach regionalnych
290	Sulików	Sulików	Kościół par. pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	o wartościach regionalnych
291	Milicz	Sułów	Kościół par. pw. św. Piotra i Pawła	o wartościach regionalnych
292	Milicz	Sułów	Kościół ewangelicki, ob. pom. pw. MB Częstochowskiej	o wartościach regionalnych
293	Syców	Syców	Kościół par. pw. św. Piotra i Pawła	o wartościach regionalnych
294	Syców	Syców	Kościół ewangelicki im. Apostołów Jana i Piotra	o wartościach regionalnych
295	Kłodzko	Szalejów Dolny	Kościół par. pw. św. Szymona i Judy Tadeusza	o wartościach regionalnych
296	Kłodzko	Szalejów Dolny	Kaplice pielgrzymkowe św. Anny i Marii Magdaleny	o wartościach regionalnych
297	Kłodzko	Szalejów Górny	Kościół par. św. Jerzego	o wartościach regionalnych
298	Środa Śląska	Szczepanów	Kościół par. pw. św. Szczepana	o wartościach regionalnych
299	Żukowice	Szczepów	Pałac wraz z oficynami i parkiem	o wartościach regionalnych
300	Lubin	Szklary Górne	Kościół par. pw. św. Piotra i Pawła	o wartościach regionalnych
301	Grębocice	Szymocin	Kościół fil. Podwyższenia Krzyża Świętego	o wartościach regionalnych
302	Grębocice	Szymocin	Kościół fil. pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	o wartościach regionalnych
303	Ścinawa	Ścinawa	Kościół par. pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (d. ewang. św. Jana)	o wartościach regionalnych
304	Radków	Ścinawka Górna - Sarny	Dwór Sarny (Scharfeneck) z kaplicą dworską pw. św. Jana Nepomucena	o wartościach regionalnych
305	Radków	Ścinawka Górna - Sarny	Pałac letni	o wartościach regionalnych
306	Środa Śląska	Środa Śląska	Kościół par. pw. św. Andrzeja	o wartościach regionalnych
307	Środa Śląska	Środa Śląska	Ratusz, ob. Muzeum Regionalne	o wartościach regionalnych
308	Świebodzice	Świebodzice	Kościół par. pw. św. Mikołaja	o wartościach regionalnych
309	Świebodzice	Świebodzice	Kościół par. pw. św. Piotra i Pawła (d. ewang.)	o wartościach regionalnych
310	Świebodzice	Świebodzice - Ciernie	Kościół par. pw. św. Franciszka z Asyżu	o wartościach regionalnych

311	Świerzawa	Świerzawa	Kościół par. pw. Wniebowzięcia NMP	o wartościach regionalnych
312	Zgorzelec	Trójca	Kościół par. pw. św. Piotra i Pawła	o wartościach regionalnych
313	Cieszków	Trzebicko	Kościół par. pw. św. Macieja	o wartościach regionalnych
314	Trzebnica	Trzebnica	Kościół pw. Czternastu św. Wspomożycieli	o wartościach regionalnych
315	Chocianów	Trzmielów	Kościół ew., graniczny, ob. fil. pw. MB Różańcowej	o wartościach regionalnych
316	Pielgrzymka	Twardocice	Kościół par. pw. św. Piotra i Pawła - misja jezuicka	o wartościach regionalnych
317	Pielgrzymka	Twardocice	Kościół ewangelicki, ruina.	o wartościach regionalnych
318	Ścinawa	Tymowa	Kościół pw. Matki Boskiej Bolesnej (drewniany)	o wartościach regionalnych
319	Ścinawa	Tymowa	Kościół ew., ob. pom. MB Królowej Świata	o wartościach regionalnych
320	Miłkowice	Ulesie	Kościół par. pw. Wniebowzięcia NMP	o wartościach regionalnych
321	Wałbrzych	Wałbrzych	Kościół par. pw. Aniołów Stróżów	o wartościach regionalnych
322	Wałbrzych	Wałbrzych	dom towarowy Schocken	o wartościach regionalnych
323	Wałbrzych	Wałbrzych	Budynek Górniczego Domu Kultury	o wartościach regionalnych
324	Kobierzyce	Wierzbie	Kościół par. pw. Bożego Ciała	o wartościach regionalnych
325	Krośnice	Wierzchowice	Kościół ew., ob. par. Narodzenia NMP	o wartościach regionalnych
326	Bystrzyca Kłodzka	Wilkanów	Kościół par. pw. św. Jerzego	o wartościach regionalnych
327	Niemcza	Wilków Wielki	Dwór	o wartościach regionalnych
328	Wińsko	Wińsko	Kościół pom. Trójcy Świętej	o wartościach regionalnych
329	Ziębice	Witostowice	Zamek	o wartościach regionalnych
330	Świdnica	Witoszów Dolny	Kościół par. pw. Nawiedzenia Pańskiego	o wartościach regionalnych
331	Lwówek Śląski	Włodzice Wielkie	Kościół par. pw. św. Michała Archanioła	o wartościach regionalnych
332	Środa Śląska	Wojnowice	Zamek	o wartościach regionalnych
333	Wołów	Wołów	Kościół pom. pw. św. Wawrzyńca	o wartościach regionalnych
334	Wrocław	Wrocław	Kościół ew. 11 tysięcy dziewic, ob. par. pw. św. Józefa	o wartościach regionalnych
335	Wrocław	Wrocław	Kościół par. pw. św. Michała Archanioła (Muchobór Wielki)	o wartościach regionalnych
336	Wrocław	Wrocław	Kościół ew., ob. par. pw. św. Anny (Pracze Odrzańskie)	o wartościach regionalnych
337	Wrocław	Wrocław	Budynek Sejmu Śląskiego	o wartościach regionalnych
338	Wrocław	Wrocław	Dworzec Świebodzki	o wartościach regionalnych
339	Wrocław	Wrocław	Łaźnia miejska, ul. M. Skłodowskiej-Curie	o wartościach regionalnych
340	Wrocław	Wrocław	Budynek Politechniki Wrocławskiej	o wartościach regionalnych
341	Wrocław	Wrocław	Budynek Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej	o wartościach regionalnych
342	Wrocław	Wrocław	Dawna Szkoła Rzemieślnicza, pl. Dawida	o wartościach regionalnych

343	Wrocław	Wrocław	Wieża ciśnień na Grobli i budowie systemu wodociągowego	o wartościach regionalnych
344	Wrocław	Wrocław	schrony przeciwlotnicze	o wartościach regionalnych
345	Wrocław	Wrocław	Zespół stadionu olimpijskiego	o wartościach regionalnych
346	Wrocław	Wrocław	Zakład Elektronicznej Techniki Obliczeniowej ZETO	o wartościach regionalnych
347	Niechlów	Wroniniec	Kościół ewangelicki (ruina)	o wartościach regionalnych
348	Zagrodno	Zagrodno	Kościół ew., ob. par. pw. MB Nieustającej Pomocy	o wartościach regionalnych
349	Ząbkowice Śląskie	Ząbkowice Śląskie	Mury miejskie z basztami i zamkiem książęcym	o wartościach regionalnych
350	Ziębice	Ziębice	Mury miejskie z basztami	o wartościach regionalnych
351	Złotoryja	Złotoryja	Kościół franciszkanów, ob. par. pw. św. Jadwigi	o wartościach regionalnych
352	Złotoryja	Złotoryja	"Dom Rektora", późn. Gościniec Linenkretscham	o wartościach regionalnych
353	Złoty Stok	Złoty Stok	kopalnia złota	o wartościach regionalnych
354	Bolesławiec	Żeliszów	dawny kościół ewangelicki	o wartościach regionalnych
355	Żmigród	Żmigród	Kościół par. pw. Trójcy Świętej	o wartościach regionalnych
353	Strzegom	Żółkiewka	wiatrak typu holenderskiego	
354	Żukowice	Żukowice	Kościół fil. pw. św. Jadwigi	o wartościach regionalnych
355	województwo	województwo	Górskie linie kolejowe m.in. Kolej Sowiogórska, Stołowogórska, Walimska, Doliny Bobru, Kłodzko-Wałbrzych, Kłodzko -Kudowa- Zdrój,	o wartościach regionalnych
356	m. Jelenia Góra Bystrzyca Kłodzka Duszniki-Zdrój Kudowa- Zdrój Łądek- Zdrój Polanica- Zdrój Mieroszów Szczawno-Zdrój Świeradów-Zdrój	Jelenia Góra- Cieplice Długopole-Zdrój Duszniki-Zdrój Kudowa- Zdrój Łądek-Zdrój Międzygórze Polanica- Zdrój Sokołowsko Szczawno-Zdrój Świeradów- Zdrój	Zespoły zabudowy zdrojowej i rekreacyjnej w Jeleniej Górze- Cieplicach, Długopolu-Zdroju, Dusznikach- Zdroju, Kudowie-Zdroju, Łądku- Zdroju, Międzygórzu, Polanicy- Zdroju, Sokołowsku, Szczawnie-Zdroju, Świeradowie- Zdroju,	o wartościach regionalnych

Tabela nr 8 Wykaz zabytków zagrożonych Opracowanie Dolnośląski Wojewódzki Konserwator Zabytków we Wrocławiu na potrzeby Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2021-2024, aktualizacja listy 2025 r.				
L.p.	miejsowość	nr rej./data	obiekt	uwagi
POWIAT BOLESŁAWIECKI				
GMINA w. BOLESŁAWIEC				
1	Kraszowice	A/5399/1989 z 12.01.1972	pałac nr 40	ruina
2	Kraśnik Dolny	1042/J z 01.08.1990	cmentarz ewangelicki	
3	Kraśnik Górny	1299 z dnia 11.05.1965	dwór nr 8	
4	Stare Jaroszewice	A/5865 z dn. 14.03.2013	kościół poewangelicki pw. św. Trójcy	
5	Stare Jaroszewice	A/5784/1037/J z dn. 19.05.90	cmentarz poewangelicki	
6	Żeliszów	1036/J z 19.05.1990	cmentarz ewangelicki	
GMINA GROMADKA				
7	Modła	A/3115/453 z dnia 03.06.1957	Pałac	ruina
8	Modła	A/3116/659/L z dnia 15.06.1983	park pałacowy	
GMINA NOWOGRODZIEC				
9	Godziszów	1999 z dnia 23.05.1972r.	dom mieszkalno-gospodarczy nr 121	
10	Gościszów	A/874/403 z dnia 1956.11.24	zamek książęcy	ruina
11	Gościszów	A/877/1296 z dnia 1965.05.11	spichlerz - budynek bramny	ruina
12	Godziszów	A/873/1154/J z dnia 14.04.1994r.	zajazd nr 146	
13	Gościszów	451 z dnia 16.12.1958	Zamek	ruina
14	Gościszów	A/877/1296 z 11.05.1965	spichrz, zespół zamkowy	
15	Nowogrodziec	A/5245/1-14 z dnia 2011.12.06	zespół d. Klinkierni Ołdrzychów	
16	Gościszów	A/874/403 z dnia 24.11.1956	Dwór	ruina
17	Zebrzydowa	A/893/1022/J z dnia 27.12.1990	park pałacowy	
GMINA OSIECZNICA				
18	Kliczków	A/873/1154/J z dnia 14.04.1994 r.	dom podskarbiego, ob. bud. mieszkalno-gospodarczy, nr 7, zespół zamkowy	
GMINA WARTA BOLESŁAWIECKA				
19	Iwiny	A/3109/500/L z 13.05.1977	park pałacowy	

20	Lubków	A/3164/780/L z 28.12.1987	cmentarz ewangelicki	
21	Lubków	A/3167/499/L z 13.05.1977	park pałacowy	
22	Lubków	A/3168/2002 z dnia 23.05.1972 r.	dom mieszkalno- gospodarczy nr 11	
23	Tomaszów Bolesławiecki	A/3501/527/L z 22.11.1977 r.	pałac nr 151 d	
24	Tomaszów Bolesławiecki	A/3501/527/L z 22.11.1977 r.	budynek gospodarczy I, zespół pałacowy	
25	Tomaszów Bolesławiecki	A/3501/527/L z 22.11.1977 r.	budynek gospodarczy II, zespół pałacowy	
26	Tomaszów Bolesławiecki	A/3501/527/L z 22.11.1977 r.	obora, zespół pałacowy	
27	Tomaszów Bolesławiecki	A/3173/516/L z 13.05.1977 r.	park pałacowy	
28	Warta Bolesławiecka	A/3180/1315 z 1965.05.11	budynek mieszkalny 37	ruina
POWIAT DZIERŻONIOWSKI				
GMINA BIELAWA				
29	Bielawa	A/3678/691/Wł z 30.03.1978 (cmentarz)	grobowiec rodzinny rodziny Franz, cmentarz ul. Żeromskiego	
30	Bielawa	A/3681/1567/Wł z 21.05.1997	przepompownia wody, d. Zespół Zakładów Bawełnianych BIELBAW, ob. ul. Hempla	
31	Bielawa	A/3695/1602/Wł z 14.01.1998.	tkalnia XI, zespół j.w. , ob. J. Hempla 10	
32	Bielawa	A/3696/1603/Wł z 14.01.1998.	tkalnia X, zespół j.w. ob. J. Hempla 10 a	
33	Bielawa	A/3691/1608/Wł z 14.01.1998.	budynek stolarni, zespół j.w., ob. ul. Hempla	
GMINA DZIERŻONIÓW				
34	Dobrocin	A/4057/799/Wł z dn. 14.05.1981	pałac, ul. Ogrodowa 11	
35	Ostroszowice	A/4472/1364 z dn. 13.08.1965	Pałac	ruina
36	Owiesno	A/4474/461 z dn. 6.06.1957	Zamek	ruina
37	Piława Dolna	463 z 06.06.1957	pałac, ul. Krótka 2	ruina
GMINA ŁAGIEWNIKI				
38	Ligota Wielka	A/4401/756 z 27.09.1960	Dwór	ruina
39	Przystronie	A/975/750 z 26.09.1960	wiatrak lub baszta w sąsiedztwie nr 26–28 (obok zespołu pałacowego)	ruina
40	Radzików	A/4552/498/W z 03.07.1981	dwór nr 34	
41	Słupice	A/4696/757 z 27.09.1960	dwór nr 4	
42	Janówek	165/A/03 z 30.06.2003	wieża widokowa na Jańskiej Górze	
43	Sokolniki	A/4701/525/W z 17.12.1998	stajnia w zespole pałacowo-parkowym	ruina
GMINA NIEMCZA				
44	Niemcza	200/A/03 z 22.08.2003	kamienica, Rynek 20	
45	Niemcza-Piotrkówek	12/A/00/1-8 z 31.03.2000	budynek mieszkalno - gospodarczy w zespole pałacowo-folwarcznym nr 4	
46	Niemcza-Piotrkówek	12/A/00/1-8 z 31.03.2000	budynek mieszkalno - gospodarczy w zespole pałacowo-folwarcznym nr 4	

47	Niemcza-Piotrkówek	12/A/00/1-8 z 31.03.2000	Wieża ciśnień w zespole pałacowo-folwarczym nr 4	
GMINA PIESZYCE				
48	Pieszycze-Rościszów	A/4522/925/Wł z 10.01.1983	dom nr 27	ruina
POWIAT GŁOGOWSKI				
GMINA w. GŁOGÓW				
49	Rapocin	666/358/L z dnia 18.12.1963 r.	Kościół p.w. św. Wawrzyńca	
50	Rapocin	764/L z dnia 28.12.1987 r.	cmentarz przykościelny	
GMINA JERZMANOWA				
51	Łagoszów Mały	686/378/L z dnia 18.12.1963 r.	dwór, nr 45/2	
GMINA PĘCŁAW				
52	Drogłowice	387/349/L z dnia 02.04.1963 r.	Pałac	ruina
GMINA ŻUKOWICE				
53	Brzeg Głogowski	154/304/L z dnia 14.03.1961 r.	Pałac	
54	Brzeg Głogowski	154/304/L z dnia 14.03.1961 r.	oficyna pałacowa	
55	Brzeg Głogowski	154/304/L z dnia 14.03.1961 r.	oficyna pałacowa, południowa	
56	Dankowice	386/348/L z dnia 2.04.1963 r.,	Dwór	
57	Kamiona	391/352/L z dnia 2.04.1963 r.,	Dwór	
58	Kamiona	751/L z dnia 28.12.1987 r.	cmentarz przykościelny z kaplicą grobową	
59	Kłoda, przysiółek Słocwina	2098/440/L z dnia 05.05.1971 r.,	dwór, nr 16	
60	Kromolin, przysiółek Szczepów	180/330/L z dnia 15.03.1961 r.,	Pałac	
61	Żukowice	713/405/L z dnia 18.12.1963 r	czworak dworski, zespół pałacowo-parkowy nr 139	
POWIAT GÓROWSKI				
GMINA GÓRA				
62	Chróścina	1168A z 07.05.1990 r.	Pałac	
63	Czernina	493 z 23.--. 1959 r., 1287/493/A	Pałac	ruina
64	Glinka	1371 z 13.08.1965; 990A	Pałac	ruina
65	Glinka	991/2040 z 25.05.1972	Oficyna I, północna, zespół pałacowy	ruina
66	Glinka	990/1371 z 13.08.1965; 990A	brama wjazdowa, zespół pałacowy	
67	Kłoda Górowska	1047 A z 30.03.1988 r.	budynek mieszkalny I, zespół pałacowy, nr 47a	
68	Kłoda Górowska	1047 A z 30.03.1988 r.	budynek gospodarczy I, zespół pałacowy nr 47	
69	Ligota	1122 A z 27.04.1988	dom stangreta, zespół pałacowy	
70	Szedzic	1130 z 13.10.1988 r.,	pałac, nr 12	

71	Zawieścice	1175/A z 19.12.1990 r.,	Wiatrak	
GMINA JEMIELNO				
72	Daszów	771 z 05.10.1960; 1288/721A	pałac nr 39	
73	Piotrowice Małe	773 z 05.10.1960 r.; 848/773 z 05.10.1960	pałac, obok numeru 32	ruina
74	Psary	1295/2055 z 02.06.1972	pałac nr 26	ruina
GMINA NIECHLÓW				
75	Bełcz Wielki	1235/A z 9.11.1991 r.	pałac nr 42	
76	Bełcz Wielki	1235/A z 9.11.1991 r.	obora, zespół pałacowy nr 42	
77	Bełcz Wielki	1235/A z 9.11.1991 r.	gorzelnia, zespół pałacowy nr 42	
78	Naratów	A/3727/254 z dn. 23.04.1951	Dwór	
79	Wroniniec	A/1112/815	ruiny kościoła	ruina
80	Wroniniec	14.12.1990 r.; A/1120/1174 A	Kaplica grobowa rodziny v. Hocke	ruina
81	Żuchłów	A/3719/1141 z dn. 30.03.1989	wiatrak-młyn	
GMINA WĄSOSZ				
82	Rudna Mała	846/2054 z 02.06.1972	pałac nr 23	
83	Wąsosz	1416/A z 03.07.1993 r.	Wodociągowa kolejowa wieża ciśnień, ul. Kolejowa	
84	Wiklina	25.03.1969; 821/1956A	Pałac	
85	Wrząca Śląska	A/3746/1427 28,06,1993	Wieża ciśnień z garażem w zespole folwarcznym	
POWIAT JAWORSKI				
GMINA BOLKÓW				
86	Bolków	362 z 25.11.1956 r.; A/2640/1075 z 27.02.1964 r.	mury miejskie	
87	Lipa	A/3054/778 z 07.10.1960 r.	budynek podzamcza, zespół zamkowy	ruina
88	Sady Górne	A/3384/660/J z 03.10.1980 r.	pałac, nr 116	
GMINA MIĘCINKA				
89	Kondratów	A/2985/760 z 27.09.1960 r.	Pałac	ruina
90	Kondratów	A/2986/663/L z 27.12.1983 r.	Park	
91	Piotrowice	A/3237/780 z 08.10.1960 r.	Pałac	ruina
GMINA MŚCIWOJÓW				
92	Drzymałowice	A/2815/788/L z 28.12.1987 r.	pawilon ogrodowy, zespół dworski nr 12	
GMINA PASZOWICE				
93	Pogwizdów	A/1001/1-3 z 28.03.2007 r.	kościelnia w zespole kościelnym	

94	Pogwizdów	A/3520/258 z 23.04.1951 r.	Dwór	ruina
95	Wiadrów	A/2528/1395 z 09.09.1965 r.	kościół ewangelicki	
GMINA WĄDROŻE WIELKIE				
96	Luboradz	A/3063/585 z 24.08.1959 r.	Pałac	
97	Pawłowice Wielkie	A/3223/262 z 27.04.1951 r.	pałac nr 26	
98	Sobolew	A/3355/794/L z 28.12.1987 r.	pałac nr 14a	
POWIAT MIASTO JELENIA GÓRA				
JELENIA GÓRA				
99	Jelenia Góra	A/5040/933/J z dn. 18.07.88	Pałac, ul. Kruszwicka 3	ruina
100	Jelenia Góra	A/4948/539/J z dnia 06.07.79	park w Maciejowej	
101	Jelenia Góra	A/5009/766/J z dn. 28.05.82	ul. Sobieskiego 12	
POWIAT KAMIENNOGÓRSKI				
GMINA w. KAMIENNA GÓRA				
102	Kochanów	441 z dnia 16.06.1959 r.	kuźnia, obecnie budynek gospodarczy nr 1	
GMINA m. KAMIENNA GÓRA				
103	Kamienna Góra	A/5503/290 z dnia 27.07.1951 r.	zamek Grodztwo, ul. Zamkowa	ruina
104	Kamienna Góra	A/5486/597 z dnia 25.08.1959 r.	mury miejskie	
105	Kamienna Góra	A/5808/957/J z dnia 06.10.1989 r.	budynek administracyjno- biurowy Zakładu Przemysłu Odzieżowego „Kamodex”, ul. Ludwika Waryńskiego 13	
GMINA LUBAWKA				
106	Chełmsko Śląskie	1429 z dnia 06.10.1965 r.	budynek mieszkalny, d. giełda przędzy, ul. Kamiennogórska 11	ruina
107	Lubawka	A/5437/1449 z dnia 18.10.1965 r.	dom mieszkalny, ul. Wodna 28	ruina
108	Lubawka – Ulanowice	A/5687/635/J z dnia 26.04.1980 r.	stajnia, poopacka rezydencja, ul. Podlesie 22	
109	Miszkowice	A/5487/590 z dnia 25.08.1959 r.	kościół ewangelicki	ruina
110	Miszkowice	A/5672/698/J z dnia 07.09.1981 r.	Karczma książęca ob. dom mieszkalny nr 132	ruina
111	Okrzeszyn	A/5436/1451 z dnia 22.11.1965 r.	kościół św. Michała (w decyzji kaplica cmentarna)	
112	Opawa	16/A/00 z dnia 28.04.2000 r.	dwór sołtysi nr 32	ruina
113	Uniemyśl	A/2052/916 z dnia 31.07.1961 r.	kościół fil. św. Mateusza	ruina
POWIAT KARKONOSKI				
GMINA JEŻÓW SUDECKI				
114	Dziwiszów	A/5670/714/J z 23.12.1981 r.	pałac, nr 1	
115	Dziwiszów	A/1023 z 05.10.2007 r.	stajnia koni hodowlanych, zespół pałacowy	

116	Dziwiszów	A/1023 z 05.10.2007 r.	stodoła z oborą, chlewem i magazynem uprzęży, zespół pałacowy	
117	Dziwiszów	A/1023 z 05.10.2007 r.	stajnia koni zarodowych, zespół pałacowy	
118	Dziwiszów	A/5693/618/J z 26.03.1980 r.	dom mieszkalny nr 39, d. Zajazd	
119	Jeżów Sudecki	A/5483/602 z 26.08.1959 r.	karczma – tak zwany „Dom Gwarków”, obecnie nieużytkowany, ul. Długa 135	
GMINA KOWARY				
120	Kowary	A/5625/910/J z 30.03.1988 r.	Budynek spacerowy - leżakownia, zesp. szpitala, ul. Jeleniogórska 14	
121	Kowary	A/5754/1130/J z dnia 19.03.1993 r.	budynek mieszkalno-usługowy, ul. Jeleniogórska 10	
122	Kowary-Wojków	A/5781/1051/J z dnia 14.09.1990 r.	Park, zabytkowe założenie sanatoryjno-parkowe Bukowiec, ul. Sanatoryjna	
GMINA MYSŁAKOWICE				
123	Wojanów	A/5387/485/J z 09.11.1976 r.	pałac Wojanów – Bobrów	ruina
124	Dąbrowica	A/5682/644/J z dnia 04.08.1980 r.	pałac nr 48	
125	Mysłakowice	A/5797/1016/J z 14.03.1990 r.	budynek mieszkalno-gospodarczy, ul. Czerwony Dworek 13	
126	Mysłakowice	A/4906/1-6 z dn. 28.02.2011	przędzalnia, zespół d. zakładów Iniańskich, ul. Daszyńskiego 16	
GMINA PIECHOWICE				
127	Piechowice	632/1267/J z 05.06.1996 r.	Wodociągowa kolejowa wieża ciśnień, ul. Kolejowa	
GMINA PODGÓRZYN				
128	Głębock	A/764/838/J z 15.06.1984 r.	karczma sądowa, obecnie dom mieszkalny nr 7	
129	Marczyce	A/1099 z 07.05.2007 r.	karczma	
130	Miłków	A/770/925/J z 29.12.1988	kościół poewangelicki – ruina, ul. Nowowiejska	ruina
131	Miłków	A/770/925/J z dnia 29.12.1988 r.	cmmentarz poewangelicki, ul. Nowowiejska	
132	Staniszów	A/783/1175/J z 29.09.1994 r.	pałac nr 111	
GMINA STARA KAMIENICA				
133	Barcinek	A/751/661/J z 07.10.1980 r.	Pałac	ruina
134	Barcinek	A/752/708/J z 10.11.1981 r.	park pałacowy	
135	Rybnica	A/759/961/J z 13.11.1961 r.	Zamek	ruina
GMINA SZKLARSKA PORĘBA				
136	Szklarska Poręba	A/2143/868/J z dnia 22.02.1985 r.	Cmentarz (w pobliżu kościoła Niepokalanego Serca NMP)	
137	Szklarska Poręba	1007 z dnia 10.12.1963	budynek fabryczny nr 1 Huty Julia, ul. Szosa Czeska	
POWIAT KŁODZKI				
GMINA BYSTRZYCA KŁODZKA				
138	Gorzanów	217/1072 z 24.02.1964	dwór Raczyn, ul. Polna	ruina

139	Idzików	A/4149/2027 z 25.05.1972	zamek, Dwór Górny	ruina
140	Międzygórze	224/1019/Wł z 14.05.1984	kaplica górską (Jaworek)	ruina
141	Nowa Łomnica	A/4432/1084/Wł z 18.01.1985	chałupa nr 22	
142	Nowy Waliszów	463/1338 z dn. 3.08.1965 A/4431/2033 z dn. 25.05.1972	dwa pawilony parkowe, zespół dworski nr 30	ruina
143	Stara Łomnica	437/752 z 27.09.1960	dwór nr 89	ruina
144	Stary Waliszów	447/740/Wł z 30.04.1980	dom nr 112	
145	Wilkanów	443/766 z 30.09.1960	Pałac	ruina
KŁODZKO GMINA wiejska				
146	Jaszkowa Górna	A/4191/656 z dn. 14.03.1960	dwór nr 57	
147	Jaszkowa Górna	17/A/00/1-6 z dn. 5.05.00	Kuźnia, zespół dworski I folwarczny nr 57-59a-b	
148	Jaszkowa Górna	17/A/00/1-6 z dn. 5.05.2000	Owczarnia nast., magazyn zespół dworski I folwarczny nr 57-59a-b	
149	Jaszkowa Górna	17/A/00/1-6 z dn. 5.05.2000	Owczarnia nast., obora zespół dworski I folwarczny nr 57-59a-b	
150	Odrzychowice Kłodzkie	A/4465/1479/Wł z dn. 27.02.1996	dom czeladny, zespół dworski, ul. Polna 4	
151	Odrzychowice Kłodzkie	A/4466/1480/Wł z dn. 27.02.1996	Obora, zespół dworski, ul. Polna 4	
152	Odrzychowice Kłodzkie	A/4467/1481/Wł z dn. 27.02.1996	oranżeria z domem mieszkalnym, zespół dworski, ul. Polna 4	
153	Odrzychowice Kłodzkie	A/4468/1482/Wł z dn. 27.02.1996	brama pałacowa, zespół dworski, ul. Polna 4	
154	Odrzychowice Kłodzkie	A/4460/1239/Wł z 19.07.1988	budynek elektrowni wodnej, zesp. bud. przemysł. zakładów Inniarskich, ul. Fabryczna 1	
155	Odrzychowice Kłodzkie	A/4460/1239/Wł z 19.07.1988	hala czesalni, zesp. bud. przemysł. zakładów Inniarskich, ul. Fabryczna 1	
156	Odrzychowice Kłodzkie	A/4460/1239/Wł z 19.07.1988	hala przędzalni, zesp. bud. przemysł. zakładów Inniarskich, ul. Fabryczna 1	
157	Piszkowice	A/4506/1431/Wł z dn. 9.03.1995	młyn w zespole dworskim, nr 59	
158	Podtynie	A/4508/1472/Wł z dn. 31.01.1996	dom zarządcy dóbr, zespół folwarczny, nr 4-4b, 4a	
159	Podtynie	A/4509/1473/Wł z dn. 31.01.1996	dom czeladny, zespół folwarczny, nr 4a	
160	Podtynie	A/4510/1474/Wł z dn. 31.01.1996	brama, zespół folwarczny, nr 4-4b, 4a	
161	Starków	A/4502/784 z dn. 11.10.1960	dwór nr 20	
162	Starków	20/A/00/1-5 z dn. 24.05.2000	stajnia, zespół dworski z folwarkiem	
163	Starków	20/A/00/1-5 z dn. 24.05.2000	wozownia, zespół dworski z folwarkiem	
164	Stary Wielisław	A/4719/1477/1-10/Wł z 31.01.1996	dwór, nr 10	
165	Stary Wielisław	A/4719/1477/1-10/Wł z 31.01.1996	oficyna, zespół dworski nr 10	
166	Stary Wielisław	A/4719/1477/1-10/Wł z 31.01.1996	obora I z częścią mieszkalną, zespół dworski nr 10	
167	Stary Wielisław	A/4719/1477/1-10/Wł z 31.01.1996	obora II z częścią mieszkalną, zespół dworski nr 10	

168	Stary Wielisław	A/4719/1477/1-10/Wł z 31.01.1996	spichlerz wschodni, zespół dworski nr 10	
169	Stary Wielisław	A/4719/1477/1-10/Wł z 31.01.1996	spichlerz zachodni, zespół dworski nr 10	
170	Stary Wielisław	A/4719/1477/1-10/Wł z 31.01.1996	stajnia z wozownią, zespół dworski nr 10	
171	Stary Wielisław	A/4719/1477/1-10/Wł z 31.01.1996	taras, zespół dworski nr 10	
172	Szalejów Dolny	A/4745/645/Wł z 20.12.1976	pałac, nr 103	
173	Szalejów Górny	A/4746/1356/Wł z 26.09.1991	pałac nr 72	ruina
174	Wojbórz	A/4595/1212/Wł z 31.10.1986	dwór nr 210	
175	Żelazno	A/5235/1485/Wł z 27.12.1960	dworzec kolejowy	
176	Żelazno	A/5239/657/Wł z dn. 25.05.1977	oficyna mieszkalna , zespół pałacowo-parkowy nr,63	
177	Żelazno	A/5239/657/Wł z dn. 25.05.1977	stajnia i spichlerz , zespół pałacowo-parkowy nr,62,63	
178	Żelazno	A/5239/657/Wł z dn. 25.05.1977	gołębnik , zespół pałacowo-parkowy nr,62,63	
179	Żelazno	A/5240/1627/Wł z dn. 10.06.1998	Kuźnia, zespół pałacowy, obok domu 62 a	
KŁODZKO GMINA miejska				
180	Kłodzko	A/4380/1065/Wł z 3.12.1984	dom, ul. Czeska 36	
181	Kłodzko	A/4370/1052/Wł z dn. 30.11.1984	dom, ul. Matejki 3	
182	Kłodzko	A/4369/1053/Wł z dn. 30.11.1984	dom, ul. Matejki 11	
183	Kłodzko	11/A/00 z dn. 10.03.2000	browar, ul. Z. Stryjeńskiej 2	
GMINA ŁĄDEK ZDRÓJ				
184	Łądek-Zdrój	A/4295/1009/Wł z 31.03.1984	dom, ul. Kościelna 8	
185	Łądek-Zdrój	A/4296/1333 z 3.08.1965	dom, ul. Kościelna 10	
186	Orłowiec	188/970/Wł z 8.12.1983	dwór nr 4	ruina
187	Orłowiec	189/971/Wł z 8.12.1983	oficyna nr 5, zespół dworski	
188	Radochów	182/754 z 27.09.1960	dwór nr 118	
189	Trzebieszowice	194/1981 z 22.12.1971	spichlerz (folwark Frobelhof)	ruina
190	Trzebieszowice	195/1392/Wł z 28.12.1993	dwór z murem oporowym, Zespół dworski <i>Scheibenhof</i>	ruina
191	Trzebieszowice	196/1393/a-d/Wł z 28.12.1993	dom mieszkalno-gospodarczy,zespół dworski <i>Scheibenhof</i>	ruina
GMINA LEWIN KŁODZKI				
192	Jeleniów	A/956/327 z 03.11.1956	pałac nr 59	ruina
193	Lewin Kłodzki	A/998/692 z 10.05.1960	dom, pl. T. Kościuszki 18, d. nr 27)	ruina
GMINA MIĘDZYLEŚIE				
194	Niemojów	A/4424/765 z dn. 30.09.1960	zamek (dwór sotecki)	ruina
195	Nowa Wieś	A/4423/755 z dn. 27.09.1960	Dwór	ruina

196	Roztoki	A/4565/1339 z dn. 3.08.1965	dwór nr 16	
197	Roztoki	A/4565/1339 z dn. 3.08.1965	obora nr 18, w zespole z dworem	
198	Różanka	A/4568/2037 z dn. 25.05.1972	dom, nr 6 [d. nr 111]	
199	Różanka	A/4567/2034 z dn. 25.05.1972	dwór, nr 1 [d. nr 114]	ruina
GMINA NOWA RUDA				
200	Bożków	A/3603/790/Wł z dn. 14.05.1981	pałac nr 89	
201	Dzikowiec	A/4051/1432/Wł z 09.03.1995	dwór nr 80	
GMINA RADKÓW				
202	Radków	A/4529/1163/Wł z 28.03.1986	kamienica, ul. Kościelna 3	
203	Ratno Dolne	A/4553/286 z 11.05.1951	Zamek	ruina
204	Wambierzyce	A/4606/1416/A, B/Wł z 25. 10.1994	stajnia, zespół hotelowy, Pl. Najświętszej Marii Panny 10	
GMINA STRONIE ŚLĄSKIE				
205	Sienna - Janowa Góra	523/1971 z 22.12.1971	kościół cmentarny pw. Św. Jana Nepomucena	
POWIAT LEGNICKI				
GMINA CHOJNÓW				
206	Pątnów	A/3227/562 z 17.03.1959 r.	Pałac	ruina
207	Strupice	A/2456/1926 z 05.06.1967 r.	mauzoleum rodziny Müllerów w zespole kościoła ewangelickiego	
GMINA KROTOSZYCE				
208	Bielowice	A/2761/1066/L z 28.12.1998 r.	Dwór	ruina
209	Winnica	A/3429/1067/L z 28.12.1998 r.	dawny dom zakonników cysterskiej grangii	ruina
GMINA LEGNICKIE POLE				
210	Taczalin	A/5243/489/L z 29.12.1976 r.	wiatrak typu koźlak nr 1	
GMINA PROCHOWICE				
211	Szczedrzykowice	A/3338/454/L z 17.07.1976 r.	park pałacowy	
GMINA RUJA				
212	Rogoźnik	A/2381/1479 z 17.01.1966 r.	Kościół	ruina
213	Usza	A/3404/736/L z 25.07.1986 r.	Pałac	
214	Wągradno	A/3403/811/L z 28.12.1987 r.	Dwór	
LEGNICA MIASTO				
215	Legnica	49/A1-6	ul. Chojnowska 81 budynek gmachu głównego, budynek kotłowni, budynek gospodarczy	
216	Legnica	A/1080	ul. Daszyńskiego 18 budynek d. aresztu	

217	Legnica	A/1456	ul. Daszyńskiego 18 mur dziedzica więziennego	
218	Legnica	634/995/L	zespół folwarczny Ludwikowo	
219	Legnica	587/1226	mury miejskie	
220	Legnica	950	ul. Myśliwska 8/9 założenie dworskie	
221	Legnica	A/6269	Pałac, ul. Nowodworska 30	
222	Legnica	599/951	ul. Chojnowska 67, klasztor pobernardyński	ruina
POWIAT LUBAŃSKI				
GMINA LEŚNA				
223	Grabiszyc Średnie	470/A/04 z dnia 21.12.2004r.	zbór Braci Czeskich, obecnie kaplica pw. MB Różańcowej	
224	Kościelniki Górne	112/897/J z dnia 14.08.1987 113/707/J z dnia 10.11.1981	pałac z parkiem	
225	Kościelniki Średnie	110/1038/J z dnia 19.05.1990r.	cmentarz ewangelicki	
226	Leśna	334/1325/J z 23.12.1997 r.	sklep mięsny wraz z chłodnią i magazynem, mieszczący się w bud. mieszkalno-usługowym, ul. S. Żeromskiego 21	
227	Leśna - Baworowo	133/909/J z 30.03.1988 r.	pałac, ul. Baworowo 20	ruina
228	Pobiedna	116/315 z 18.07.1958 r.	kościół ewangelicki, ul. Nowomiejska	ruina
229	Smolnik	A/5862 z dn. 28.02.2013	mauzoleum rodziny Woller, dz. nr 238	
GMINA WIEJSKA LUBAŃ				
230	Jałowiec	559/1482 z 25.01.1966 r.	kościół ewangelicki	ruina
231	Mściszów	421/1490 z 25.01.1966 r.	kościół parafialny pw. św. Jerzego	ruina
232	Mściszów	761 z dnia 27.09.1960 r.	Dwór	ruina
233	Pisarzowice	563/989 z 03.09.1963	Pałac	ruina
234	Pisarzowice	562/1493 z dnia 25.01.1966 r.	oficyna mieszkalna, zespół pałacowo-parkowy, nr 214/3a	
235	Radostów Średni	568/791 z 14.11.1960 r.	pałac nr 66	ruina
GMINA MIEJSKA LUBAŃ				
236	Lubań	161/A/1-2/03 z dnia 06.06.2003 r.	cmentarz rzymskokatolicki, obecnie komunalny, ul. Wrocławska	
237	Lubań	A/5782 z dn. 19.01.2012	parowozownia wachlarzowa położona w zespole dawnych Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego, dz. nr 16/8 AM 8	
238	Lubań	616/1290/J z 09.04.1997 r.	budynki magazynów (dawniej produkcyjne), zespół cegielni Alberta Augustina, ul. Izerska 7	
GMINA PLATERÓWKA				
239	Platerówka	396/792 z 14.11.1960 r.	Dwór	
240	Włosień Dolny	398/496/J z 05.10.1977 r.	pałac, nr 45	ruina

241	Włosień Dolny	398/496/J z 05.10.1977 r.	zabudowania gospodarcze	ruina
POWIAT LUBIŃSKI				
GMINA WIEJSKA LUBIN				
242	Siedlce	270 z dnia 10.05.1968 r.	Pałac	ruina
243	Składowice	725/L z dn. 26.06.1986 r. oraz 610/L z dn. 28.12.1988 r.	Pałac	
GMINA RUDNA				
244	Brodowice	735/L z dnia 30.07.1986 r.	Pałac	ruina
245	Górzyn	731/L z dnia 30 lipca 1986 r.	Pałac, nr 21	
246	Orsk	785/L z dnia 28 grudnia 1987 r.	Pałac	ruina
247	Rynarcice	641/L z dnia 18 kwietnia 1983 r.	pałac, nr 36	
248	Stara Rudna	1511 z dnia 27.01.1966 r. (przenumerowano 230/L WKZ Legnica)	Pałac	ruina
249	Naroczyce	A/981 z dnia 11 grudnia 2006 r.	spichlerz, zespół pałacowy	
GMINA ŚCINAWA				
250	Tymowa	732/L z dnia 26 czerwca 1986 r.	Dwór	
251	Dziesław	1763 z dn. 11.07.1966 r. [dec. odrębnie przenumerowana 240/L WKZ Legnica]	Pałac	ruina
252	Dziewin	1057 z dn. 27.01.1964 r. [dec. odrębnie przenumerowana 178/L WKZ Legnica]	Pałac	
253	Dziewin	71/A/1-9/01 z dnia 28.12.2001 r.	budynek mieszczący stodołę, stajnię, magazyn	ruina
254	Ścinawa	1186 z dn. 10.12.1964 r. [dec. odrębnie przenumerowana 1026/L WKZ Legnica]	mury miejskie	
255	Zaborów	276 z dn. 11.05.1951 r. [dec. odrębnie przenumerowana 30/L WKZ Legnica]	Pałac	ruina
POWIAT LWÓWECKI				
GMINA GRYFÓW ŚLĄSKI				
256	Ubocze	A/861/763/J z dnia 24.05.1982 r.	dwór, nr 138	ruina
257	Ubocze	A/862/890/J z dnia 20.02.1987 r.	park nr 138	
258	Ubocze	A/865/712/J z dnia 10.11.1981r	park w Uboczu-Kolonii nr 66	
GMINA LUBOMIERZ				
259	Lubomierz	A/5429/1524 z dnia 31.01.1966r.	mury obronne	
260	Maciejowiec	A/5389/483/J z dnia 22.10.76	park pałacowy	
261	Lubomierz	A/5426/1527 z dnia 07.02.1966r.	dom mieszkalny, pl. Wolności 37 (d. pl. Wolności 38)	ruina

262	Oleszna Podgórska	A/5524/1342/J z 31.08.1988 r.	wieża kościoła pw. św. Mikołaja	ruina
GMINA LWÓWEK ŚLĄSKI				
263	Dębowy Gaj	A/5507/272 z 11.05.1951 r.	Pałac	ruina
264	Dębowy Gaj	A/5694/614/J z 28.02.1980 r.	oficyna, obecnie ruina	ruina
265	Kotliska	160/A/03 z 13.06.2003 r.	cmentarz ewangelicki	
266	Niwnice	A/5690/621/J z 03.04.1980	Dwór	ruina
267	Niwnice	355/A/1-3/04 z 16.09.2004	most kamienny, zespół dworski	
268	Radłówka	A/5478/960 z dnia 13.11.1961r.	Zamek	ruina
269	Rakowice	A/5476/965 z dnia 13.11.1961r.	wieża mieszkalna folwarku książęcego, obecnie ruina	ruina
270	Skała	A/5506/273 z dnia 11.05.1951r.	Pałac	ruina
271	Włodzice Małe	645/J z 04.08.1980	karczma, obecnie dom mieszkalno-gospodarczy nr 15 (decyzji nr 11)	
272	Lwówek Śląski	A/6101 z dnia 30.11.2018r.	słodownia browaru	
273	Zbylutów	A/5659/795/J z 18.08.1983	dom mieszkalno-gospodarczy nr 31	
GMINA MIRSK				
274	Proszówka	A/853/497 z dn. 12.12.58	zamek Gryf	ruina
275	Giebułtów	A/794/794 z dnia 14.11.1960 r	Pałac	ruina
276	Karłowice	A/802/530/J z dnia 16.06.1979r.	pałac nr 111	ruina
277	Kotlina	A/803/1023/J z dnia 30.03.1990 r.	zespół 8 budynków ośrodka wypoczynkowego nr 16	ruina
278	Kotlina	A/803/1023/J z dnia 30.03.1990 r.	budynek nr 8, tzw. Zameczek, zesp. bud. ośrodka wypoczynkowego nr 16	ruina
279	Mirsk	A/807/674/J z 08.05.1981 r.	kościół ewangelicki, ul. Betleja	ruina
GMINA WLEŃ				
280	Łupki	361/339 z dn. 13.11.56	gródek z kościołem (zamek Lenno)	ruina
281	Wleń	391/884/J z 06.01.1987 r.	dom mieszkalny, ul. Kościelna 31	ruina częściowo zabezpieczona
POWIAT MILICKI				
GMINA CIESZKÓW				
282	Trzebicko	A/2468/621/W z dnia 23.05.1989	Pałac	ruina
283	Trzebicko	A/2468/621/W z dnia 23.5.1989 r.	zabudowa folwarczna nr 15-120	
GMINA MILICZ				
284	Milicz	878 z dnia 19 czerwiec 1961 r.	zamek, ul. Kasztelańska	
285	Postolin-Karmin	77/A/02/1-7 z dnia 30 stycznia 2002 r.	wozownia, zespół pałacowo-parkowy nr 12-17	

286	Postolin-Karmin	77/A/02/1-7 z dnia 30 stycznia 2002 r.	obora, zespół pałacowo-parkowy nr 12-17	
287	Sułów	A/3858/1550 z dnia 25.02.1966 r.	budynek gospodarczy, ob. dom mieszkalny, ul. Żmigrodzka 10a	
288	Sułów	A/2449/1549z dnia 25.02.1966 r.	spichrz, ul. Zamkowa 3	
289	Wziąchowo Małe	24/A/00/1-6 z 30.06.2000	cmentarz rodowy, zespół pałacowy	
290	Wziąchowo Małe	24/A/00/1-6 z dnia 30 czerwca 2000	kaplica grobowa rodziny von Heydebrand, cmentarz rodowy w zesp. pałacowym	ruina
291	Wziąchowo Małe	A/2471/612/W z dnia 11 czerwca 1987	Pałac	ruina
POWIAT OLEŚNICKI				
GMINA BIERUTÓW				
292	Kijowice	636/W z dnia 12 styczeń 1990 r.	cmentarz żydowski	
293	Bierutów	980 z dnia 15.06. 1963 r.	kościół ewangelicki, cmentarny p.w. Św. Trójcy, ul. 1 Maja 13	ruina
294	Posadowice	A/1333/1578 19.03.1966	Pałac	
GMINA DOBROSZYCE				
295	Dobrzeń	563/W z dnia 27.12.1984 r.	park pałacowy	
296	Siekierowice	721/W z dnia 16.08.1996 r.	kaplica grobowa rodu Puttkamerów w parku pałacowym	
GMINA MIĘDZYBÓRZ				
297	Międzybórz	A/1343/1644 dnia 15.04.1966 r.	mur cmentarny z basteją przy kościele ewangelickim p.w. Św. Krzyża	
GMINA WIEJSKA OLEŚNICA				
298	Boguszyce-Rzędów	469/W z dnia 29.11.1980 r.	Pałac	
299	Brzezinka	246 z dnia 05.09.1950 r. , zmieniona i uzupełniona w dn. 16.10.1997 r.(	Pałac	
300	Brzezinka	247 z dnia 05.09.1950 r. (WKZ Wrocław); 246 z dnia 16.10.1997 r.	Park	
301	Wszechświęte	560/W z dnia 27.12.1984 r.	park willowy nr 24	
GMINA MIEJSKA OLEŚNICA				
302	Oleśnica	595/W z dnia 09 grudzień 1986 r.; post. kons. 2087/04 z 29.12.2004 r.	budynek koszarowy nr 3, zespół koszar kawalerii Regimentu Dragonów nr 8, ul. Wojska Polskiego 54	
303	Oleśnica	595/W z dnia 09 grudzień 1986 r.; post. kons. 2087/04 z 29.12.2004 r.	stołówka i kuchnia nr 9, zespół koszar kawalerii Regimentu Dragonów nr 8, ul. Wojska Polskiego 53-56	
304	Oleśnica	595/W z dnia 09 grudzień 1986 r.; post. kons. 2087/04 z 29.12.2004 r.	budynek gospodarczy- szalet nr 11, zespół koszar kawalerii Regimentu Dragonów nr 8, ul. Wojska Polskiego 53-56	
GMINA SYCÓW				
305	Stradomia Wierzchnia-Górna	958 z dnia 13 kwiecień 1961 r.	pałac nr 53	

306	Wielowieś- Średnia	646/A z dnia 21 02. 1992 r.	stajnia w zespole folwarcznym	
307	Wielowieś- Średnia	646/A z dnia 21 02. 1992 r.	obora w zespole folwarcznym	
GMINA TWARDOGÓRA				
308	Goszcz	659/W z dnia 21 07. 1992 r.	cmentarz ewangelicki	
POWIAT OŁAWSKI				
GMINA DOMANIÓW				
309	Danielowice	A/3977/1154 z dnia 20.11.1964 r.	mauzoleum na terenie zespołu pałacowo-parkowego	ruina
GMINA JELCZ ŁASKOWICE				
310	Jelcz-Laskowice	A/3980/1157 z dnia 20.11.1964 r.	Zamek	
GMINA WIEJSKA OŁAWA				
311	Psary	A/4010/1599 z 23.03.1966	Stajnia - spichlerz	
312	Owczary	A/4009/492/W z dnia 19.06.1981	Wiatrak	ruina
313	Zabardowice	583/A/05 z dnia 27.09.2005	Pałac	
314	Marszowice	A/983 z dnia 09.11.2006	Pałac	
POWIAT POLKOWICKI				
GMINA CHOCIANÓW				
315	Chocianowiec	A/2819/496 z 11.12.1958 r.	Pałac	ruina
316	Chocianów	A/3506/215 z 13.11.1956 r.	Pałac	
317	Parchów	A/3221/956 z 04.10.1961 r.	Pałac	ruina
GMINA GAWORZYCE				
318	Śrem	A/3343/710/L z 26.06.1986 r.	Pałac	ruina
319	Witanowice	A/3407/711/L z 26.06.1986 r.	Pałac	
GMINA GRĘBOCICE				
320	Grodziszczce	A/2868/390 z 04.04.1963 r.	pałac myśliwski	ruina
321	Krzydłowice	A/2967/173/323/L z 15.03.1961 r.	Pałac	ruina
322	Obiszówek	A/3193/712/L z 26.06.1986 r.	pałac nr 41	
323	Świnino	A/3359/402 z 02.04.1963 r.	Pałac	
GMINA POLKOWICE				
324	Komorniki	A/2978/638/L z 25.10.1982 r.	Pałac	nieużytkowany
325	Komorniki	158/A/03/1-10 z 10.06.2003 r.	dom mieszkalno- gospodarczy, zespół pałacowy	
326	Komorniki	158/A/03/1-10 z 10.06.2003 r.	obora, zespół pałacowy	
327	Komorniki	158/A/03/1-10 z 10.06.2003 r.	stajnia, zespół pałacowy	ruina
328	Komorniki	158/A/03/1-10 z 10.06.2003 r.	dom mieszkalny, zespół pałacowy	

329	Komorniki	158/A/03/1-10 z 10.06.2003 r.	gotybnik, zespół pałacowy	
330	Komorniki	158/A/03/1-10 z 10.06.2003 r.	gorzelnia, zespół pałacowy	
331	Komorniki	158/A/03/1-10 z 10.06.2003 r.	magazyn gorzelni, zespół pałacowy	
332	Nowinki	A/3206/797 z 16.11.1960 r.	zamek, następnie kościół ewangelicki	
333	Żelazny Most	A/3446/1514 z 27.01.1966 r.	Pałac	
GMINA PRZEMKÓW				
334	Przemków	A/3259/1998 z 27.04.1971 r.	szkoła ewangelicka, ul. Kościelna, obok nr 6	
POWIAT STRZELIŃSKI				
GMINA BORÓW				
335	Mańczyce	309/447/W z dnia 10.10.1980 r.	pałac, ul. Lotnicza 26	
GMINA KONDRATOWICE				
336	Białobrzezie	368/620/W z 23.05.1989 r.	Dwór	ruina
337	Jezierzyce Małe	369/1630 z 12.04.1966 r.	oficyna, zespół pałacowo-parkowy	ruina
338	Jerzyce Małe	370/730 z dn. 11.08.1997 r.	obora, zespół pałacowo-parkowy	ruina
339	Jezierzyce Małe	370/730 z dn. 11.08.1997 r.	cielętnik, zespół pałacowo-parkowy	ruina
340	Lipowa	372/489 z 13.03.1981 r.	Pałac	
341	Prusy	374/223 z 23.04.1951 r.	Dwór	ruina
342	Prusy	377/1634 z 8.04.1966 r.	kuźnia, ul. Pocztowa 88	ruina
GMINA PRZEWORNO				
343	Jagielno	265/795/Wł z 14.05.1981 r.	Pałac	ruina
344	Samborowice	276/1046/Wł z 30.11.1984 r.	Pałac	
GMINA STRZELIN				
345	Nieszkowice	590/W z dn. 22.12.1987 r., A/1387/590/W	zamek, nr 47	
346	Strzelin	1636 d dn. 08.04.1966 r.; 1423/1636	baszta prochowa, ul. Brzegowa	
347	Żeleźnik	1637 z 12.04.1966 r., A/1417/1637	spichlerz nr 11	ruina
GMINA WIĄZÓW				
348	Miechowice Oławskie	455/W z 29.10.1980 r.; A/2432/455/W	kościół- ruina	ruina
349	Miechowice Oławskie	456/W z 29.10.1980 r.; A/2434/456/W	Dwór	
350	Gułów	1594 z 22.03.1966 r.; A/2413/1594	oficyna dworska	
POWIAT ŚREDZKI				
GMINA KOSTOMŁOTY				
351	Chmielów	A/3769/487/W z dnia 13.03.1981	pałac, nr 42	
352	Mieczków	A/3962/658/W z dnia 15.11.1991	kościół ewangelicki, ob. magazyn nr 37	

353	Piotrowice	A/1166/657/W z dnia 18.09.1991	kościół ewangelicki	
354	Piotrowice	A/3773/688/1-3/W z dnia 26.07.1993	oranżeria w zespole pałacowo-parkowym	ruina
355	Ramułtów	A/3774/386/W z dn. 29.03.1977	park dworski	
356	Ramułtów	A/3775/387/W z dn. 17.03.1977	park dworski	
GMINA MALCZYCE				
357	Chełm	A/3747/632/W z dnia 30.04.1990	pałac, ul. Strzegomska 5	
358	Chełm	A/3747/632/W z dnia 30.04.1990	oficyna w zespole pałacowym, ul. Strzegomska 3	
GMINA MIĘKINIA				
359	Gałów	A/3756/651/W z dnia 21.12.1990	Pałac	ruina
360	Gałów	A/3756/651/W z dnia 21.12.1990	park pałacowy	
GMINA ŚRODA ŚLĄSKA				
361	Chwalimierz	A/3776/395/W z dnia 04.10.1977	Pałac	ruina
362	Chwalimierz	A/3776/395/W z dnia 04.10.1977	stajnia przy pałacu, zespół pałacowy	
363	Chwalimierz	A/3776/395/W z dnia 04.10.1977	stajnia w północnej pierzei północnego majdanu, zespół pałacowy	
364	Chwalimierz	A/3776/395/W z dnia 04.10.1977	stodoła III w południowej pierzei północnego majdanu, zespół pałacowy	ruina
365	Szczepanów	A/3758/724/W z dnia 09.09.1996	oficyna mieszkalna III, zespół pałacowo-parkowy	
366	Szczepanów	A/3758/724/W z dnia 09.09.1996	gorzelnia, zespół pałacowo-parkowy	
367	Szczepanów	A/3758/724/W z dnia 09.09.1996	pawilon herbaciarni, zespół pałacowo-parkowy	ruina
368	Wojczyce	A/3794/695/W/1-2	Pałac	
GMINA UDANIN				
369	Karnice	A/2719/741/L z dnia 30.07.1986	pałac nr 6	
370	Pielaszkowice	A/2748/502/L	park nr 50	
371	Pielaszkowice	A/2748/502/L	pałac nr 50	ruina
POWIAT ŚWIDNICKI				
GMINA DOBROMIERZ				
372	Bronów	777 z 7.10.1960; 2061 z 06.06.1972	pałac nr 21	ruina
373	Kłaczyna	230/966 z 03.11.1961	ruiny zamku	ruina
374	Roztoka	4562/237 z 09.09.1965	altana w zespole pałacowo-parkowym	ruina
375	Roztoka	4562/237 z 09.09.1965	oranżeria w zespole pałacowo-parkowym	
GMINA MARCINOWICE				
376	Szczepanów	912/Wł z 31.12.1982	Pałac	ruina
377	Wiry	625/Wł z 22.05.1976	pałac nr 1	ruina
GMINA STRZEGOM				

378	Bartoszewek	804/Wł z 14.05.1981	wieża pałacu	
379	Rogoźnica	1435/Wł z 20.06.1995	dawny cmentarz ewangelicki	
GMINA ŚWIDNICA				
380	Bystrzyca Dolna	612/Wł z 28.05.1975	aleja dębowa, między nr 56 a 58	
381	Bystrzyca Górna	1398/Wł z 07.03.1994	Pałac, wpis: nr 47; obecnie wg geoportalu: nr 25	
382	Gogołów	747/Wł z 08.11.1980	Pałac	
383	Jakubów	944/Wł z 20.09.1983	pałac nr 3, wpisany jako Jakubowice	
384	Lubachów	A/4402/1237/Wł z 17.03.1988	willa Żłoty Las nr 27 c	
385	Panków	587 z 24.08.1959	Zamek	ruina
GMINA ŚWIEBODZICE				
386	Świebodzice	631 z 05.03.1960	kościół Św. Anny Pełcznica (dziś dzielnica Świebodzić), ul. Jana Mikulicza, między nr 28 i 30 a	ruina
GMINA ŻARÓW				
387	Łażany	406 z 24.11.1956	Pałac	ruina
POWIAT TRZEBNICKI				
GMINA OBORNIKI ŚLĄSKIE				
388	Uraz	A/3908/738/W z dn. 9.02.1998	dom mieszkalny , pl. Wolności 10	
389	Uraz	A/3913/400 z 24.11.1956	Zamek	ruina
390	Wilczyn Leśny	A/3921/553/W z 16.04.1984	mauzoleum rodziny von Lauterbach	
GMINA PRUSICE				
391	Ligota Strupińska	A/3933/597/W z 19.12.1988	pałac nr 22	
GMINA TRZEBNICA				
392	Kuźniczysko	A/365/478 z 18.06.1959	kościół poewangelicki	
393	Trzebnica	A/3859/712/W z 21.06.1995	studnia – źródło Marii Karoliny, zespół pensjonatu, ul. Oleśnicka 16/18	ruina
GMINA WISZNIA MAŁA				
394	Machnice	A/3887/441/W z 13.04.1979	spichlerz, zespół pałacowo-folwarczny,	
395	Ozorowice	A/3870/1206 z 15.12.1964	Pałac	ruina
WAŁBRZYCH miasto				
396	Wałbrzych	723/821/Wł z dn. 25.07.81	hala wentylatorów i hala wentylatorów II, zespół szybu Matylda, ul. Bethovena	
397	Wałbrzych	717/1056/Wł z 15.11.1984	budynek wieży nadszybowej, zespół szybu Siostrzane, ul. 1 Maja 81 b	
398	Wałbrzych	726/818/Wł z 25.07.1981	wieża szybu, zespół szybu Tytus, ul. Kopalniana	

399	Wałbrzych	1434/1-9/Wł z 4.05.1995	stajnia, zespół folwarczny Lubiechów, Ul. Wilcza 45 (w dec.)/Wilcza 43-45	
400	Wałbrzych	A/1029 z 8.10.2007	spichlerz, ul. Lisia, obok posesji przy ul. Lisiej 2, 4	
POWIAT WAŁBRZYSKI				
GMINA CZARNY BÓR				
401	Czarny Bór	A/3138/793/Wł z 14.05.1981	spichlerz, zespół pałacowy, ul. Parkowa 6	
GMINA JEDLINA ZDRÓJ				
402	Jedlina Zdrój	A/4208/1490/Wł z 25.03.1996	dworzec kolejowy Jedlina Dolna, ul. Dworcowa	
403	Jedlina Zdrój	A/4224//686/Wł z 27.01.1978	oficyna II, zespół pałacowy Jedlinka	
GMINA MIEROSZÓW				
404	Uniąw Śląski	A/4578/772/Wł z 8.11.1980	kościół ewangelicki nr 4	ruina
GMINA WALIM				
405	Walim	A/4608/1754 z 30.06.1966	kaplica Klingberga, ul. 3 Maja (przy wylocie ulicy w kierunku Rzeczek)	
POWIAT WOŁOWSKI				
GMINA BRZEG DOLNY				
406	Brzeg Dolny	A/2613/516/W z dnia 17.02.1984 r.	mauzoleum rodziny von Hoym, nr 318 w zespole pałacowo-folwarcznym	
GMINA WIŃSKO				
407	Bielawy Małe	A/2594/485/W z dnia 22.12.1980 r.	pałac nr 5	
408	Głębowice	A/2611/457/W z dnia 29.10.1980 r.	Pałac	ruina
409	Głębowice	A/2620/535/W z dnia 31.01.1984 r.	park pałacowy	
410	Moczydnica Klasztorna	A/2605/465/W z dnia 29.11.1980 r.	Pałac	ruina
GMINA WOŁÓW				
411	Miłcz - Leśny	A/2621/625/W z dnia 12.07.1989 r.	pałac, nr 983	ruina
MIASTO POWIAT WROCŁAW				
412	Wrocław	A/2357/435/Wm z dnia 30.12.1987	kaplica ewangelicko-luterańska szpitala Bethanien, ul. Żabia Ścieżka 1	ruina
413	Wrocław	39/A/01 z dnia 08.06.2001	dwór, ul. Wiejska 17	
414	Wrocław	427/Wm z 19.04.1985	dworzec Kolei Dolnośląsko-Marchijskiej, pl. Orłąt Lwowskich 20f	
415	Wrocław	A/2348/4564/Wm z 30.07.1991	Willa, ul. Chopina 25	
POWIAT WROCŁAWSKI				
GMINA DŁUGOŁĘKA				
416	Januszkowice	A/3799/644/W z dnia 11.05.1990 r.	dwór nr 23, ob. ul. Brzozowa 12	
417	Kamień	A/3800/491/W z 01.07.1981	wozownia, zespół pałacowy, ul. Brylantowa 10	ruina
418	Prusowice	A/3801/647/W z dnia 28.06.1990 r.	dwór szachulcowy nr 27, ob. ul. Łozińska	

419	Szczodre	A/3803/649 z dn. 21.09.1990	budynek nr 42 - pozostałość skrzydła pałacu	
GMINA JORDANÓW ŚLĄSKI				
420	Dankowice	A/3807/497/W z dn. 01.07.1981;	dwór nr 9	
421	Piotrówek	08.11.1988; A/3809/618/W	pałac nr 27	
GMINA KĄTY WROCŁAWSKIE				
422	Czerńczyce	20.08.1966 r.; A/3811/1784	pałac, ul. Lotnicza 26	
423	Gniechowice	05.03.1965 r.; A/3814/1249	pałac, ul. Wrocławska 7	
424	Górzyce	20.08.1966 r.; A/3816/1787	dwór, ul. Krótka 13	
425	Kamionna	1251 z 05.03.1965 r.; A/3817/1251 z 05.03.1965 r.	Pałac	ruina
426	Krobiełowice	36/A/00/1-3 z 23.10.2000 r	chlewnia, zespół pałacowo-parkowy	
GMINA KOBIERZYCE				
427	Krzyżowice	29.07.1981; A/3843/499/W	pawilon ogrodowy, zespół pałacowo-parkowy, ul. Główna 2a	
428	Solna	22.08.1966; A/3849/545/W	Pałac	ruina
GMINA MIETKÓW				
429	Borzygniew	05.03.1965 r.; A/3892/1247	Pałac	
430	Maniów Mały	20.08.1966 r.; A/3895/1795,	pałac, ul. Parkowa 1	
431	Maniów Wielki	20.08.1966; A/3897/1797	obora, zespół pałacowo-parkowy, ul. Sobócka 6	
432	Mietków	22.08.1966 r.; A/3898/1798	Dwór obronny, ul. Ogrodowa 6	ruina
GMINA SOBÓTKA				
433	Ksieginice Małe	18.08.1988; A/3941/591/W	dwa budynki w zespole plebanii, ul. Kościuszki 21	
POWIAT ZĄBKOWICKI				
GMINA BARDO				
434	Bardo	A/3573/1209/Wł z 31.10.1986	hotel Pod Gwiazdą, obecnie dom, ul. Główna 27	ruina
GMINA KAMIENIEC ZĄBKOWICKI				
435	Byczeń	A/3586/1378/Wł z 1.10.1992	zespół młyna wodnego (młyn, siłownia, obora) nr 86 , w decyzji nr 88	
436	Chałupki	A/4041/1310/Wł z 25.06.1990	zespół młyna wodnego (młyn, dom) nr 7	
437	Kamieniec Ząbkowicki	A/4278/1583/a-h/Wł z 16.07.1997	szklarnia I, zespół klasztorny cystersów, pl. Kościelny 12	
438	Kamieniec Ząbkowicki	A/4278/1583/a-h/Wł z 16.07.1997	szklarnia II, zespół klasztorny cystersów, pl. Kościelny 12	
439	Mrokocin	A/4420/1301/Wł z 5.03.1990	młyn nr 12 a	
440	Jaworek	A/4199/1840 z 8.10.1966	oficyna dworska nr 19	
441	Stolec	A/4720/1868 z 11.10.1966	Pałac	ruina

GMINA ZIĘBICE				
442	Biernacice	A/3596/1419/Wł z 10.01.1995	pałac, w dec. nr 50, ob. nr 51a	
POWIAT ZGORZELECKI				
GMINA BOGATYNIA				
443	Bogatynia	A/5720/572/J z 23.10.1978 r.	dom mieszkalny, ul. Główna 23 (Markocice)	
444	Bogatynia	A/5712/580/J z 23.10.1978 r.	dom mieszkalno-gospodarczy, ul. Główna 66 (Markocice)	
445	Bogatynia	A/5362/546/J z 23.10.1978 r.	dom mieszkalny, ul. Górską 6 (Markocice)	
446	Bogatynia	A/5358/545/J z 23.10.1978 r.	dom mieszkalny, ul. Górską 7 (Markocice)	
447	Bogatynia	A/5359/550/J z 23.10.1978 r.	dom mieszkalny, ul. Kolejowa 15 (Markocice)	
448	Bogatynia	A/5414/1895 z 05.01.1967 r.	dom mieszkalny, ul. 1 Maja 3	
449	Bogatynia	A/5734/553/J z 23.10.1978 r.	dom mieszkalno-gospodarczy, ul. Nadrzeczna 6 (Markocice)	
450	Bogatynia	A/5709/585/J z 23.10.1978 r.	dom mieszkalno-gospodarczy, ul. Nadrzeczna 30 (Markocice)	
451	Bogatynia	A/5708/586/J z 23.10.1978 r.	dom mieszkalno-gospodarczy, ul. Nadrzeczna 36 (Markocice)	
452	Bogatynia	1892 z 05.01.1967 (WKZ Wrocław) i z 7.01.1997 (WKZ Jelenia Góra)	budynek mieszkalny (w decyzji), prawidłowo dom faktora, w bazie KOBiDZ zajazd, ul. Bohaterów Warszawy 3	ruina
453	Bogatynia	A/5412/1897 z 05.01.1967 r.	dom mieszkalno-gospodarczy, ul. Turowska 60	
454	Bogatynia	A/2118/1918 z 21.01.1967 r.	kościół par. pw. św. Marii Magdaleny, obecnie ruina (Zatonie), ul. Wiejska	ruina
455	Bogatynia	A/2119/951/J z 08.04.1989 r.	cmentarz przy kościele pw. św. Marii Magdaleny, (Zatonie), ul. Wiejska	
GMINA PIEŃSK				
456	Żarki Średnie	A/5404/1919 z dnia 21.01.1967 r. (WKZ Wrocław); 872/J z dnia 17.07.1985 r. (WKZ Jelenia Góra)	pałac, nr 102	ruina
GMINA SULIKÓW				
457	Mała Wieś Dolna	A/5649/811/J z dnia 06.11.1986 r.	park pałacowy	
458	Miedziane	A/5434/1489 z 25.01.1966 r.	dom nr 68 ob. pastorówka nr 15	
459	Wilka-Ksawerów	1061/J z dnia 03.12.1990 r.	Pałac	
GMINA WIEJSKA ZGORZELEC				
460	Jerzmanki	A/5646/839/J z dnia 12.07.1984 r.	park pałacowy	
461	Jędrzychowice	1297 z dnia 06.06.1965 r.	Dwór	ruina
462	Kostrzyn	A/5409/1903 z dnia 12.01.1967 r. / A/5642/843/J z 12.07.1984 r. /	pałac, nr 1 (ob. nr 39).	
463	Kostrzyn	A/5642/843/J z dnia 12.07.1984 r.	park pałacowy	
464	Łomnica	A/5384/490/J z 24.02.1977 r.	pałac, nr 40-41	

465	Łomnica	A/5384/490/J z 24.02.1977 r.	zabudowania gospodarcze, zespół pałacowy nr 40-41	ruina
466	Łomnica	A/5641/844/J z dnia 12.07.1984 r.	park pałacowy	
467	Niedów	A/2009/1268 z dnia 1965.04.02	Kościół ewangelicki, ob. filialny pw. MB Anielskiej w Niedowie	
468	Niedów	A/6015 z dnia 2016.09.12	zespół budowlany d. kościoła ewangelickiego w Niedowie	
469	Niedów	A/2010/988/J z dnia 30.09.1989 r.	cmentarz przy kościele fil. pw. Matki Boskiej Anielskiej	
470	Trójca	A/5405/1916 z 21.01.1967 r.	dom mieszkalno-gospodarczy nr 94	
471	Żarska Wieś	1275 z 06.06.1965 r. (WKZ Wrocław) A/5645/840/J z 12.07.1984 (WKZ Jelenia Góra)	Pałac	ruina
POWIAT ZŁOTORYJSKI				
GMINA PIELGRZYMKA				
472	Pielgrzymka	A/2302/960/L z dnia 30.04.1991	Plebania	ruina
473	Twardocice	A/2509/565 z 17.03.1959 r.	kościół ewangelicki	ruina
474	Twardocice	A/3438/953 z 24.05.1991 r.	zespół dworski-spichlerz	ruina
475	Twardocice	A/3438/953 z 24.05.1991 r.	zespół dworski-stodoła	ruina
476	Wojcieszyn	A/3441/580 z 19.03.1959 r.	Plebania	
GMINA ŚWIERZAWA				
477	Stara Kraśnica	A/1007 z 17.05.2007 r.	brama wjazdowa z furtą w zespole dworskim	
478	Nowy Kościół	A/2251/313 z 18.07.1956 r.	kościół NMP	ruina częściowo zabezpieczona
479	Rząśnik	572 z 18.03.1959 r.	Pałac	ruina
480	Sokołowiec	A/3373/531/J z 17.06.1979 r.	pałac nr 44 (Sokołowiec Środkowy)	ruina
481	Stara Kraśnica	A/3367/545 z 03.03.1959 r.	Dwór	ruina
482	Stara Kraśnica	A/3369/668/J z 11.05.1981 r.	Pałac	ruina
483	Lubiechowa	A/5558/1277/J	dwór, ul. Długa 38	ruina
GMINA ZAGRODNO				
484	Grodziec	140/A/02/1-18 z 31.10.2002 r.	zespół folwarczny nr 42,43	
485	Grodziec	140/A/02/1-18 z 31.10.2002 r., poz. 1	zespół folwarczny- rządcówka	ruina
486	Grodziec	140/A/02/1-18 z 31.10.2002 r., poz. 5	zespół folwarczny- budynek bramny	ruina
487	Grodziec	140/A/02/1-18 z 31.10.2002 r., poz. 6	zespół folwarczny- budynek mieszkalno-inwentarski	ruina
488	Grodziec	140/A/02/1-18 z 31.10.2002 r., poz. 7	zespół folwarczny- budynek gospodarczy	ruina
489	Grodziec	140/A/02/1-18 z 31.10.2002 r., poz. 8	zespół folwarczny- obora ze stodołą	ruina
490	Grodziec	140/A/02/1-18 z 31.10.2002 r., poz. 9	zespół folwarczny- obora	ruina
491	Grodziec	140/A/02/1-18 z 31.10.2002 r., poz. 10	zespół folwarczny- stodoła	ruina

492	Grodziec	140/A/02/1-18 z 31.10.2002 r., poz. 11	zespół folwarczny- stodoła polna	ruina
493	Grodziec	140/A/02/1-18 z 31.10.2002 r., poz. 13	zespół folwarczny- ogrodzenie - mur z bramą	
494	Wojciechów	A/3412/542 z 27.02.1959 r.	Dwór	ruina
495	Zagrodno	A/3453/490/L z 29.12.1976 r.	dwór nr 104	ruina
GMINA MIEJSKA ŻŁOTORYJA				
496	Żłotoryja	A/3460/972/L	młyn, ul. Kolejowa 6, 8	ruina